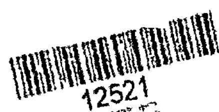

<u>Hind + Britania</u>

દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ. ગિરજાશંકર

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

—એક રા

Marquis of Ripon.

મારકિવસ ઑફ રીપન.

HIND AND BRITANNIA

—A POLITICAL PICTURE.

BY

ICHHARAM SURYARAM DESAI.

EDITOR OF THE "*Gujarati*," AUTHOR OF "*Gunga*," ETC.

"The most beautiful possession which a country can have is a noble and rich man, who loves virtue and knowledge,—who without being feeble or fanatical is pious—and who without being factious is firm and independent;—who in his political life, is an equitable mediator between king and people, and in his civil life, a firm promoter of all which can shed lustre upon his country or promote the peace and order of the world.—Rev. SYDNEY SMITH.

BOMBAY:

"GUJARATI" PRINTING PRESS.

1885.

What the Koh-i-noor is among diamonds, India is among Nations.

SIR CHARLES NAPIER.

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા

—એક રાજકીય ચિત્ર.

કર્ત્તા

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇ,

"ગુજરાતી"નો અધિપતિ, "ગંગા"નો રચનાર વિગેરે.

ઉદાર વૃત્તિનો અને સંપત્તિવાન પુરૂષ જે સદ્ગુણ અને જ્ઞાનનો અભિલાષી હોય—જે અશક્તિમાન અથવા ધર્માંધ ન હોઇને પવિત્ર હોય,—તેમજ પક્ષપાતી ન હોઇને દૃઢ વિચારનો અને સ્વતંત્ર હોય—વળી જે પોતાના રાજ્યકારભારમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ઉદાસીન મધ્યસ્થ હોય—અને : રવ્યવહારમા જેથી તેના દેશને શોભા પ્રાપ્ત થાય અથવા જેના યોગે જગતમા શાં[ ]ને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમોની વૃદ્ધિ થાય એવા, સર્વે સાધનોની દૃઢતાથી વૃદ્ધિ કરનાર, એવો જે મહાત્મા, તે દેશની એક સર્વોત્તમ મિલ્કત છે એમ જાણવું.

રેવરંડ સિડની સ્મિથ.

મુંબઈ:

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

૧૮૯૫.

રત્નમાં જેમ કોહિનૂર, તેમ રાજ્યોમાં ભરતખંડ.

સર ચાર્લ્સ નેપિયર.

TO

THE MOST NOBLE

GEORGE FREDERICK SAMUEL,

MARQUIS OF RIPON,

K. G., P. C., G. M. S. I.,

VICEROY AND GOVERNOR-GENERAL OF INDIA :

1880-84 ;

THIS

First Political Novel in Gujarati

is

Most Respectfully

DEDICATED

BY THE AUTHOR

IN COMEMORATION OF HIS

ILLUSTRIOUS REIGN.

નેકનામ ખુદાવંદ

જ્યાર્જ ફ્રેડરિક સામ્યુઍલ

માર્‌ક્વિસ ઑફ્ રીપન,

કે. જી., પી. સી., જી. એમ. એસ. આઇ.,

ભરતખંડના માજી વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ;

૧૮૮૦-૮૪.

આ

ગુજરાતી ભાષાની સહુથી પેહેલી રાજકીય કાદંબરી

તેની પ્રતાપવંતી રાજ્ય કારકીર્દીનાં સ્મરણાર્થે

પરમ આદરપૂર્વક

અર્પણ કરૂં છું.

PREFACE.

Several universally acknowledged laws of nature point to change and political events always take place in accordance with these laws. The history of India is an unique example of changes and it should be no matter for surprise if, in accordance with the laws above cited, a sudden longing for change were to burst forth at any time from every Indian heart. The following pages are an attempt to prove how far the present is the proper time for such a longing to manifest itself.

During the lustrum from 1876 to 1880 the country passed through a great political upheaval. The same happened in 1883 when Black and White Skins grew warm and excited. It then occurred to me to give in detail the merits and demerits of both parties *i. e.* Hind and Britannia, or Natives and Anglo-Indians. In pursuance of that idea, have the following pages been indited. The mental feelings of the two classes burst forth in their full blaze at several critical periods; but they leave behind them, it is much to be feared and regretted, discontent and bad feelings,

a spirit of revengefulness and hatred. Both parties wishing ill of each other go beyond all bounds of propriety in their torrent of abuse and I believe that a perusal of the following pages, with a fair and unprejudiced mind, will make both parties admit that both are equally to blame for the license they take and the lengths to which they at times go. The reader will still find in the book here and there a clear leaning on the side of Britannia ; and for that I have to explain that a Government which, having defeated the Moghals and the Maráthás, is held today in the front van of kingdoms and rules the greatest among nations, must be doing so under some dispensation of God. This is, following many distinguished authorities on the subject, my belief and I think it is certainly right. Before asking whether Britannia acquired all this vast kingdom through fair means and all righteously, it is enough to say that to assume that double-dealing and an underhand policy has not been used in acquiring a foreign kingdom and to tell an untruth are coordinate terms. As a rule kingdoms are not obtained by fair means, and in the same way British rule in India has been established by the four well known old ways of Hindu politics—peace, bribery,

double-dealing and imposition of fines and punishments. The British Government has its miseries as also its blessings ; and so has every kingdom on earth. There is no kingdom without its concomitant miseries and wherever there is a kingdom miseries must be found.

"In every government, though terrors reign,
"Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
" How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure"

These lines of Goldsmith quite point to the truth. Every kingdom is said to have its miseries either from harsh laws or tyrannizing rulers: but in every such case fault should not be found with the rulers as, not unfrequently, our own listlessness and want of watchfulness is to blame for such miseries which, though mostly of our own creation, we are wont to lay at the door of others. In the present administration of India much of this kind of philosophy obtains, but for the present the Divine Will for India would appear to be to bring out happiness from miseries after the manner of that fabled swan of our poets who, from a mixture of milk and water, sips away the milk and leaves the water. Our eyes have been opened by the British connection, though our hands have been rendered powerless ; still,

so long as God wills it, it is clearly in the interest of India that she should remain under the kind and fostering care of the British Government. To murmur against it or, in other words, against the Divine Will, would be to bring upon them misery self-entailed.

It is a recognized principle of Eastern philosophy that 'whatever is corporeal is subject to happiness and misery; whatever is young must grow to old age and grey hairs; what rises must fall; the rich must sink to poverty; even the sun rises only to set;' in like manner every kingdom rising to supreme power must see decline in the long run. To rise and fall is the law of nature, but it is an inscrutable law in approaching the consideration of which a very fickle or feverish and anxious state of mind is the least to be desired. It does more harm than good to be always discontented and hence careless. The Indian Aryan is typically representative of passive inaction; and therefore India's best interests consist in abiding her time and seeing what happens, while keeping herself entirely dependent on Divine dispensation. And it was with the same noble intent that when Hind—the heroine of this novel—desired to be free of Britannia,

the prudent and far-seeing Goddess, Liberty, dissuaded Hind from even the thought of it. There are very few capable statesmen in India at the present day who could stand by the country in the hour of trial. It goes without saying that if Britannia were to abandon India to-day, as the "Perish India" school are always accustomed to harp on both in season and out of season, India would be nowhere, a helpless prey to any one. Bearing in mind the great and universal dishonour which India must in that case have to suffer from, not forgetting the great foresight with which we Natives of Aryavarta are always credited, and also keeping in view the poverty of our strength and the resources at our disposal, it would be nothing short of dishonour for India to ever keep such a mad notion in her head as that of freeing herself of Britannia. After a thousand thoughts and surmises as to how India's good can be effected, after numerous discussions and after hearing the views of such wise and farsighted persons as are in a position to advise on so important a subject, we thought that the best thing India could do is to continue under the benign care of British rule. And we resolved upon this seeing that the great personage, who conducted

the government of this country from 1880 to 1884 with a noble and benign policy such as would conduce to the glory of both India and Britain, was the first to attain to the exalted rank of the Saviour of India.

This illustrious personage, the great Lord Ripon, has conducted his Indian administration and shed light upon it like the beautiful orb of the moon who lends unusual splendour to the night and promotes joy throughout the whole animal kingdom. This great personage alone deserves the title of Saviour of India. His Indian administration shines for ever in history like the sun's disc in the sky and to this exalted personage, hoary with age, have these pages been dedicated in humble but heartfelt recognition of his very righteous, noble and glorious administration, one which has conduced in every way to the happiness of India and its peoples. His will be an undying glory on the roll of history and it is to be hoped that by his exalted grace this book may find itself useful. So much has been said and written about the innumerable blessings he has conferred on India that it would hardly be proper to recount them here over again.

It is not denied that people will be found

whose notions and ideas of Indian policy and administration differ from those which find expression in the following pages. But if even a few of the suggestions offered in this work serve to afford matter for thought to my Indian and European fellow-subjects, I would think myself amply repaid. Numerous authorities have been cited in the preparation of the following pages and references given in footnotes, but I have chiefly to record my obligations to the unknown author of a small publication in English called "The Mountain Top". This small treatise was of the greatest use to me. I take this opportunity also of expressing my acknowledgements to my friends Savitanarayan Ganpatinarayan and Ratiram Durgaram for help rendered to me in the preparation of this work.

Without detaining the reader with any lengthy remarks of my own, I conclude with the noble words of the great KALIDAS, illustrative of the law of change in the life of men and none the less in the stability of kingdoms :—

> Lo! in one quarter of the sky, the moon
> Lord of the herbs and night-expanding flowers,
> Sinks towards his bed behind the western hills:
> While in the east, preceded by the Dawn

His blushing charioteer, the glorious sun
Begins his course, and far into the gloom
Casts the first radiance of his orient beams.
Hail! coeternal orbs, that rise to set
And set to rise again, *Symbols divine*
Of man's reverses, life's vicissitudes.

(S'AKUNTALA ACT IV.)

Bombay,
1st May 1885.

ICHHARAM S. DESAI.

ઉપોદ્‌ઘાત.

"ફેરફાર" એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે; અને તેજ નિયમાનુસારે મનુષ્ય જીંદગી ને રાજકીય વિષયમાં હંમેશના બનાવો બને છે. હિંદુસ્થાનનો ઈતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમુનો છે—અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એક વખતે સઘળા આર્યવતનીઓમાં ફેરફારની ઉર્મિ સ્ફુરી નિકળે તો આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. પણ એ ઉર્મિ હવણાં નિકળે તો તે વાજબી છે? આ ગ્રંથ તેનું યથાર્થ સ્પષ્ટિકરણ કરે છે.

૧૮૭૬ થી તે ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમાં આ દેશમાં મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલુ થયો હતો, ને ૧૮૮૩ માં કાળા ને ગોરાનાં મન ઘણા તપી ગયાં હતાં; ત્યારે બન્નેના ગુણ અવગુણ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ. તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયોછે. કાળા ગોરાના—દેશી પરદેશીના—આર્ય અને અંગ્રેજના—મનના ઉભરાઓ કોઇ પણ બારીક તડાતડીને સમયે બહાર જોરાજોર ઉભરાઈ આવે છે, અને તેથી અસંતોષ ને અપ્રીતિ—વૈર ને દ્વેષ વધવાનો ભય વારંવાર રહે છે. બન્ને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું ભુંડું ઇચ્છી અતિ અઘટિત—અમર્યાદિત ભુંડું બોલેછે, એ બન્નો

આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાંચશે તો તેઓને કહેવું પડશે કે બંનો પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે. તથાપિ કંહી કંહી-આ ગ્રંથમાં બ્રિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે. તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. યોગની અનુકૂળતાએ, મોગલ મરાઠાનો પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રચંડ તપે છે, અને દુનિયા-ની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજાપર રાજ કરે છે—તો તે બનાવમાં ઈશ્વર આ-જ્ઞા વિશેષ હોવી જોઇયે એમ વિદ્વાનોને અનુસરી મારૂં માનવું છે—ને તેજ ખરૂં છે. બ્રિટાનિયાએ આ રાજ સર્વ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત કીધું છે એમ કેહેવા પેહેલાં આટલુંજ કેહેવું બસ છે કે કોઈ પણ પરરાજ્ય મેળવતાં છળપ્રપંચ નહી વાપરવામાં આવ્યો હોય એમ કેહેવું અને અસત્ય બોલવું એ બન્નો સમાન છે. રાજ્યો મોટે ભાગે નીતિથી મેળવાતાંજ નથી—ને તેજ પ્રમાણે સામ દામ ભેદ દંડ એ ચારે શ્રુતિને અનુસરી બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં દુઃખ છે, તેમ સુખ પણ છે. સર્વ રાજ્યોમાં દુઃખ તો ખરાંજ. દુઃખ વગરનું રાજ્ય નથી ને રાજ્ય ત્યાં દુઃખ પણ ખરૂંઃ

"In every government, though, terrors reign,
"Though tyrant kings or tyrant laws restrain,
"How small, of all that human hearts endure,
"That part which laws or kings can cause or cure!"

ગોલ્ડસ્મિથનું આ કેહેવું ખોટું નથી. દરેક રાજ્યમાં ધા-

રાનો કે રાજાનો જુલમ બોલાય છે, પણ તે બધામાં સઘળોજ દોષ રાજાનો કેહેવાય નહી, પણ કેટલાક દુઃખો આપણી પોતાની બેદરકારીથી પણ ઉત્પન્ન થયલા હોય છે, તદ્રૂપિ તેનો દોષ બીજાપર ઢોળવામાં આવે છે. હાલના રાજ્યપ્રકરણમાં આવુ થોડુ નથી. પણ દુઃખમાંથી સુખ ગ્રહણ કરવું એજ હાલમાંતો નિયંતાની ઇચ્છા આપણે માટે છે. બ્રિટિશ રાજ્યના સમાગમથી આપણા નેત્ર ખુલ્યાં છે, જોકે હાથ સત્વરહિત થયા છે, તોપણ જ્યાંસુધી જગન્નિયંતાની ઇચ્છા છે ત્યાંસુધી આ રાજ્યના શીતળ છત્રનીચે રેહેવું એજ પરમસુખદાયિ છે. તેના સામા—ઇશ્વરેચ્છા વિરૂદ્ધ—ખડખડાટ કરવો એ સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત કરેલુ દુઃખ કેહેવાશે.

આતો સર્વથા સિદ્ધ થયેલી મુનિવાણી છે કે 'જે વસ્તુ શારીરી છે તે સુખદુઃખાદિ પરિતાપને પામેછે; જેને યૌવન છે તે જરાવસ્થાને પોહોંચે છે; જે ચઢે છે તે પડે છે; જેને ત્યાં સાહિબી છે તે ફકીર થાય છે; સૂર્યનો પણ અસ્ત ને ઉદય છે;' તેમજ જે રાજ્ય સર્વોત્તમતાને પામે તે ક્ષીણતાને પણ પામશે. ચઢતી પડતી એ સૃષ્ટિનો નિયમજ છે; તેથી એવા અગાધ સમર્થ કાર્યમાં આર્ય પુરૂષે અતિ ચચળવૃત્તિ નહી રાખવી જોઇયે. સદા અસંતુષ્ટવૃત્તિ રાખવાથી અને પ્રમાદી થવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે; અને આર્ય પુરૂષ તો નિવૃત્તિના ભોગી છે, માટે કાળની અવધિસુધી જે થાય તે જોયાં કરી ઇશ્વરેચ્છાને આધીન વર્તવુ

એમાં મહાયશ છે. અને એજ મોટા મર્મથી, જ્યારે આ ગ્રંથની મુખ્ય નાયિકા હિન્દે બ્રિટાનિયાથી છુટા પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે ડાહી અને નિપુણ નીતિમાન દેવી સ્વતન્ત્રતાએ ચોખ્ખી ના પાડી. આજે હિંદુસ્થાનમાં થોડાજ એવા રાજનીતિજ્ઞ મહાપુરૂષો છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે દેશનુ સરક્ષણ કરી શકે. બ્રિટાનિયા દેશ તજી જાય તો દેશ સલામત નહીજ રેહે. ચોખડ પૃથ્વીમાં પોતાનિ ભાવિ અપકીર્ત્તિનો પુખ્ત વિચાર કરતાં, આ આર્યવતનીઓની પ્રખ્યાત દીર્ઘદૃષ્ટિ તરફ નિઘા કરતાં અને અર્વાચિન સ્વસામર્થ્યની ગણના કરતાં આવી આશા રાખીએ તો અપયશનોજ આપણે અંગિકાર કરીશુ. દેશનું શ્રેય શી રીતે થાય એ વિષે અનેક તર્ક વિતર્કો કરતાં, વાદવિવાદ કરતાં, જ્ઞાની પુરૂષોના વિચારો જાણતાં એજ યોગ્ય અમને ભાસ્યુ કે બ્રિટિશ છત્ર નીચે રેહેવુ—ને આ વિચાર દૃઢ થયો કે જે મહાત્માએ છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં અતિ ઉમદા ઉદાર નીતિથી, પોતાના દેશને અને આ દેશને યશ મળે તેવી રીતે રાજ્ય કીધું તેનેજ આપણા દેશતારકનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત થયું.

મહાન્ પ્રતાપી પુરૂષ લોર્ડ રીપને પાંચ વર્ષ સુધી જેમ ચન્દ્રબિમ્બથી રજની અલૌકિક શોભાયમાન થાય ને પ્રાણી માત્રને પરમ સંતોષ સાથ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવી અતિ ઉત્તમ રીતીએ રાજ્ય ચલાવ્યું છે. એ પુરૂષનેજ ભરતખંડના તારણકારનું પદ આપવુ

યથાયોગ્ય છે. એવા પુરૂષનું રાજ્ય, ગગનતલ નીચે લટકતું રવિબિમ્બ પ્રકાશે છે તેમ શોભી રહ્યું—તે માહાત્મા પુરૂષને, તેના અતિ પ્રૌઢ, ઉજ્વળ, યશસ્વી અને સર્વ પ્રકારના સુખદ સામ્રાજ્ય માટે આ ગ્રંથ અર્પણ કીધો છે. જે પુરૂષની રાજકીર્ત્તિ ચીરંજીવ છે તે પુરૂષના પ્રતાપવડે આ ગ્રંથ પણ ઉપયુક્તતા પામશે. એ કીર્ત્તિવત પુરૂષે દેશપર કેટલા કેટલા ઉપકાર કીધા છે તેનું પુનરાવર્તન કરી પુનરૂક્તિ દોષ હોરી લેવો એ ઘટિત નથી.

આ ગ્રંથમાં જે મત પ્રદર્શિત કીધુછે તેથી વિરૂદ્ધ કે ભિન્ન મત ધરાવનારા નથી એમ કહીશુ નહીં. એમાંનું થોડુ પણ દેશી ને પરદેશી બન્નેને મનન કરવા યોગ્ય હશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયો ધારીશું. અનેક ગ્રંથાધારે આ રચના કરેલી છે, પણ ખાસ કરીને "માઉટન ટૉપ" એ અંગ્રેજી વિષયના લખનારનો ઉપકાર માનું છું—એ અપૂર્ણ વિષય મને ઘણો સહાયકારક થઈ પડ્યો છે—એમ કહો કે તે એક આધારરૂપ પણ હતો. મારા મિત્ર સવિતાનારાયણ ગણપતિનારાયણ અને રતિરામ દુર્ગારામ દવેનો પણ કેટલીક સહાયતા માટે ઉપકૃત છું.

છેલ્લે જનસ્થિતિનાં તેમજ રાજ્યક્રાંતિનાં રૂપાંતરના નિયમનુ મહાકવિ કાળિદાસે જે ઉમદા શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે

તેમાંજ આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઘટિત વિચારૂં છું :—

* यात्येकतोऽस्तशिखरंपतिरोषधीना ।
माविष्कृतारुणपुरःसरएकतोर्कः ॥
तेजोद्वयस्ययुगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोकोनियम्यतइवात्मदशांतरेषु ॥

મુંબઇ, તા. ૧લી મે ૧૮૮૫. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

---

* આ ચન્દ્ર અસ્ત શિખરે ઉતરેછ આમે
બીજી દિશા તરફ સૂર્ય પ્રકાશ પામે ; ।
પૂર્વે કરે અરૂણને રથ અગ્રભાગે
એના થવે પ્રગટ લોક તમામ જાગે ॥
બન્ને પદાર્થ અતિ તૈજસ એક કાલે
અસ્તોદયે જઇ ખરો ઉપદેશ આળે ; ।
જેવી દશા અમતણી સુખ દુઃખકેરી
દેખાછ તેમ ગણજો જન રે તમારી ॥

શાકુન્તલા-શ. ઝવેરીલાલ કૃત.

SUMMARY.

One day, about the close of the Lytton *regime*, (1st January 1880) Indian Patriotism stood on the highest peak of the Vindhyan range in the heart of India, bewailing the great maladministration then prevailing in the country (A detailed description then follows of the general appearance of Patriotism, of her bearing and her feelings, and of the surrounding mountain scenery) Patriotism laid the whole blame of the maladministration on the sons of Hind, when, all of a sudden, there appeared on the scene, bursting from the bowels of the Mountain, Hind, seated on a Tiger (A detailed account then follows of the general appearance, bearing and feelings of Hind, who was a lean, emaciated and weakly lady, and of her Tiger Carrier) Entering into conversation with Patriotism, Hind laid the whole blame of the maladministration on Britannia, while Patriotism found fault with Hind, observing that her fallen condition and the supremacy of Britannia over her were mainly due to the cringing and mean habits of her sons, who had grown totally ignorant of all that constituted morality politics, and administration.

Suddenly, in the nick of time, from the Narbada which flowed at the foot of the mountain, sprung forth a Lion with Britannia on his back. (A detailed description then follows of the general appearance of Britannia and her Lion Carrier). Before Britannia and Hind had come face to face, signs became manifest of a fight between their Lion and Tiger carriers But, in obedience to the orders of Britannia, Hind called upon her Tiger to desist and began to leave the place. She observed to her Tiger that Britannia's star being then in the ascendant, it,

would do more harm than good to dispute with her the question of supremacy and subordination. On this the Tiger and the Lion stood apart, growling at each other. Britannia remarked to Hind that it was not for her to say that her star was in the ascendant and her own in the decline, when, but for her (Britannia's) help in the hour of need, she (Hind) would have been nowhere.' "Ah! I accept that," said Hind, "but "only when my valiant sons are all dead and gone" So saying Hind, visibly affected, expressed her desire to leave the place. Britannia asked whether she meant by her valiant sons Tippu, Jasvantrao Holkar, Náná Sáheb or Tántia Topi, of whom she ought more to be ashamed than proud. Hind requested Britannia not to speak anything ill of her departed sons as she did not mean to discuss the matter, being her slave and not on any footing of equality with her. Britannia, not admitting that Hind was enslaved to her. the latter explained her position by citing instances and proofs as to what the different causes were, that had conspired to put her in an enslaved condition. "These things," said Britannia, "have all happened through divine will; so let us bury the past and come to harmony and good terms." "Ah!" said Hind, "That is not possible until you do me Justice, where now Injustice reigns rampant". Britannia observed that great were the straits to which she was reduced in the Black Hole affair and the 1857 Mutinies. Hind then asked whether she should never desire for a change or relief from her present down-trodden condition. "Whatever that be," said Britannia, "before so doing thou shouldst bear in mind the various acts of kindness that I have done thee and the safety which I have afforded thee from incessant foreign invasions." "Oh!" replied Hind, "That was mostly for thy own selfish purpose, to gain the good-will and affection of my people". Britannia, then, fired with in-

dignation, observed whether hers was not a better Government than that of Mahomed of Ghazni or the Ghoris or Aurangzeb, and whether hers was not a Rám Ráj, with security and contentment reigning throughout the land from the Himalayas to Cape Comorin, and Jagannath to Jacobabad Hind cited various instances to disprove this, and showed how false was the position Britannia had taken up. This greatly incensed Britannia who exclaimed: "My sons are far nobler than thine; they are very willing to mix with thy sons, but it is thine who lack good manners and hate mine" Hind admitted this in part, but alleged as the cause of such hatred, the great tyranny of her sons on Indian soil, instances of which she cited from Burke, Bright, Le Grand Jacob, and other English and Anglo-Indian authorities and the cold look of disdain with which, with some honourable exceptions, she always treated her sons. To this Britannia replied by saying, and this very truthfully "thou hast lost thy Kingdom by the great poverty of thy military strength and the total want of system or method in thy civil and military Administration, and resting thyself content with temporary strength and gain, when thou wast in need of permanent strength with a view to the permanent good and well-being of the country". Hind admitted this, and, worsted in her argument, she declared, with her eyes bathed in tears, that she would never return to the spot, until she had obtained *real* strength and power.

At this juncture, Liberty came down from heaven seated on a ball of cannon. Britannia grew greatly agitated on seeing her. But Liberty assured her that she had not come to trouble her but to bring about an amicable settlement between her and Hind. In reply to a question from Liberty as to what she wanted, Hind said that she wanted Britannia to leave her land

and free her from her trammels. Liberty called her a fool and asked her, how she would administer her vast continent without any General and without any Administrative Genius or Policy. "Times will take care of themselves," said Hind, "Were not Shivaji, Cromwell, Napoleon and Washington but the products of the times they lived in?" Liberty asked where had her vaunted heroes and warriors slept away during the 1857 Mutinies. "No mighty spirit came forward at that time," said Liberty, "and if thou wouldst urge upon Britannia leaving thee, remember that the helm of power is sure not to remain with thee, but will pass into other hands". "That is exactly what I mean," interrupted Britannia, "Hind is not still able to rule herself" At this Liberty got much vexed and said, turning angrily to Britannia. "I know very well thy fitness for rule". She then spoke at length of the diplomatic way in which she had acquired territories in, and gradually spread her red colour over, India, and consolidated her rule. "At first with the view of establishing thy prestige, thou didst follow a noble and righteous policy, but latterly thou hast abandoned that policy of equality and justice, 'the policy of the tiger and the lamb drinking at the same fountain". (This part has much of administrative policy in it and is taken mainly from English Historians and Writers on India). In conclusion, Liberty asked Britannia if she wished at all to do as she (Liberty) desired. "What wouldst thou do, Liberty," asked Britannia, "if I declined to do so". "I would make Hind free" answered Liberty. "*If thou wert to make Hind free,*" said Britannia, "she would fall into other hands" "That's true," said Liberty, "But what I desire to begin with is Reform." "I would accept that," said Britannia Hind demanded a new rule, but this demand of hers was refused and Liberty cited her Native States

as a prominent instance of her own unfitness to rule. She therefore desired her to ask for Reform under British rule which she promised to obtain from Britannia Hind accepted this and Liberty was greatly pleased at this settlement of a hot dispute. She said to Britannia and Hind that she thought of sending a great personage as her Indian Viceroy,–one who would establish justice, mercy and piety in the land and who would rise above Bentinck, Canning and Mayo; one with whom the whole country would be enchanted; one endowed with the wisdom of Rama, the strength of character of Bhima, the learning of Drona the fortitude of Dharma, the foregiveness of the Earth, the beneficence of Mahádev, the liberality of Karna, the veneration of the Gitá, the holiness of the Ganges, a God in human shape whose form (portrait) will be worshipped in every Indian home like one of her ten *avatárs*. Just at this moment, as if to obey the commands of Liberty, two heavenly nymphs brought the personage spoken of by her, seated on a heavenly throne, and, at his very sight, both Hind and Britannia were satisfied They thought that such was the great man each of them wanted All at once flowers poured down in showers from the sky on this most noble personage, the Great Lord Ripon who brought about peace between Hind and Britannia, his greatest title to everlasting glory *

The work concludes with five very touching poems in connection with Lord Ripon's departure from India in five

* How far the above prophecy has been fulfilled, the Ripon Demonstrations both in India and England have sufficiently proved, and it is a truism to say that the entire credit of the present goodwill of the people of India towards England in view of the Frontier crisis and the Russo-Afghan complications is due to that righteous Viceroy, Lord Ripon, whose name will remain ever blessed and writ in letters of gold in India's memory

different languages, in English by Babu Rám Sharmá, of Calcutta, in Sanskrit by the great Bombay Scholar, Pandit Gattulálji, in Hindustani by the late eminent Benares Poet Harishchandra, and in Gujarati by two well-known poets of Gujarát, Kavi Narmadáshankar and Kavi Savitanáráyan.

શુદ્ધિ–પત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦	૧૧	સ્વતંત્રાથી.	સ્વતંત્રતાથી
૨૪	૧૬	અતિપય	અતિશય
૩૭	૪	ઉચરી	ઉચરતી
૫૧	૧૭	યુત્ર	પુત્ર
૫૫	૧૫	ગ્રીસ	ગ્રીસની
૬૨	૧૮	અસત્હ	અસહ્ય
૭૪	૧૮	કરશે	કરશે,
૭૬	૨૩	વેરથી	વેરતી
૭૭	૧૫	દઢ	દઢ,
૭૮	૧૧	ગ્રીક	આર્ય–ગ્રીક
૮૨	૧૩	ગેલોટાઇનેના	ગેલોટાઇનના
૮૩	૧૬	ક્રે-	ક્રુ-
૮૯	૯	મને	તેને
૮૯	૧૧	મારા	તેના
૯૬	૨૦	ખોવા	સઘળું ખોવા.
૧૦૪	૫	લોહથી	લોહીથી
૧૦૮	૧૭	વ	ન
૧૧૮	૧૬	હાલ તે	હાલતે
૧૨૦	૩	કૃતજ્ઞ થાય છે	કૃતઘ્ન થાય છે
૧૨૫	૨૩	ધોળામાં	ધોલ્લામાં
૧૨૬	૪	તું	તેં
૧૨૮	૮	આંજ્યા	આંજ્યા.

શુદ્ધિ—પત્ર.

પૃષ્ટ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨૮	૨૩	કેટલાંક	કેટલાંક રાજ્યને લાંચ આપી વશ
૧૩૨	૬	તે	તેં
૧૩૯	૧૬	ધારા	ધારાનો
૧૪૪	૧૮	ને	તે
૧૫૫	૧૫	દરિયાના	દરિયાપર સ્વસ્થતાએ અમલ કરતા હતા
૧૫૫	૧૯	ત્યાં	ત્યાંની
૧૫૭	૧૫	તેમ	તેમ.
૧૭૫	૯	ઉદાર	ઉદાર,
૧૭૬	૧૩	બળવાનો	બળવાના
૧૭૮	૧	વળી	* વળી
૧૮૦	૧૮	ગેરબાજબી	ગેરવાજબી
૧૮૨	૬	જાદ્દી	જીદ્દી
૧૯૪	૧૭	જણાયા છે.	જણાયા છે :—
૨૦૭		છેલ્લી નોટ ઉલટ પુલટ છે	
૨૧૯	૯	દૈવી સ્વતંત્રતાએ	દૈવી સ્વતંત્રતાના એ
૨૨૭	૨૭	Whom	Who
૨૨૮	૧૩	Usnsa	Ushas
૨૨૯	૧૯	Ahulay's	Ahalya's
૨૩૭	૧૪	કાનુ	કાનૂન

હિન્દ અને બ્રિટાનિયા.

"હિન્દ અને બ્રિટાનિયા."

નર્મદા નદીની ઉગમણુ બાજુએ દૂર ઊંડાણમા વિંધ્યાચળની પેલી-કોરે દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ અને અંધકારને ખૂબ જોસથી યુદ્ધ ચાલેછે. વિંધ્યાચળનાં શિખરપર પ્રભાત થયો. આસપાસનાં ગામડાંમાં પ્રભાત થયો; અને પર્વતની ટોચથી તે સપાટ જમીન સુધી સર્વ સ્થળે પ્રભાત થયો. પ્રભાત, ઝાડ, જંગલ અને ઘરેઘરના ખુણામાં પોતાના પૂર દમામમાં પ્રકાશ્યો. આકાશમાંથી ઘેરાયલાં વાદળાંઓ વિખરાઇ ગયાં. અંધકારના શત્રુ અને પ્રકાશના દેવતાના દર્શનથી હીમ ઓછું થયું અને બરફ પિગળવા લાગ્યું સ્વચ્છ અને રળિઆમણાં આકાશની ખૂબી નિરખી પ્રભુલીલા કૃતિ સંબંધી આપણું મન અત્યાનંદ પામેછે. કુદરતનાં પુત્રો અંધારાના કટ્ટા દુશ્મનના પધારવાથી પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગેછે. આકાશના સ્વચ્છ તેજસ્વી પ્રાણીઓ—પોતાની અવધી આવી તેથી અથવા પોતાથી મોટા મહાત્માના તેજમા અંજાઇ જવાથી, જેમ ગંગા પાર્વતિ દેવીની બિહિકે શિવજીની જટામાં અદર્શ રહેછે તેમ અદર્શ થાયછે. જ્યાં

જંપુ હતું તેને બદલે સૃષ્ટિના પુત્રો પોતાની હીલચાલ કરતાં માલમ પડેછે. એ સમયે, પહાડની ખીણમાંથી આવતો પક્ષીઓનો ગેબી નાદ અને કુંજની લતામાંથી આવતો ગણગણાટ કરતો સારંગીસૂર, અનહદનાદ કરતાં ઇંદ્રિઓને વધારે રસમય કરેછે.

મંદમંદ પવનની લહર શરીરને સુખદાયી હતી. રમણીય ભૂમિપર સફેદ ને લીલો ચિત્ર વિચિત્ર ગાલિચો બહાર આપતો હતો. ઉગમણના શાહનશાહે પોતાની સ્વારી આગળ ચલાવી. ભયંકર લાલ દીવો દીવાદાંડીની ટોંચપર ટકી શકયો નહિં શાહનશાહની તરવારથી તેના શત્રૂઓ આપોઆપ નાસી ગયા

સૂર્યની સામી બાજુએ ઉંડા અખાતને મળવા માટે નર્મદા જોસબંધ વહેછે. નદીની વચે બતકો માછલાં પકડતાં આપણી નજરે પડેછે, ને તે એમ સૂચવેછે કે "હું એક તલપે માછલાંનો આહાર કરૂંછું તેમ કાળ તમારો કરશે માટે સાવધતા પકડો." સૂર્યની જમણી બાજુએથી મંદમંદ આવતો પવન આર્યસ્થાનની સ્વતંત્રતા સૂચવેછે અને વિક્રમ અને ભોજરાજાના શરણાગત શેહેરમાટે સૂચના કરેછે, અને કહેછે કે જેનેમાટે સ્વપ્ન પણ નહીં એવા એકવાર કહેવાતા જંગલી લોકના દાસ અમે થયા છિયે: વખત આવે પાછા મુક્ત પણ થઇશું અને ન ધારેલાના હાથમાં સપડાઇશું. આનું નામ તે કાળની બલિહારી! કુદરતની દેવીની રેહેટમાળના ચક્કરમાં સર્વ કોઇ આવેછે અને મૂર્ખ શિવાય કોઇ પોતાને ચિરકાળ અમર કહેવડાવવા શક્તિમંત નથી. સૌનો નાશ છે

દક્ષિણનું વેરાન બિયાબાન જંગલ જુદાજ આકારમાં દેખાય છે પૃથ્વિપરની રંગબેરંગી છાંટ રામ અને ફરસરામની અલૌકિક લીલા

દાખવેછે. જે ભૂમિપર રાજારાણા આરામ કરતા તે ભૂમિ પણ એજ; અને નિસ્તેજ, સત્વરહિત કંગાલ તે પણ એજ જમાનો પોતાનું કામ કર્યો જાયછે. જે ચહડેછે તે પડેછે ને પડેછે તે ચહડેછે. જેની ચડતી પડતી નથી તેને સારા નરસાનો અનુભવ થતો નથી. સૃષ્ટિનો પુજારો અથવા સૃષ્ટિને નિરખનારો પ્રાણી કુદરતની આવી અલૌકિક લીલા નિહાળી જે આનંદ ભોગવેછે તે તેજ જાણેછે. ઈદ્રની રંભા અને મહાસાગરનો અગ્રાત ખજાનો તેના મનથી તુચ્છ છે

આકાશપર ઘડિઘડિમાં વાદળા ઘેરાઇ આવતા ને ઘડિઘડિમાં વિખરાઇ જતાં હતાં. થોડીવારમા આકાશ નિર્મળ થયું. એવામા પર્વતના મધ્ય ભાગ તરફ એકાએક એક આકૃતિ જણાઇ.

તે દેવતાઇ દેખાવનો પડછંગ, સિંહનાં ભવાવાળો એક પુરૂષ હતો. ગરૂડના જેવું અણીયાળું નાક રૂડું ને તેજસ્વી હતું આજાનુબાહુ હતો; તેનાં ખભા ઉપસેલા હતા પણ દુંખની દિલગિરીના ભારે વાંકા ટેડા નમેલા જેવા દેખાતા હતા. આખ વિજળીના જેવી તેજસ્વી હતી. તેમાંથી પાણી ગલ્યાં કરતું હતું તે છતાં તે નરમાસથી તથા વિનયથી ભરેલી હતી; ગાલ ફુલેલા પણ લગાર છુદા છુંદાવાળા હતા; મોં સલકાતું પણ ઉદાસીએ ભરેલું હતું; મુછ વાકી ને ભરાઉ મરોડદાર હતી. મુખારવિંદ ઉપર પ્રૌઢતા તથા ગંભીરતા નજરે પડતી હતી.

તેનો પોશાક વીરપુરૂપને યોગ્ય હતો. માથે વીરપુરૂપના જેવો લોહોડાનો સુંદર ગ્રીસિયન ટોપ હતો ને તેનાપર મોરના પીછાની કલગી—જેમાંનાં કેટલાંક પિછાં બેદરકારીથી નિકળી ગયાંછે ને કેટલાંક પિછાં દબાઇ ગયાં છે ને પવનની લહરોમા ફરફર ઉડતી હતી. ટોપની આસપાસ

ની કાળી પાટીએ ગાલ ને હડપચીને ઘેરી લીધાં હતાં; અને ટોપ કપાળ-પર નીચો આવેલો હતો તેથી તે દેખાતુ નો'તું, પણ તે વિશાળ હતું. ઘૂંટણ લગીનો લેંઘારૂપી પાટલૂન પહેરેલો હતો. પાટલૂનની ઉભી ચીપ સુનેરી હતી ને નિચેના પાયચા કસબથી ભરેલા હતા, જે વરસાદના પાણીમાં ખરડાઈ ઝાંખ મારતા હતા. તેની નીચે સફેદ મેલાં મોજાં ઉંચાં પ્રકારનાં ચઢાવેલાં હતાં ને મોજાંબંધમાં હિંદુસ્તાનની કારીગિરી-નો અજાયબ નમુનો હતો. કસબથી ભરેલા મોતીવાળાં બુટ પહેરેલાં હતાં જે કાદવથી ખરડાયલાં હતાં; અને જમણા પગનું બુટ તદન રાંડુ હતું, પણ કળાથી પગ મુકે તો કોઇ પોરખી શકતું નહિં. પાટલૂનનો કમરબંધ હીરાજડિત હતો, પણ તે સાફ કોઇ દિવસે થયલોજ નો'તો. કમરબંધ ની જમણી બાજુએ હીરાજડિત અર્ધો તુટેલો જમૈયો ખોસેલો હતો, જે જાણે ઉછળી ઉછળી એમ કહેતો હોય કે " મારા ઉપયોગનો સમય ક્યારે આવશે " તેવો દેખાતો હતો.

ઉંચી કાલી સાટીનનો ઘુંટણ લગીનો ડગલો શરીરને ઢાંકવાને બસ જણાતો હતો. કસબી કામથી તેને સણગારવામાં આવ્યો હતો. ટુંકા ડગલાપર બીજો મોટો રોબ કાશમીરી બનાતનો પેહેરેલો હતો, જે પગની પાની પણ દેખાવવા દેતો નો'તો. તેની બાંહ્ય, ખભાં, પીઠ ને આ-સપાસ જૂનું પુરાણું જરીકામ ભરેલું હતું. એથી આ પુરૂષ વધારે દિવ્ય અલૌકિક દેખાતો હતો.

સૂર્યના વધારે પ્રકાશવાથી, સકુમાર અને કોમળતાને લીધે,—પ્રસ-ંગોપાત પહાડને પણ ડગમગાવવા સામર્થવાનના મૂખપર પ્રસ્વેદનાં બુંદ બંધાયા. ખીસામાંના સફેદ રૂમાલે ટોપને ઊંચો ચઢાવી મોં લુછયું.

પોતાની પાસેની લાંબી ડાગના ટેકાથી નિશ્વાસની હાય મારી તે ઉભો થયો. દુ ખની ગમીથી એક પણ ડગલું ભરવાને તે સમર્થ ન્હોતો; પણ દૂરની એક ટેકરીપર જવામાટે ધીમે ધીમે પોતાનું પગલું ઉપાડયું.

ત્રણ ચાર ટેકરી તે ઓલંગી ગયો ને પોતાની ધારેલી ટેકરી—જેના માથાપર પથ્થરની શિલા અધર ઝઝુમી રહી હતી—જે નીચે બેસનારનું તાપ કે વરસાદથી રક્ષણ કરતી હતી તે નીચે ઉત્તરભણી મુખ રાખી આ આકૃતિ બેઠી.

"અરે! દેશમાં સ્વદેશાભિમાન ક્યાં છે?" આ વીર પુરૂષ મોટે ગંભીર અવાજે બોલી ઉઠયો:—"દેશદાઝ ને દેશભક્તિનું શૂન્ય મુકાયું છે. અહો! આર્યો તમારી શી દશા હતી, શી થઇ છે ને શી થશે તે વિચારો. સ્વદેશાભિમાન વિના સ્વતંત્રતા નથી ને સ્વદેશાભિમાન વિના અમર નામના નથી. કોઇને જ્યારે સ્વદેશાભિમાન નથી ત્યારે હું કોને અમર કરૂં? ખુશામતિયા ને આપસ્વાર્થીઓને? પોતાના દેશનું હિત જુવે નહિ તેવાઓને? **નામનાં** મોટાં મોટા કાર્યમાં નાણાં ભરે, પણ દેશકાજ કશું કરે નહિં તેવાઓને? અરે ના, એવાઓને હું અમર કરી શકતો નથી. મારા બંધુજનો તમે વિચારો! તમારી કેળવણીને એબ લગાડો નહિ! જેબવાળી કરો. પણ હાય! ગંદુર—બિનજોસ્સાવાળી કેળવણીનાં આ પરિણામ છે. ભણીગણીને મારા બાંધવો આ દુર્દશાએ પ્હોંચે એ મારા હૃદયને કેટલું ભેદી નાંખે છે? રાજદ્વારી સત્તા કેવી ચપળ ને ચંચળ છે અને સ્વદેશના લાભનું કોને ભાન છે? પણ કોનામાં સ્વદેશહિતનો અંકુર છે? સ્વદેશહિતમાં ને દેશકલ્યાણમાં સ્વહિત કોણ સમજે છે? પણ તેનો, સ્વદેશકલ્યાણની વાત કરનારને કંગાલ ને દુર્બળ નિ-

રખેછે; તેને તુચ્છકારે છે. તુચ્છકારનાર સ્વાર્થી ને એકલપેટાઓ છે. અને આવા એકલપેટા-તુજ એકલપેટાઓથીજ દેશનું અનહિત થાય છે. હિમ્મતરહિત બાયલાઓ સત્યાસ્ત્રે યુદ્ધ કરતાં ડરે છે? શાનેમાટે ડરવું? સ્વદેશનું કલ્યાણ કેમ ન કરવુ? નિડર સત્યસાહસ કેમ ન હોરવું? વાજબી દાદ કેમ ન મેળવવી? પણ જ્યાં હિમ્મતના સાંસાં, જ્યાં સ્વાર્થી કર્મો, ત્યાં દેશોન્નતિ થાયજ કેમ? ત્યાં દેશની સ્વતંત્રતા સચવાયજ કેમ? છૂટાપણાના લાભ મળેજ ક્યાંથી? રે, મારા બંધુજનો, ઓ મારા જીગરના સ્નેહીઓ, તમે સ્વતંત્ર સુખ નહિજ નિરખવાના? તમારેમાટે મારો અંતરાત્મા કલ્પાંત કરે છે? તમે વિચારો, તમે સમજો. અરે! આર્યભારતજનની તું ક્યાં છે? મારૂં મન તો બેબાકળું થયું છે માટે મને શાંતિ થાય તેમ કર, અને મારા બંધુને કંઇ બોધ દે".

ભરતખંડના ઇષ્ટદેવે વિનત્તિ લક્ષમાં લીધી. પર્વતમાં એક મોટા કડાકા સાથે વિજળીનો પ્રકાશ ને મેઘગર્જના થયાં. શેષનાગે પોતાનું શિર ડોલાવ્યું. નર્મદા નદિના પાણીનો પ્રવાહ અતિશય જોશથી ઉછળ્યો; અને પાણીપર ફીણના ગોટા ફરી વળ્યા. પર્વત મધ્યમાંથી ફાટયો. ઝળહળતા તેજના પ્રકાશ સાથ મહા જોરાવર પશુપતિ વાઘ બહાર નિકળ્યો. તેનાપર સ્વરૂપ સૌદર્યયુક્ત, દિવ્યકાંતિમાન્, અદ્ભૂત શક્તિની એક દેવી બિરાજેલી હતી. વાઘે બહાર આવતા સાથ એક મોટી ગર્જના કીધી, જેના પ્રત્યાઘાતથી આખું વન ગાજી રહ્યું.

આ આકૃતિ દિવ્યકાંતિમાન અને બુદ્ધિમાન જણાતી હતી. તે શરીરે મધ્યમ કદની ને મજબૂત બાંધાની હતી. તેણીએ શાંતિકાળમાં અતિશય મોજમઝા ને એશઆરામ ભોગવેલા તેમ યુદ્ધકાળે રણસંગ્રા-

એમાં કારી જખમો ખમેલા તેનું લોહી વહેવાથી ઉત્પન્ન થયલી નબળાઇ તેના મૂખારવિંદપર છાઈ રહી હતી ચેહેરો આછો પીળાસ પડતો હતો; ને તેમાં કોમળતા, નમ્રતા ને પ્રકાશમય ખૂબસુરતી બહાર પડતી હતી. નિરાશા અને ક્રોધ, સંશય અને દિલશોચ, ઇર્ષા અને શત્રૂમૈત્રી, એ વિગરે બિજા સાધારણ વિકારો સાધારણ પ્રાણી કરતા ઘણાજ જુદા હતા. તે વિકારો નરમ, માયાળુ, માનમરતબાવાળા ને બુદ્ધિને પ્રકાશદાયક હતા, ધર્માભિમાન તેની રગેરગમાં પસરેલું હતું મુખમુદ્રા ભવિષ્યનેમાટે ઘણી ચિન્તાતુર હતી, જેથી તે બેબાકળા જેવી લાગતી હતી. તેની ચોગરદમ ફરતી કાળી મોટી આંખ, વર્ષોનાંવર્ષો થયાં જે ફેરફાર પોતાના મોં આગળ થયા છે તેની યાદદાસ્તને તાજી કરનારી ને ભવિષ્યમાં હવે શું શું બનનાર છે તેનેમાટે ઘણી સકોપ ને આરક્ત, પણ તે સાથ આશા વગરની ફરિયાદ ઉઠાવતી પ્રકાશ મારતી હતી. આંખમાંનું દિવ્ય તેજ એટલું ગરમ હતું કે તે જાણે હમણા પોતાના મનુષ્યશત્રૂને બાળી ભસ્મ કરી દેશે. તેના શિરના લાંબા શ્યામ વળદાર ગુચ્છા છેક પગની પાહાની સુધી પહોંચેલા હતા; તે જમીનને અડકી તેને સાફ કરતા, જથર પથર આસપાસ વિખરાઇ પડેલા અને વેરઝ્વાળા ને દુઃખ દર્શાવનારા વહેતા બાષ્પબિંદુથી તથા કીર્તિના રણમાં ખમેલા ઘામાંથી વહેલા લોહીથી તરબોળ થયલા હતા સોનું, હીરા, માણેક, મોતીના સંખ્યાબંધ અલંકારો અંગના દરેક ભાગપર ધારણ કરેલા હતા. આમાંના કેટલાક અલંકારના પાનાઓમાંથી કોઇ તેના જાણીતા શત્રૂએ તુરતજ બળાત્કારથી ઝવાહીર ખેંચી લીધેલા તેથી તે ભાગો ઘણા બેબિચલ દેખાતા હતાં તેના ઝવાહીરવાળો કાચ્ની ઝભ્ભો—અખતર—જેની કોર ચીનના દરિયામા

તથા મનારના અખાતમાં પાકેલા મોતીથી ભરેલી હતી—તે, કાદવથી ને લોહીથી ખરડાયલો ને ભીંજાયલો હતો. ઝભ્ભામાં કેટલેક ઠેકાણે નાનાં મોટાં ગાબડાં પડેલાં હતાં. આ ગાબડાંઓમાંથી તેના શરીરના કેટલાક ભાગો—જે સ્હોરાયલા ને ઘવાયલા હતા ને જેમાથી લોહી સદાકાળ ઝરપતું ને વખતે વખતે ટપકતું હતું—તે દેખાતા હતા. તેના ગળાના અમુલ્ય મોતનહારની શેરો તૂટેલી લટકતી હતી. આથી જોનાર તુરત પારખી શકતો હતો કે તેપર દુશ્મનનો હાથ તાજોજ પડેલો છે. તેણે જમણા હાથમાં સુન્ને રસેલું ખડ્ગ પકડેલું હતું. ડાબા ખભા પછાડી ભાથા સાથ તીરકામઠાં હતાં. તોપના ગોળાથી તુટેલી કાચબા—ગેંડાની ઢાળ જેના મોગરા તદન ઢીલાઢબ થઇ ગયા હતા તે તેના ડાબા ખભાની ડાબી બાજુએ લટકતી હતી. મસ્તકપર મોગરાના કરમાયલા ફુલનો મુગટ અવ્યવસ્થિત હાલતમાં પહેરેલો હતો, જે જાણે મશ્કરીમાં પહેરેલો હોય તેવો દેખાતો હતો.

તેનો પશુસાથી જંગલી હતો, તોપણ તેની આકૃતિ બંગાળી દબદબાવાળા વાઘના જેવી હતી. તે પોતાની શેઠાણીની માફક લડાઇમાં ઘવાયલો હતો, તેથી સહજ નબળો હતો. તેણે ખમેલા ઘા—જેમાંના કેટલાક ઘા, તેમાં મુખ્યત્વ કરીને કપાળનો ગોળીનો ઘા હજીપણ રૂઝાયા વગર સબડયાં કરતો હતો.

આ સ્થિતિ ને પોશાકમાં ભરતખંડની મહારાણી, જેનું નામ હિન્દ હતું તે પોતાના પુત્ર પાસે આવી. સામી આકૃતિ, જેનું નામ દેશહિત છે તેણે દેવીને નિરખી શિર નીચું નમાવી પ્રણામ કીધા.

"વિના અપરાધની શાપિત દેવી મા, તારી આ શી અવસ્થા છે?"

દેશહિતે કહ્યું:—"દાશરથી રામ, પર્શુરામ ને બળરામ; વ્યાસ, વાલ્મિક ને ગૌતમ; કૃષ્ણ, અર્જુન ને ભીષ્મે પૂજ્ય પ્રમાણેલી દેવી! તારી આ સ્થિતિ કેવી સંતાપજનક છે? જે ભૂમિના અમરદુર્ગપર જયધ્વજ ફડફડ પવનમાં ઉડતા હતા; જે ભૂમિનાં દર્શન માટે દેવદનુજ વારંવાર આવતા હતા; જે ભૂમિ ઉપર ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ ને શાલિવાહને એક ચક્રે રાજ કરેલાં; જે ભૂમિપર સદાકાળ વિજય વિજયનો હર્ષનાદ થતો અને જે ભૂમિની દેવી બીજા સર્વ દેશની મહારાણી તરીકે બિરાજતી એવી ઓ મહાદેવી! તું આજ વહેતાં લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે એ ચોકું દયામણું છે? તે પૂર્વના રંગ ક્યાં ગયા? ક્યાં ગઇ તે પૂર્વની રિદ્ધિ,સિદ્ધિ ને સમૃદ્ધિ? ક્યાં ગયું તે પ્રેમ શૌર્ય? તે યુદ્ધરંગ કયાંછે? તે આનંદકાળ ક્યાંછે? તે વેપારની તેજી ક્યાંછે? તે સચ્ચિદાનંદમાં મગ્ન મસ્ત મહારૂષિઓ. ને યુદ્ધ મસ્ત ક્ષત્રી વીરો? રાજ્યના રંગરાગ ક્યાંછે? અરે તે સ્વતંત્રતા કયાં ગઇ? સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને મિત્રતાના નિયમો ક્યાં ગયા? સૂર્ય ને ચંદ્ર તો તેજ પ્રકાશે છે, વાયુ પણ તેજ વાયછે ને રત્નાગરની લહરીઓ પણ તેવીજ આવેછે?"

"તે સર્વ બ્રિટાનીયા પાસે છે!" મહારાણી હિન્દ બોલ્યાં: "મારા પ્રિય પુત્ર, મારા બાંધવ, તે સઘળું બ્રિટાનિયાએ છીનવી લીધુંછે! તેણે સર્વને નિરાધાર ને આશાભંગ કીધાછે. એટલું છતાં તે ગુમાન ધરાવેછે કે મેં હિંદના પુત્રને આભારી કીધાછે! આભારી કીધાછે? કેવા પ્રકારે? કેળવણી આપી વિર્યહીન બનાવી દીધા! સદા સંતોષમાં મહાલવાની શિક્ષા આપી; અમે તમારૂં રક્ષણ કરીશું માટે અસ્ત્ર શસ્ત્રની શી જરૂર છે એમ કહી તે છિનવી લીધાં; સૈન્યવર્ગમાં આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયકજ

નથી એમ ધારી તેને લાયક ગણતીજ નથી. વોલનટિયર કોર, કે જે સર્વેને માટે ખુલ્લું હોવું જોઇએ તેમાં દાખલ કરવા નિયમનો બાધ બતાવ્યો; દેશી રાજ રાખ્યાં, પણ તે નહિં જેવાં કરી દીધાં; વિલાતથી અગ્ન્યાસ્ત્ર મંગાવવા દીધાં, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવોછે, અમે તમારા રક્ષણ કરતા કેવા સામર્થવાન છિયે એમ સમજાવી છિનવી લીધા—પાછા આપ્યા નહિ ને બિજાં શસ્ત્ર ઓછાં કરાવ્યાં. સત્ય ને યશસ્વી કોલથી.બંધાયા, પણ તેપર પાણી ફેરવવાની રૂચી કરી. પાણી ફેરવ્યું. દેશી રાજના સૈન્યનો નાશ કરવાની છુપી ઇચ્છા દર્શાવી. પોતાના પૂત્રનું રૂડું ઇચ્છયું. સિવિલ સરવિસના હક સાચવવા તારા બાંધવો પૂરેપૂરા લાયક છે તે છતાં તેમાં ન દાખલ કરવાને આકડતરા ઉલટા માર્ગો લીધા, જેથી માત્ર મારા પુત્રોને તે હક મળતા નથી, ને માત્ર બ્રિટાનિયાના પુત્રોજ તેના ભોકતા ગણાયછે. મારા પૂત્રોને મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી રદ કીધા; કેમકે સ્વતંત્ર હક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ ને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્યજ નહિ; એવા હક આપવામાટે ચોખ્ખા ને મોકળા રસ્તા બતાવી દિધા કે તે ભોગવવા તમે નાલાયક છો. પેટભરાં માન્ચેસ્ટર માટે કાપડ—રૂપર એની કડવી લોભી નિધા ગઇ ને જ્યારે આ દેશ પાયમાલ ત્યારે વધારે પાયમાલ કરવા માન્ચેસ્ટરને અયાત જગાતની છૂટ આપી વેપારની છૂટના ખા થઇ પડયા. પ્રિય દેશહિત; તું રડ ના, જોકે તેણે તો તારા તમામ હકપર તરાપ મારીછે. દેશી છાપો જે સ્વતંત્રાથી સત્ય ફરિયાદ ઉઠાવતો તેને, એક બે નાદાનોની હુલ્લડાઇ માટે જડમૂળથી મારી નાખ્યો. વેપારને આબાદને બહાને બરબાદ કીધો. દેશી હુન્નર ને દેશી ઉદ્યમને રડતા કકળતા કરી દીધા.

શું કહેછે કે તારા બંધુઓમાં સ્વદેશાભિમાન નથી ને તેઓ માત્ર નામના ક્રાંકર્મપર મોહી જાયછે તે સત્ય છે; પણ તેમનો ઇલાજ નથી. બધે સ્વાર્થ છે, પરમાર્થ કોણ સમજે છે? પણ શું બ્રિટાનિયાના વિજયી યોદ્ધાઓ એવુંજ ગુમાન ધરાવે છે કે અમારો પરાજય નથી? જો તેઓના મનમાં એમ હોય તો તેવી નાદાની ભરેલી વાત તે કેમ સાંખે છે? તે કેમ બોધ દેતી નથી?"

દેશહિતે કહ્યું: "પણ મા, મારા બંધુઓ કેવા ને કેટલા જડ છે તેને કેમ શિખામણ આપતી નથી? હું બધું સમજુછું કે બ્રિટાનિયાએ પોતાની શક્તિ ઘણી વધારી દીધીછે, પણ તારા પુત્રો અક્કલશૂન્ય છે ત્યારે કેની? બ્રિટાનિયાનો પ્રથમનો બોધ ને તેના અભય વચન કેવાં હતાં તે પર તારા પુત્રો કેમ બોલતા નથી? "તમારો દેશ દીનહીન અવસ્થામાં છે તેમાંથી અમે તારીશું; સત્ય ન્યાય ને અદલ ઇનસાફ કરીશું; વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીશે; દેશસમૃધ્ધિ ને વેપાર કળા ઘણી વધશે; શત્રુથી રક્ષણ કરીશું; ઝાઝો જુલમ પડશે નહિં; જે કરોના ભોગ હમણા થઈ પડેલા છો તેમાંથી ઉગારીશું" ઇ૦ તેનું બોલ્યુ અબોલ્યું થયું તો પણ તારા પુત્રો કેમ સમજતા નથી? એક નવા કામમાં પોતાની નામરજી હોય તો તેનો પોકાર—સખતમાં સખત પોકાર ઉઠાવે તો તે કેમ ન અટકે? બ્રિટાનિયાને જાતે જાત કેમ વિનતિ કરતા નથી? પણ તેઓ તો પોતાનું ભાન ભૂલી ગયાછે. તેઓ નવું તો હમણા શીખનાર નથી તો ખેર, પણ માન્ચેસ્ટરનોજ દાખલો "ચર્ચા ચલાવવી ને લાભ સાચવવો" તે કેમ ભૂલી જાયછે? છતી અક્કલે કેમ મૂર્ખ બનેછે? તેઓ ઉંચ તુકમ અને ઉંચ પાણીના છે, અ-

ને દેશના કલ્યાણમાંજ સ્વકલ્યાણ છે એમ સમજે છે તે છતાં દેશકલ્યાણકારણે કેમ કાળજી રાખતા નથી? માતુશ્રી તેમને જણાવ કે યુરોપીયનો ઉંચા સૂખના ભોકતા થયાછે તે કાંઇ તેઓની વજાની અક્કલ નથી.

મહાદેવીએ ગંભીરપણે પ્રતિઉત્તર આપ્યો: "પુત્ર, તારા બાંધવોનો દોષ ન બોલ, ન બોલ! તેઓ સઘળું ઘણી સારી રીતે સમજે છે. તેઓ બુદ્ધિહીન નથી. તેઓ જાણે છે કે યૂરોપિયનોનાં માથાં વજ્રનાં નથી. "એકજ પ્રભૂએ આપણને ને તેમને સરજાવેલા છે". પણ તેઓ તો વસ્ત્ર વિનાના પશૂ છે. સાધન વગર બલહીન છે. સાધન વિનાનો શૂરો શું કરે? સાધન વિનાનો અર્જુન શું કરે? ને સાધન વિનાનો વેલિંગટનને રડાવનાર ને યૂરોપને ધ્રુજાવનાર નિડર સાહસિક નેપોલિયન પણ શું કરે? પણ આપણે કંઈ હાલ તેનું કામ નથી. નેપોલિયન-અર્જુન-કૃષ્ણ તેના કાળમાં પરમયશદાયક કર્મો કરી ગયા છે; તેવા પરાક્રમ કરવાનો આ સમય નથી. તેવા કરવાનો સમય ઘણો દૂર છે. તેવો વખત આવશે-જે વખતના પંઝાની ખરીતળે આર્યસ્થાનનું નસીબ દબાયું છે તે ખરી-વખત ઊંચી કરશેજ, ત્યારે મારા પુત્રો કેવા પરાક્રમ કરી વિજય વિજયના જયશ્રી રંગ દર્શાવશે તે હું ને તું તો નિરખીશુંજ, પણ સ્વતંત્ર હકરહિત પશૂતુલ્ય બનેલા છે તેમને યોગ્ય હક આપવામાં આવે તો કેવું સારૂં? તેઓ નિમકહરામ થાય એવા નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાઓ, રાજકાજમાં પ્રસંગોપાત માથું મારી જય દર્શાવે ત્યારે મારા પુત્રો એક રાસે ગોવાળાંની પેઠે હંકારાય-દોરાય કે કુત્રાની પેઠે લાકડીના સપાટા ખાય? હાય! એતો એકે સામટા આખી પ્રજાપર વેરના ઉભરા સેવાય છે! એટલામાટે કે કોઇવાર તે માથું ઊંચકવા સામર્થ્યવાન થાયજ.

નહિં. કેવું નિંદિત કર્મ ! કદાચિત્ મારા પુત્રો રાજકાજમાં આગળ પડતા થાય તો બ્રિટાનિયાને ધોકો પહોંચે એવું તે સમજે છે ? જો તે એમ સમજતી હોય તો તેની કેવી નાદાની ? એથી શું મારા પુત્રો વધારે નિમકહલાલ રહેશે ? ના, તેતો ઉલટા વેરમય દ્દષ્ટીએ જોશે ! પણ આંગ્લભોમવાસી યોગ્ય આર્યને હકદાન કરવાથી પોતાની વંશપરંપરાની અખંડ કીર્ત્તિને ઝાંખ લગાડશે નહીં. સ્વતંત્રતા ન આપી બાયલા બનાવવામાં બ્રિટાનિયા શું જવામર્દી સમજે છે ? એથી તો તેની અક્કલ ને શક્તિમાટે હલકો વિચાર આવે છે. સ્વતંત્રતા આપી ને પછી સર્વોપરીસત્તા રાખવી, તેજ સર્વોપરી સત્તા ને તેજ મદાઇ ને તેજ વિજય ! રાજકાજમાં પ્રવિણ થવામાટે સ્વતંત્રતાના સર્વે હકો આપવા જોઇએ. નીતિનો એવો એક પણ નિયમ નથી કે જેથી સરખી પ્રજાને પોતાના જેવા હક ન આપી શકાય”.

આ બોલવાને અંતે સૃષ્ટિનો રંગ બદલાઇ ગયો. આકાશપર વાદળાંઓ એક પછી એક ચઢી આવ્યાં. સૂર્ય દેખાતો બંધ થયો. ચોમેર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. પર્વતને થોડે દૂરથી જાણે શીરસ્તો વાંસળી વજાડતો હોય તેવો મધુર સાદ કાનને અઢડાવવા લાગ્યો. આવો સાદ ત્યાં કોઇ કાળે સંભળાયો નો'તો. પવનનો સુસવાટ આવવા માંડયો ને મેઘરાજાની સ્વારીનાં ચિન્હ માલમ પડયાં; પણ એક બુંદ પડયું નહિ. હિંદ ને સ્વદેશહિત ટગર ટગર આસપાસ જોવા લાગ્યાં. તેમણે નિર્ભયપણે શસ્ત્ર સજ્યાં. એવામાં નદીના મધ્ય ભાગમાંથી એક વિકાળ સિંહ ગર્જના કરતો નીકળતો માલમ પડયો. તે પોતાપર સ્વારી કરેલી દેવી—શાહનશાહજાદીને લઇને બહાર મેદાનમાં આવ્યો; અને દૂર પોતાના જેવું અદ્‌ભુત પ્રાણી

જોઇ પોતાની શક્તિ બતાવવા એક પછી બીજી મેઘગર્જના કરી. વાદળાં-પાછા વિખરાઈ ગયાં ને સૂર્ય પૂર દમામમાં પ્રકાશવા માંડ્યો.

આ નવી આકૃતિ હિંદના જેવી હતી. તે સ્ત્રીનું રૂપ—કદમાં ઊંચું ને પુરૂષાતનવાળું હતું. તેના ખૂબસુરત રતાસ પડતા વાળ—તામ્રરંગી મ્હોડાની ખિલતી બાજુએ ઢંકાયલા હતા; અને મુખાર્વિંદની જે બાજૂ નિમાળાથી ખુલ્લી હતી તેનો રંગ ઇંટના ભુકાની રતાસ કરતાં ઉતરતો હતો. ચેહેરો ખૂબસુરત—દિવ્ય અને મરદાનગીવાળો—આંખો ભૂરી, સ્વચ્છ, થંડી ને ઊંડી નિધા પહોચાડે તેવી—મ્હોડું ખૂણામાંથી બેસી ગયલું, પણ વાંકુ ફેરવે તો જાણે હસમુખું હોય તેવું જણાતું હતું. દાઢ, દેખાવે ભારે—નક્કર ને પશ્ચાતાપવાળી હતી. આટલું છતાં કંટાળો આપે એવી ખાશિયત તેના આખા મ્હોડાંપર છવાઇ હતી અને સુક્ષ્મ નજરથી જોતાં આવી આકૃતિમાં આવાં ચિન્હ સંભવિત છે એવું આંખને પ્રત્યક્ષ માલમ પડતું ને અંતરમાં અસર કરતું હતું. તેનું મ્હોડું બડબડતું ને હાથમાં ચળવળાટ ઘણો જણાતો હતો; અને રીઝવું ને ખીજવું એ ચિન્હ સાધારણ, કપાળ ને મોંપર પ્રકાશિત હતાં.

આ સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન આકૃતિનો પોશાક તેના દેખાવના જેવો અજાયબ હતો! મસ્તકપર ફ્રિસિયન ટોપ ધારણ કરેલો હતો, પણ તે તેના મસ્તકને કેટલીક રીતે લાયક નો'તો. શરીરપર લોહી જેવો રાતો ઝભ્ભો પહેરેલો હતો, ને તેને છાપેલા અક્ષરના ચામડાના પટાથી બાંધેલો હતો. તેની કમરમાં નાની હાથમાં રાખવાની રાઇફલ કેનન ખોસેલી હતી; જેથી તેને ઉઠતાં બેસતાં ટેકાવ મળતો હતો; તેની એક બાજૂએ, હાથે ઉપાડી શકાય એવું "સ્ટીમ એન્જીન" તથા ધર્મ પુસ્તક (બાઇબલ) "યમપાશ"—

દોરડાથી ટાંગેલા હતા, તે દોરડું જાણે કોઈ ફાંસી દેનાર માણસનું હોય એવો વસવસો મનમાં ઉત્પન્ન કરતું હતું. ડાબા હાથના ખભા અંદર પાંચ પચીસ પાકી રૂની ગાંસડીઓ તથા તેટલાજ ભરતર બીરના કકડા બાધેલા હતા; અને તેજ હાથમાં દૃષ્ટિને એભકાવી નાંખે એવી કદાવર ગોળ ઢાલ—જેપર સફેદ બરફ જેવા રંગ સાથે ભુરૂ અને લાલ ક્રુસ ચિતરેલું હતું—તે બહાદુરીથી પકડેલી હતી. તેના મુખમાંનો શ્વાસ "લીક" જાતના છોડવાનો આહાર કરવાથી ઘણી દુર્ગંધ મારતો હતો; અને મોંના ખૂણામાં થુવેરીયાના કાંટાની એક ડાલી લટકાવેલી હતી. તેના જમણા હાથમાં એક ત્રિશળ હતું જેની અણીપર વાયુમાં હલમલી રહેલી દોરીએ બેશીકરાઇથી એક મુગટ આન્દોલન કરતો હતો. તેનું વાહન એક વિચિત્ર પ્રકારનું પ્રાણી—જેની ખરી ખાશિયતનો નિર્ણય ભાગ્યેજ થઇ શકે—કેમકે તેનું શરીર ચિત્તા વાઘના જેવું, તેનું મસ્તક નેપાળી કુતરા જેવું અને તેની ગરદનની આસપાસ સિંહની યાળ વિંટલાઇ વળી હતી, તે યાળ તાળ પડેલા મસ્તકને ઢાંકવામાટે જાણે કુદરતીજ હોય તેવી બેસાડેલી દિસતી હતી. આ પ્રાણી હાલતા ચાલતા કુદતું—વચે વચે અટકી જતું ને પછી ઘણી લાંબી ગર્જના કરતું—વળી, જેમ બિલાડી ઉંદર જોડે રમવાને જમીનપર પડી જાય તેમ પોતાની શેઠાણીના હાથમાં ઉનના કપડાથી ઢંકાયલી મોરચંગ ઘડિ પલે બજાવવા પડી જતું. જ્યારે જ્યારે એ પ્રાણી પડી જતું હતું ને મોરચંગને આઠડતું હતું ત્યારે ત્યારે તેના વિચિત્ર ચકચૂર તારો પૂર્વ પરંપરાનો શોકદાયક રાગડો કહાડી તાન મારતા, અને ક્વચિત તેમાનો એકાદ તાર ઉડીને—તુટીને તેના મોપર ઘા કરતો હતો—ત્યારે તે, તે વાજીંત્રને અતિશય ગુસ્સે થઇ કડવાસથી, વેરમય દૃષ્ટિએ પંઝા મારતું તથા કરડતું હતું.

પ્રિય વાંચનારને આ આકૃતિ કોણ હતી તે કહેવાની જરૂર નથી. તેનાં સ્વરૂપ વર્ણનથી તે કોણ છે તે જાણ્યામાં આવ્યું હશે.

મેદાન પડતા સિંહે, વાઘને જોયો અને પોતાનાં પગલાં તેની તરફ કીધાં. વાઘ પણ તત્પર થયો, તેણે ચંચળતાથી નિહાળતાં કેળવાયલી કુશળ બુદ્ધિએ તથા પ્રપંચવૃત્તિયે બલિષ્ટ સિંહને પોતાની સામા તાકતો જોયો. તેવાજ પ્રકારનું સન્માન આપવા તે પણ તૈયાર હતો. પાયમાલીમાં પણ તે હઠે એવો નો,તો. પોતાના ગર્વિષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધિને જોતાંજ તેના જેવી લાંબી વિકાળ ગર્જના કરી તેને આદરસત્કાર કીધો; અને નીચી ગર્દને તેની સામા ગયો.

વાઘની શેઠાણી પણ સદા શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ-છતાં, યુદ્ધસમય સમીપ નિરખી પ્રચંડ વિકાળ શૌર્યભર્યાં રૂપે પ્રકાશી. ચતુરા યુદ્ધમાટે ચપળ થઇ નિરૂપયોગી શસ્ત્રો બાજુએ ફેંકી દીધાં; અને તૂટેલું બખતર અંગમાંથી કહાડી નાંખ્યું. બ્રિટાનિયા (જે નવી આવનાર આકૃતિનું નામ છે) ની ઢાલ અને ત્રિશૂળ ઘણું ભયંકર ને બળવાન હતું અને યુદ્ધમાં હંમેશા તેનેજ વિજય મળતો હતો, તોપણ હિન્દ મહાદેવીની આ વેળાની ક્રાંતિ ને શૌર્યભર્યાં રૂપે પ્રકાશવું ને જીવપર આવેલી હિમત—યા હોમ કરી કૂદી પડવું—મરવું યા મારવું એવો અચળ ટેકાવ જોઇ કાર્ત્તિકસ્વામી કોને વિજય અપાવશે એ શક ભરેલું થઇ પડયું.

પણ આ—વેળા બ્રિટાનિયા પ્રૌઢ પુરૂષનો ગર્વ ધરી શાન્ત રહી. તે પ્રતિપક્ષીની કુળમોટપ ને શક્તિ ને કીર્તિમય કર્મો સ્મરણમાં લાવી, હુંપદથી છલકાઇ ગઇ નહિં. તેણીએ પ્રપંચવિજય મેળવ્યો. પોતા-

ની મુખમુદ્રામાં પોતાનો સઘળો જુસ્સો છુપાવ્યો. તે આવીને સ્વસ્થતાથી ઉભી, ને માત્ર સ્વરક્ષણાર્થેજ શસ્ત્ર ઉંચકશે, પણ સામી થનાર નથી એવું બતાવી મુખડું મલકાવ્યું; ને જણાવ્યું કે અપમાન કે શસ્ત્ર ઘા કરવામાં આવશે તો તેનો બદલો લેવા ચૂકશે નહિં.

બ્રિટાનિયા થોડોવાર તટસ્થ ઉભી રહી. તે મનમાં બિહિતી હતી કે રખે મહાદેવી મારૂં અપમાન કરે; પણ હિન્દ દેવીએ તેને કોઠું આપ્યું નહિં.

"હું કહું છું કે મહાદેવી"—વાઘ ને સિંહ સામસામા થઇ પડ્યા ને ડોળા ઘૂરકાવતા હતા તે જો વધારે વખત એમના એમ ઉભા રહેશે તો મોટું રમખાણ મચાવ્યા વગર રહેશે નહિં એવું ધારી, બ્રિટાનિયા આખરે—કોઇ નિશાળીઓ ટક્કાબાજી કરતો, ગમત મેળવવા પતરાજીથી બીજાને ધમકાવે તેવા રોષમાં બોલી ઉઠે તેમ બોલી ઉઠી. "હું કહુંછું કે મહાદેવી, મારા સિંહ સમક્ષથી તારા વાઘને દૂર કર, નહિંતર હમણા"—તુરત તેણીએ પોતાની નાતરસ બુની ભૂરી આંખનું કીરણ તેની સામા નાખી પોતાનું ત્રિશૂળ દાબા હાથમાં જોરથી પકડી ઉંચક્યું ને બંદુકડીથી મહાદેવી સામા નિશાન તાકવાનું ડોળ ઘાલ્યું.

"નહિંતર શું થશે?" હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડાકીમાં પ્રતિઉત્તર વાળ્યો.—ગર્વિષ્ટ ઓરત! તું શું સર્વને એક લાકડીએ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ; બુદ્ધિમદ ને સમૃદ્ધિમદમાં છકેલી, મોટમોટાના ગર્વ અતિશય સુંદર સ્વરૂપમાં શોભ્યા ને ખંડિત થયા—તો તું કોણ હિસાબમાં? ચલ આવ! જો મારો હાથ! પછી તારા શૌર્યબુદ્ધિનું માનગુમાન રાખ." એમ બોલતાં સાથ પોતાનો

ભાલો કહાડી–મારી એકદમ તેના બખતરના ખુણાને ચીરી નાંખ્યું, ને આડી વાટે રણચાતુર્યથી અડછતો એવો ધક્કો માર્યો કે સ્વદેશહિતે પોતાના હાથપર ઝીલી ન લીધી હોતતો બ્રિટાનિયા જમીનપર સજ્જડ ઝીકાત. હિન્દે તુરત પોતાનો ભાલો દૂર ફેંકી દઇ બ્રિટાનિયાને પોતાની બાથમાં લીધી ને કહ્યું: "આ શૌર્ય ને આજ ચપળતા?" હિન્દે વેરમય શસ્ત્ર ફેંક્યું ન હોતું, તેથી બ્રિટાનિયાને કશી ઇજા થઇ નહીં. પણ હિન્દની હથિયાર યોજવાની કુશળતા, શૌર્ય ને ચંચળતા નિરખી તે મોહિત થઈ રહી. બ્રિટાનિયા જેવી સ્વસ્થ ઉભી કે હિન્દે કહયું: "બિકણ છોકરી! પારકા બળપર હુસી આટલો બધો મદ! કઇ સૈનિક રચના રચી તેં વિજ્ય મેળવ્યા? દોલતમંદ થઇ તેમાં શું? પ્રપંચે વિજયી થઇ તેમાં શું? યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજે કોઇ દહાડો મારો હાથ! પણ હમણા—"

"અરે પણ હિન્દ"–એકદમ, ચમકીને બ્રિટાનિયાએ તીણો સાદ કહાડયો:–"પેલા બેમસ્ત પ્રાણીઓને પાછા બોલાવ, નહિંતર હમણા–"

"પાછો ફર, પાછો ફર, મારા શૂરવીર બહાદૂર!" અપ્રસન્નવદને ઇશ્વરેચ્છાધિન શબ્દો દર્શાવતા મહાદેવીએ કહ્યું:—"પાછો ફર, પ્રિય બાળકા; એ બિન પ્રયોજનનું ધાંધલ ન કર! બાવિસ તેવિસ વર્ષપર તારા કેવા હાલ થયા હતા તે વિશરી જાયછે? એના નર્કાસ્ત્રે તને કેવો ઊંડો ગબડાવી દીધો હતો અને તને આશ્રય આપવાને અસત્ય બહાને મને કેટલું સોસવું પડયું હતું? વત્સ્! એ મસ્તી હમણા નિરર્થક છે. શાન્તિધર ને પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખ! જગદંબારાણી હમણા આપણા વિરૂદ્ધ વરતે છે અને એણીના તારાનો ઉદય સમગ છે."

"એ ચતુરા! તારાના ઉદયની ને સંગ્રામદેવીની વિરૂદ્ધતાની વાર્તા ન કર."—બ્રિટાનિયાએ ગરમાટથી કહ્યું અને પોતાના હથિયાર મ્યાન કરયાં, કેમકે વાઘ પોતાની શેઠાણીની આજ્ઞાને માન આપી દૂર ખસી ગયો હતો, ને માત્ર સિંહથી રક્ષણ કરવાનીજ ચંચળતાથી દૂર ઉભો રહ્યો હતો. "ચતુરા, તારાના ઉદયની ને જગદંબાની વિરૂદ્ધતાની શી વાર્તા કરેછે? તારા પોતાના ગુન્હા ને ઘાતકીપણામાટે પ્રભુને ઠપકો કેમ આપેછે? તું શું બોલવા શક્તિમંત છે કે હું તારી સર્વોપરી સરદાર ને સત્તામાં ચઢતી નથી? તું શું મારાથી સંગ્રામ મેદાનમાં પરાભવ પામી નથી નાઠેલી અને રણક્ષેત્રમાં જ્યારે મારો એક પુત્ર જમીનને ભેટેલો ત્યારે તારા દશ કે વીશનો ભોગ નથી આપવો પડ્યો? તું ગમેતેવી શક્તિવાન છે પણ મેં તને જેર નથી કીધી? મારૂં સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું નથી? તને મારા પગતળે ચાંપવાનો સમય નથી આણ્યો? અને તારો ઘોર સંહાર થતો મેં નથી અટકાવ્યો?"

"જ્યારે સિંહ મરી પરવારયા ત્યારે શિયાળવું મસ્તાન બન્યું!" પૂર્વવાર્તાનું સ્મરણ કરી, ઠંડે કલેજે હિન્દે અવાજ કહાડયો:—"જ્યારે બકરા, મૃગલા વનમાં રહ્યા ત્યારે રાજા શિયાળ થયો અને ત્યારેજ સર્વોપરીપદ સ્થાપ્યું ને ત્યારેજ ઘોર સંહાર થતો અટક્યો! ચલ, બહાદૂર વીરરાજ ચલ, આ સ્થળપર વિશ્રામ કરવો આપણને યોગ્ય નથી; કેમકે તેને વળી અપમાનનો ને બેવફાઇનો ને નિમકહરામીનો આરોપ મુકતાં વિલંબ લાગશે નહિં. તે તો તને સ્હેજ સ્હેજમાં—સત્ય બોલવામાં પણ ફિસાદખોર ઠરાવશે! એતો આપદ્રષ્ટિ છે!"

"માતુશ્રી," સ્વદેશાહિતે નીચા નમી કહ્યું:—"તારે એવી બાબ-

તેની ચિન્તા રાખવી ન જોઇએ.. તારે સત્યમાર્ગે વર્તવું છે તો કોણનો ડર રાખવો જોઇએ? ભુંડું તારું તેનું ભુંડું થાય! તું ભલામાટે વર્તેછે ને સત્યની રાહે દોરવાય છે તો શાનો ડર છે? "પ્રભુ અને મારો હક્ક" એ નીતિ તો સ્મરણમાંજ રાખવી."

"પ્રિય પુત્ર, તું જોતો નથી કે એ સબળ છે તેથી આપણી વાજબી દાદને, ફિસાદ ને હુલ્લડાઇમાં ગણેછે. રાજા પ્રજા ઉભયનું હિત એ ક્યાં ઇચ્છે છે! ચાલ, ચાલ, આ સ્થળપર વધારે થોભવામાં આપણી સલામતી નથી" આમ બોલી હિન્દ ચાલવા તત્પર થઇ.

"સબર!" બ્રિટાનિયા તિરસ્કાર ભરેલા દેખાવે બોલી:— કોને તું વનપતી કહે છે? પેલા છાકટા મનુષ્યલોહીના તરસ્યા મૈસોરના હૈદર અલ્લીને? અથવા તેના ધર્માંધ પુત્ર ટીપુ સુલતાનને? અથવા સેન્ટ નિકોલસના ચેલા અગર ચોરોના શાહનશાહ જશવંતરાવ હોલ્કરને? અથવા અઢારસો સતાવનની તારી શક્તિઓ ને તારા નામને સુધરેલી પ્રજામાં જોખવંતી (?!) કરનાર ખૂની—નામજાદા નાનાસાહેબ, તાત્યાટોપી, ફીરોઝશાહ, અથવા પેલી ગાંડી, ઝનુની, અક્કલસૂન્ય ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇને? વાહ! તારી શક્તિઓ તો અતિ અદ્ભૂત! તારા પ્રતાપી વનપતિનાં કર્મો તો બહુ ઉજમાળાં! તેમની બુદ્ધિ શક્તિના જય કેવા સુઘડ ને તેજસ્વી છે! અને તે વાતના સંબંધે વ્યવહારપક્ષમાં તું કેવી શોભે છે? શરમ છે એવા વનપતિઓપર! તેઓનાં કર્મો કેવાં કમકમાટ ભરેલાં હતાં?"

"આરામધામે સુતેલા શૂરવીર નરોમાટે અયોગ્ય વચન ન બોલ"— જાણે હમણા પોતાના માથાપર કોઇને અંકુશ છેજ નહિં તેવા દમામમાં

હિન્દે કહ્યું:–"તેઓ પોતાના વંશજોની પગથીપર ચાલીને ને પોતાના કાળને અનુસરીને ને પોતાના ઉછળતાં લોહીના જોસ્સાને અધીન વર્ત્યાછે. એવી કોઇ સ્થિતિમાં નિર્બળ પણ ટટાર થયા વગર રહે નહિં ; તેમનો સમય હતો– શૌર્યભર્યો ઉત્સાહી હતા–સ્વતંત્રતાના અધીર હતા, ને સર્વત્ર જુલમ પ્રસરેલો હતો તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છંદે કેમ ન વર્તે ? વલી સમયે સમયે દેશાભિમાનીજનના જોસ્સા કેમ ન પ્રકાશે ? ભવાનીએ જો તેમની તરફેન ખેંચી હોત તો, હમણા તેમની સામા એકપણ વાંકો સખુન કહાડવાની કોણ તાકાદ ધરાવત ? પણ તેમને વખતે યારી દીધી નહીં ને સમય ફલીભૂત થયો નહિં. લૂટારા દેશ લૂટે તો રાજદ્રોહી ગણાય, પણ વિજયી રાજા જીતાયલા દેશને લૂટે કે લૂટવા દે તો તેની કોણ ખામી કહાડી શકે છે ? તેને કોણ અપરાધી કેહેવા શક્તિમંત થાય ? પોતપોતાના વિજયે સૌ જણ સર્વોપરી છે ! બાકી ટીપુ સુલતાનના અંગબળ ને તેના વિક્રાળ ભયંકર મુખ સામા ધસારો કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવો સબળ યોધ્ધો તે કાળમાં યૂરોપમાં અથવા આખી દુનિયામાં કોણ હતો ? તે મૈસોરના ચિત્તાના શૌર્યભર્યા બળે બે વ્યાઘ્રનો એક સામટો ઘાણ કહાડી નાંખ્યો ને તેની તે આબેહુબ તસવીર આજે તેને ટીપુ વાઘને અમર નામે મશહુર કરે છે, તો એવા મહાન યોધ્ધામાટે નિંદક વાક્ય ઉચરવાં જોઇયે ? છેલ્લા ત્રણ તારા નમુના છે, મારા નહિં.–અને તેઓપણ અસત્યે વર્ત્યાછે એવું કોણ સાબિત કરી શક્યું ? * કંગાલ સ્થિતિમાં આવેલો શક્તિમંત પુરૂષ–જેનો

* હેનરી ફુક્સેની સીપાઇના બલવાની તવારીખ.

લાજથી હક્ક વિનાપ્રયોજને, માત્ર ખાઉધરાના વેગે લોર્ડ ડૅલહાઉસીએ ઓહીયાં કીધો ને તેને કશી દાદ મળી નહિં તેઃ તે કેમ સકણો બેશે ? મારા બાલકોના વીરજોસ–સ્વતંત્ર શૌર્ય તેં યુક્તિયે રૂંધી નાખ્યાં ત્યારે તેઓએ દગાબાજી ને ખુનરેજીને માઠાં ફળ ચખાડયાં. ગુલામ શૂરવીર નિવડે ને વિજય મેળવે ત્યારે તે સાચા ને વફાદાર ગણાય છે; પણ તે વખત તેમનો પાસો અવળો પડયો ને"—અને તેણીએ જવામાટે મ્હોડું ફેરવ્યું.

બ્રિટાનિયા ગર્વિષ્ટ વચને, આશ્ચર્ય ને ખિજવાટ દર્શાવતી તીણે સાદે બોલી:–"બ્હેન હિન્દ! ત્યારે તું શું ફરીથી કહે છે કે ગુલામ, ગુલામ, ખરેખર તારા પુત્રો ગુલામ છે? શામાટે? જ્યારથી મેં તેમને મારા સ્વહસ્તમાં લીધા ત્યારથી પૂર્વના નવાબ, રાજા, રાણા, શાહનશાહો કરતાં ઓછી સ્વતંત્રતા ભોગવેછે? અને તેમના કલ્યાણ ને સુખવૃદ્ધિમાટે આટલા આટલા ઉપાય હું યોજું છું, તોપણ, તું ને તારા પુત્રો–હું જાણે રૂશિયા જેવી ખરેખરી જુલમગાર છું ને તારૂં આર્યાવર્ત જાણે બીજું પોલંડ છે એવું નિરંતર બોલો છો! ખચિત, તારાં આવાં 'શબ્દબાણથી મારૂં અંતર ભેદાઇ જાય છે, ને આટલું સુખ છતાં મને રૂશિયા જેવી જૂલમગાર ને ઘાતકી ગણે એ અતિઆશ્ચર્ય પમાડનારૂં છે! તારા જવા પહેલાં મને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કૃપા કરીને કર, કેમકે એ મને અતિશય બેચેન કરે છે."

"હું ધારૂં છું કે જે બોલાયછે તે સત્ય છે."–મલકાતે મુખડે, પણ તિરસ્કાર ભરેલા શબ્દે હિન્દ બોલી–"હું ધારૂં છું કે એ સઘળું ખરૂં છે. કારણઃ તું તારા સ્તોત્રપઠનમાં–તારા શાંતિના રાજ્યમેલાવડામાં

તારા મિશનરીના સમાજમાં-તારા રૂકાંતવાવણવાનાયંત્રમાં-તારા શેરના ઉન્મત્તવાયુમાં-તારા અગ્નિરથ ને વિજધુધંત્રની કીર્ત્તિના ગર્વમાં -બાર્લિન ટ્રીટીના દેખાઇતા લાભના મદમાં-તારા રાજસભાના બંધનમાં-તારાં ઔદાર્યતા-પરાર્થે-પરમાર્થે ને સુધારાના ફાંકામાં અને તમામ તારી ઓગણિસમી સદીની સાંકેતિકકુશળસોદાઇ ને ગડબડીઠગવિદ્યામાં તું છાકી જઇને ઉપનેત્રે અંધ બની છે. આસપાસનો તને કશો વિચારજ નથી. તેં જ્યાંસુધી તારૂં પેટ તૃપ્ત થયું નહિં ત્યાંસૂધી લક્ષ્મિદેવીની આરાધના જારીજ રાખી; અને તારી ક્રિસ્ચાનીટિ તો તારા ખાઉધરાપણાંનું-એકલપેટાપણાંનું-એક ખરેખરૂં બોલતું વાજીત્ર છે! તારી ધારણા તો એવીજ છે કે જ્યાંસૂધી કોઇ માણસને ખાવાને ભોજન મળેછે; પેહેરવાને વસ્ત્ર (પછી તે ગમેતેવાં ફાટાટુટાં હોય તો તેની શું બિસાત) મળેછે, ને ચોરલૂટારાથી રક્ષણ થવામાટે પોલીસ છે, તો તેને સર્વ પ્રાપ્ત થયું સમજવું; તેને બીજા કશાની જરૂર નથી, અને જો એથી વધારેની ઇચ્છા કરે તો ઉંધે મસ્તકે લટકાવવો જોઇએ! અને વળી તું એમ પણ સમજેછે કે જ્યાંસૂધી પેહેરવાને વસ્ત્ર, ખાવાને અન્ન, રેહેવાને ઘર ને રક્ષણ કરવા પોલીસની આવશ્યકતા છે ત્યાંસુધી-જેમ ઐસાકને પૈસામાટે ભોંયરામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો ને મૂવેલા માણસોના હાડપિંજર બતાવી ભયભીત કરવામાં આવ્યો હતો ને પૈસાજ માટે જે અગણિત ભય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં, તેવા સઘળા ઉપાયોથી પણ આ મારા પુત્રો પાસેથી દ્રવ્યહરણ કરવું!! ખેદકુરૂ રંક સજ્જન! એ તારી મોટી ભૂલ છે! આ તારૂં અજ્ઞાનપણું ને મનુષ્ય પ્રાણીની સ્વભાવવૃત્તિનું બિનઅનુભવીપણું ને આર્યપ્રજાની સ્થિતિ

સંબંધી બિનમાહિતગારી થોડા સમયમાં નવું શીખાડશે ત્યારે તને યથાર્થ જ્ઞાન થશે. અને ત્યારેજ તું જોશે કે રાજ્યવ્યવસ્થાવિધિ કેમ ચલાવવાથી આબાદીપર પહોંચિયે ને કેવે માર્ગે દોરાવાથી પાયમાલ થઇએ છીયે! તું રશિયાની વાત કરેછે? તારૂં ધારવું એમ છે કે પૃથ્વિપરની કોઇપણ સરકાર જાણીબુઝીને જીતેલી પ્રજાપર જુલમ કરેછે? ના! અમર ઝરાની પેઠે જુલમ જારી રહે ને અમલદારો સ્વચ્છંદે વર્તે ને ઉપરી રાજાઓ તેનાપર ધ્યાન ન પહોંચાડે તો રોમન મહારાજ્યના જેવી તેમની અવસ્થા જલદી થયાવગર રહે નહીં. પોલ લોક જેજે જુલમ, રશિયા તરફનો-તેના અમલદારો તરફનો ખમેછે ને વફાદારીના ડોળથી રશિયાની ઝુંસરીમાં જોડાઇ રહ્યા છે, તે વખત આવે, જેમ બીજા રશિયનો ઉઠે છે તેમ ઉઠયાવગર રહેશે નહિં.-પણ એતો રાજકરતી ને રાજથતી પ્રજાના જુદા જુદા મતભેદની વાત છે; કે જુલમ પાડવો કિંવા નહિં ને જૂલમ પડેતો કેમ વર્તવું! ને કેટલા જુલમને અધિન થઇ રહેવું; કેમકે જ્યાંસુધી જીવલેણ શત્રૂવટ થાય નહિં ત્યાંસુધી પડતી બાજૂ જયવંત થાય નહિં. જ્યારે અતિપય દુઃખ પડે ત્યારેજ સુખનાં સાધન ખોળવા નિકળે. જ્યારે અણીની ધીકપર વેરની ખુમારી આવે ત્યારેજ મરવું કે મારવું-જીવ આપવો કે જીવ લેવો એવો વિચાર કરી કુદી પડે અને એવી વેળાએજ ફતેહના ડંકા વાજે! પોલ લોક જેવી આર્યાવર્તની સ્થિતિ છે કે નહિં તે તું આજૂબાજૂનો વિચાર કરીને જો! તે સાથ આપણ જો કે પોલ લોકો કેટલા વફાદાર છે ને આર્યપ્રજા કેટલી છે! નહિં કે આર્યપ્રજા વફાદાર અશક્તિને લીધે છે; પણ સત્યમાર્ગે ચાલનારી છે તેથી છે. સેબિરિયાની ખાણમાં મોકલી દીધેલા પોનાના બાંધવોનું

ફેર લેશાનું પોલ લોક વિસરી ગયા નથી, એ તેનો બાહરનો પોશાકજ બતલાવી આપે છે. સુખે પેટ ભરવું ને નિરાંતે ઉંઘવું, એ કંઇ બ્રિટાનિયા, મનુષ્ય જાતનો ઉંડામાં ઉંડો ને ઉંચામાં ઉંચો સાર્થક કરનારો હેતુ હોતો નથી. તેઓને કંઇ કંઇ પણ નવિન વસ્તુ જોઇએજ! તેઓને પોતાના દેશનેમાટે કંઇપણ લાગણી ખરીજ!? તેઓ જડ નથી કે પરરાજ્યની આણ જુલમથી પણ માને! વખત સઘળું કરશે! ઇતિહાસની પૂર્વ વારતાપર ધ્યાન પહોંચાડ! શુ પેટના ભરવા ખાતરજ લાખો પ્રાણીઓના પ્રાણ ગયા, ધુળમાં રગદોળાયા ને ઘોર સંહાર થયો છે.? પાંડવ કૌરવનું મહાભારતનું યુદ્ધ ગ્રીક લોકનું ઇરાન સામાનું ઘમસાણ—રોમન મહારાજ્યનો પૃથ્વી વિજય—યૂરોપના જંગલીઓનું દક્ષણ તરફ ઉતરી આવવું—આરબ પ્રજાનું જંગલે જંગલ ભટકવું—જરૂસાલમની દિવાલ તરફ ક્રુઝેડરસના ટોળે ટોળાં ધસી જવાં—મહમદે પોતાની તરવારને મૈદાનમાં મોકલી દેવી—કાથોલિક અને પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે ઘણા લાંબા કાળસૂધી ઝગડો ચાલવો—સને ૧૮૧૪—૧૫ માં ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સામા યૂરોપની સર્વે મોટી શક્તિઓએ ઐક્ય કરવું ને તેને હરાવવું—પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇટલી ને ગ્રીસનું પુનઃસજીવન થઇને ઝુમવું—ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ સહજ બાબતપર મોટી લડાઇ ઉઠાવવી—રૂશિયા અને ટરકીએ ધર્મને નિમિત્તે યુદ્ધ ચલાવવું—તારે આ દેશમાં આવી સર્વોપરી પદ સ્થાપવું—અગ્નિના વરસાદ વરસાવી, લોહીની નીક વહેવડાવવી તે શામાટે? એ બધા બનાવો તુકડા રોટલા ને અંગઢાંકણમાટે હતા? ના! એલેકઝાંડર—સીઝર ને નેપોલિયન, પિહરસ—હાનિબાલ ને સિપિયો, ડરાયસ—લિયોનિદાસ ને

ચોરસ, દુર્યોધન—અર્જુન ને રામે કકડા રોટલામાટે ધરતી ધ્રૂજાવી-લાંખો કરોડોના કમોતે પ્રાણ લીધા ? ના ! રાજ્યલોભ, કીર્ત્તિ, ધર્માંધ-પણું, વૈર, સ્વતંત્રતા, પ્રજાની છૂટ, હક્કનું રક્ષણ, ધર્મને તેજસ્વી કરવો, સ્પર્ધા વિગેરે ઘણાં ઘણાં કારણો છે; એજ મનુષ્ય પ્રાણીના સુકર્મનો વસંત છે ! એમજ થાય છે ને એમજ થયું છે ને એમજ થશે ! કાળાંતરે તારા હાલના અમિરી મહાલયો—પ્રાર્થનામંદિરો—તત્વજ્ઞાન વગેરે સર્વ સમૂળગું વિસારે પડશે અને જમાનાના કર્મો—જો કે હાલના શાંતિબંધન, સત્તાતૂલાના ને નિર્લોભતાને દાવે અટકેલાં છે, તોપણ તે પાછાં જેમના તેમ જારી થશે! કાળચક્ર ફરયા કરે છે તે ફરયાજ કરશે ! રામરામ પ્રિય ભગિની ! ”

“ થોભ, કુળવંતા ! ” બ્રિટાનિયા એકદમ બોલી ઉઠી:— “જે બન્યું તે બન્યું, જે થયું તે થયું ! નિર્માણકર્ત્તાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ થાય છે ! શા કારણસર આપણે શત્રુતાને અચળ અમર કરવી જોઇયે ! મેં મેળવ્યું, તેં ગુમાવ્યું ! દેશી રાજસણગાર રહિત થયા, વિદેશીએ રાજસણગાર મેળવ્યા, સજ્યા ને ઊજમાળા પ્રકાશ્યા ! પ્રિય બેહેન ! કુશળજ્ઞાની છતે, વિતર્કાધારે સુઘડતા તજી, મૂજના દોષ સર્વત્ર પ્રસરિત કરે, એ તારી મર્યાદિત માન્યતાને સુંદર દાખવી શોભાવશે નહી. તારા પુત્રોને નવાં નેત્ર બક્ષી નીતિયુક્ત સંભાષણ સંભળાવી યુક્તિવાદમાં મોહિત કોણે દર્શાવ્યા ! તે વિચારી નિરન્તરના વૈરને ખંડિત કર! ઉદ્ધત સ્વચ્છન્દીપણું ત્યાગ કર ! અને તારા પુત્રોપર રાજ્યધારાનો અમલ કરવામાં મને સહાયી થા. ચલ આવ, આપણે એક સરખા પ્રેમના આલિંગનથી ભેટી ઐક્ય કરિયે ને જગતમાં સર્વને પ-

રસ્પરનો–સ્નેહ–બંધુત્વ યથાસ્થિત ચીતરી બતાવી–ઉત્સાહના આવેશમાં–સંપનો જય દાખવી–મહારાજ્યનાં અમર નામનાં પ્રકાશતાં સ્વરૂપને પૂરેપૂરૂં તેજસ્વી દીપાવીએ."

"ઐક્ય કરીએ?" બીજીએ નાતવાન ઝનુને, તીણા સાદે કહ્યું–"હું ઐક્ય કરૂં? તું મૈત્રીભાવે ઐક્ય કરવાની વાત મારી આગળ ન કર! મારા તારા વચ્ચે કેમ સંધિ થાય? રણસંગ્રામમાં, તારા ઝનુની મુર્ખ શરવીરોએ જથાબંધ મારા પુત્રોને, જેઓ દુશ્મનનો રસ્તો કટાર ને બાણ ને અનિવાર લોહમય હાથથી સ્વચ્છ કરતા હતા ને જેઓએ ઘણા વખત સૂધી ટકાવ રાખ્યો હતો, પણ આખરે તારા સેતાનિયત ભરેલાં શસ્ત્રો–બંદુક–તોપના ગોળારૂપી અંગારાના વરસાદમાં બળી ગયા ને કપાઇ મૂવા તેઓને પાછા આપ;–મારા શેરમર્દ નેજાબદારો, જે તારા બેયોનેટના અચળ કોટ સામા ખરી દ્રઢતાથી ટકી રહેતા, ને જેઓનાપર તારા સિપાઇઓએ કાળપુરૂષની માફક ગોળીઓનો માર મારી ઘાણ વાળેલો ને યુદ્ધદેવને તેના લોહીથી તૃપ્ત કરેલા તે પાછા આપ;–મારી ભૂમિના અમિર ઉમરાવો ને યુવરાજ ને શાહાજાદાઓ ભૂખે મરીને અન્યરાજ્યસ્થાનમાં ભટકેછે–કેટલાક મરી ગયા છે, અથવા પોતાની જીંદગી–પોતાનો વાજબી હક્ક ખોઇને દ્રારિદ્રાવસ્થામાં નજરકેદ થઈ ગુજારે છે તે પાછા આપ;–તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જૂલમથી હજારો બલકે લાખો મારા રંક બાલકો પાયમાલ થઇ ગયા છે તે પાછા આપ;–ડેલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી–રે તું કેહે છે તેવી માંસ રક્તહારી રાજનીતિથી જે રાજ્યો હોઇયા થયાં છે તે પાછાં આ-

૫;–નિઝામનો બિરાર પ્રાંત જે વિનાહકે તારા હાથમાં છે તે પાછો આપ;–ન્યાયનાં ડોળે જેઓને તેં અસત્ય ન્યાય આપ્યો હોય તે સત્ય કર; મલારરાવને જે અયોગ્ય કારણે તેં બંદીખાને પૂરયો છે તેમાંથી મુક્ત કર;–રાજસૂયજ્ઞમાં મોટા રાજાઓને નામના બનાવી દીધા તે-મને પૂર્વપદે સ્થાપ;–મારા ઝાહોઝલાલીએ પ્રકાશતાં શેહેરો, નગરો, જેના કારખાનાના હુન્નરથી આખી દુનિયા હેરતમંદ થઇ પ્રશંસા ક-રતી હતી અને જેણે–અફસોસ! પહેલી તારી વૃત્તિ આ દેશ તરફ ખેંચી–જેની કીર્ત્તિથી તું ઝાંખી પડી ગઇ–જેનું દેખીને તું શિક્ષણીય થઇ અને હમણા જેને તું સ્મશાન સમાન મૌન્ય ધારણ કરેલા જોય છે, જેના જેવા તારા માન્ચેસ્ટર ને બરમિંગહામ આબાદી–ચઢતીની ટોંચપર પહોચ્યાં છે, તેવાં મારાં નગરો પાછાં આપ;–વારન હેસ્ટિંગ્સ અને લાર્ડ કલૈવ મારા પુત્રોના ડાચાંમાંથી જે અનરગળ દોલત–હીરા, મોતી, માણેક, સુન્નું, રૂપું વિગરે લઇ ગયા છે તે પાછું આપ;–મા-રા પુત્રો, જે કારીગરી ને હુન્નર વગર રખડે છે, તેમના પોષણના સા-ધન પાછાં આપ;–આર્યાવર્તના પહાડમાંથી આજ પચાસ વર્ષ થયાં દોલત નામની નદીનો અમર ઝરો, ધોધબંધ સપાટાભેર ઈગ્લંડ સાગરમાં પડે છે અને તે ધોધવો ને પટ હંમેશ વધતાજ જાય છે, અને જે દ્રવ્યથી મૈસૂરના ચિત્તાનો વધ કરનાર અને * વાટરલુમાં વિજ્ય મેળવનારનું પુતલું હાઇડપાર્કના ખુણામાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તે દ્રવ્યનો ધોધવો આ બાજૂએ પાછો રેડ;–તારી આગલી સરતો કેવા કેવા કસમ ખાઇ કીધી હતી તે યાદ કરી તેને અમલમાં લાવ.

* ડયુક આફ વલિંગટનનું જન્મચરીત્ર અને પાર્લામેંટની ૧૮૫૩ની બ્લુબુક.

આ સર્વ તું પુનઃ પૌષ્ટિક કરશે ત્યારે સંપીલાં થેશું ! ત્યાં સૂધી કદી આપણા વચ્ચે બંધુત્વ–સ્નેહાળપણું ને ઐક્યતા થનાર નથી."

"ત્યારે મેં તો કશું ખમ્યુંજ નથી ?" બ્રિટાનિયાએ જેમ એક બાળક પટાવતો ને ફોસલાવતો બોલે તેમ જવાબ વાળ્યો-"મેં તો કશું ગુમાવ્યુંજ નથી ? તારા તરફથી મેં કશું શોષ્યુંજ નથી ? જે તેં ગણાવ્યું તેમાંથી કશું બાકી સાકી નિકળતુંજ નથી કે ! ? કલકત્તાની બ્લાકહોલમાં, પેલા ઘાતકી સુરાજદ્દૌલાએ મારા પુત્રોનાં દિલ કંપાવે તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારૂં કર્મ છે ? તારા પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમાં મારા પુત્રોને કાપી નાખી, પાણી ને લોહી એક કીધાં તે તારૂં મહદ્ભૂત કર્મ હશે ! લખનૌ અને મુલતાનમાં સગાંસંબંધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયાં મારતા જે સંહાર વાળ્યો તેનો બદલો કોણ આપી શકશે ? કાનપોરના કુવામાં સેંકડો–મારા એકલાં પ્રિય બાલકો નહિં પણ મારી કોમળ–સકુમાર દેવાંગના સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ–નિર્બળ–નિરપરાધી બચ્ચાંઓ સહિત કકડા ભુકલા કીધા, અબળાઓ ને બાળકો ને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાંખ્યાં, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન ખમાય એવી સ્થિતિમાં કાપી નાંખ્યાં, શરણાગતનાપર અઘટિત બલાત્કાર કરી તેમની લાજ લૂટી ; અને એ બધા છતાં તેમના પ્રિયપતિઓ સમક્ષ તેમને હલકી પાડી, કાપી નાંખી, કુત્રાઓને ભક્ષમાટે સોંપી દિધી એ શું ? અફસોસ ! આ હીણાં કર્મ યાદ કરતાં મારો જીવ ઉકળી જાય છે ! એ વની દૂર નહિં, પણ ગઇ વીસીમાં બન્યું છે, તે કંઇજ નહિં કે, હિન્દરાણી ? એ બધાનો બદલો સાથી વળે ? ટીપુ રાક્ષસે મારા કેટલાં

પુત્રોને ચુસી ખાધા તેનો બદલો તું મને આપવા શક્તિમંત છે? આર્યકુળભૂષણના દૂષણયુક્ત કર્મો વિવિધ પ્રકારે દોષયુક્ત દેખાતા તને ન હશે!

હિન્દરાણીની પાણી વહેતી આંખમાં મોહક પ્રકાશ ચળકવા લાગ્યો! બ્રિટાનિયાના પ્રતિઉત્તરથી તે વધારે જોરપર આવી; કેમકે તેમાં કશું વજન તેને જણાયું નહિં,

"ત્યારે આયરલંડના સિતમગિરપર વિજય મેળવનાર અને જેમેકાના બંડખોરને તાબે કરનારની માતુશ્રી એવી ઉમેદ રાખે છે કે ખરા હકને માટે ઉથળ પાથળ કરનાર પ્રજાએ તેના સખત રાજકરનારા સામા પવિત્ર ને સત્ય લડાઇ–હંમેશ ચાલુ રહે એવી પ્રબળ લડાઇ ઉઠાવવી? અને અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટસના લોકો જેમ છૂટાપણાનો વાવટો ઉરાડવા લાગ્યા તેમ ઉરાડવો? એવી ઇચ્છા હોય તો તે પણ થશે!–† પણ હાલના રાજકરતાની રૂઢી–યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેથી સ્વતંત્ર થયુ અને એક મોટું સંગ્રામ ઉભું થયું અને તેમની સાથેનો તમારો (બ્રિટિશ લોકનો) રાજકીય સંબંધ તૂટયો, તેના કરતાં વધારે સારી નથી એ રૂઢીએતો આર્યસ્થાન વચ્ચેનો પણ સંબંધ પૂરેપૂરો તૂટવો જોઇએ. પણ તેમ થતું નથી ને થનાર પણ નથીજ એ મારી ફૂળ મોટપ છે એમ સમજ. આ પ્રજા ગમે તેવા નિરંકુશ ધારા (જો કે દેખાઇતા અંકુશિત છે, પણ ‡ "કાયદા બાંધવામાં પ્રતિનિધિપણાનો હક જે રૈયતને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જુલમગારોનેજ ડરામણો છે," તેવો

† ૧૮૬૬ માંનું મી૦ બ્રાઇટનું ભાષણ.

‡ જયોર્જ વાસીંગટનના જન્મ વૃતાંતમાંનું સ્વતંત્ર રથાનનું જાહેરનામું

પ્રતિનિધિપણાનો હક ન આપવામાં આવે ને કાયદા જે પ્રજાની સમ્મતિથી થવા જોઇએ તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે યથેચ્છ ઘડવામાં આવે છે, તેવા અંકુશિત ધારા !)—ધૈર્યતાથી ખમવા આનાકાની કરે એવી નથી ! એને યોગ્ય માન આપે છે ! તારી કહેલી કેટલીક વાતોને હું સ્વિકારૂં છું, ને તેના હિણા કર્મો દયામણા છે ! પરંતુ એમાં નવલવિશેષ શું છે ? તું ત્રણગણા રોષથી ને દ્વેષથી "૫૭ ના બળવા"ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અભય વચન આપ્યાં પછી, વેરના ભડકાં સમાવવા, ખારિલા તથા માનતૃષ્ણામાં અંધ બનેલા સત્તાધારીઓએ કેટલાકને ઉંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ગોળાએ હવામાં ઉરાડી નાંખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડે ટુકડા કરી ગીધ, કાગડા કુત્તાને ખાવામાટે પવનમાં ઉરાડી દીધા ! અનાથ સ્ત્રીઓ, પોતાના પતિના મરણથી, ઘર બહાર વગર—જેના ઘર બળવામાં મદદને બહાને તેં લૂટી લીધાં છે તેઓ તીત પડતા તાપમાં ઉઘાડે પગે બળે છે તેની કોણ દાદ લે છે ? હજારો સ્ત્રીઓ રાતને દહાડો અન્ન વગર ટળવળે છે, તેઓના કુમળાં બચ્ચાં ભૂખે પીડિત થઇ તેમની માતાની છાતીપરજ—સ્તનના ચામડા ચુસતા મરી જાય છે, ભૂખે પીડાઇને સ્વરૂપવાન સુંદરીઓ અનીતિનાં કર્મો કરે છે, કેટલાક મુડદાંઓ રસ્તે રઝળે છે, જેની કોઇ તલાસ પણ લેતુ નથી, એ તારી તરફનો કેવો આશ્રય છે ? એ કેવો દયામણો દેખાવ ! એ જોતાં કોની છાતી ફાટી નહિં જાય ? મારાં મેહેલો—દેવાલયો ને મસીદો જમીનદોસ્ત કીધાં, ગામડાંના ગામડાં ભડકે લગાડયાં એ શું ? રણસંગ્રામમાં ઘવાયલાં પ્રાણીઓ જ્યારે પોતાની તરસ મટાડવા પા-

ણી પાણી બુમ મારતા ત્યારે કોણે તેમને મોતનું જાલમ પાણી પાયું હતું ? અપરાધી ને નિર્દોષ સર્વની સામટી કતલ કરી નાંખી ! વગર વિચારે ને કશોપણ ભેદ રાખ્યા વગર બેયોનેટપર તેમનાં શિર લટકાવી દીધાં ! શરણાગત શાહજાદાઓને તોપના મુખ આગળ ધરયા એ શું કંઇ નહિં ? ખચિત આ બધી વાત, તું તારી ભૂમિપર ગયા વગર ભાગ્યેજ સ્વીકારશે ! હું ધારૂં-છું, બ્રિટાનિયા, જે અન્યોઅન્ય હમણાં બોલાયું છે, તે પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થઇ ચુકયું છે કે મારા કરતાં તારેમાટે બોલવાના બમણા ત્રમણા કારણો છે. તારા રક્તના એક બિંદુમાટે, મારા રક્તનો મહાસાગર ઉભરાવ્યો છે."

હવે બ્રિટાનિયા ફીકી પડી ગઇ. તે સ્તબ્ધ ઉભી રહી ! પૂર્વ વાતોનું ને હાલના રાજબંધનનુ અથેતિ મનન કરી ગઇ અને ઘુમરાયલે વદને મનમાં બડબડવા લાગી. મત્સરે ભરાઇ વેર બુદ્ધિએ હિન્દ દેવીને મહેણાં તોણાં મારવાં તેને ગમ્યાં નહિં. કારણ તે માહધીર ને પ્રપંચવીર હતી ; તેથી ઉદ્ધત સહાસિકપણું ન કરતાં સ્પષ્ટવક્તાનું ગુમાન ધરી પ્રપંચવિજ્ય મેળવવા યત્ન કીધો. તે કંઇ ગાંજી જાય એવી ન હતી. હિંદનું મન ન દુભાય એવા યુક્તિવાળા આચરણ તેને તેથી આચર્યાં.

સ્વદેશહિત આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી સડકજ થઈ ગયું. અને આનો અંત કેવા પ્રકારે આવશે તેના વિચારમાં તેનું મન રોકાયું. જુગલ સ્વરૂપની મેહેણા મારવાની યુક્તિ, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોડાવી સમય સમયના રંગના દર્શન થવા, નિડર સાહસહોરી નિર્ભયતાથી પરસ્પરની ખોડ ખાંપણ બતાવવી—છણકા-

થી ગમન કરવું—ઇચ્છા ઉપરાંત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા—પણ પોતાનો સ્વાર્થતો સાંધવોજ ઇત્યાદિ નિહાળી સંકોચિત સ્થિતિએ મૌન્ય ધારણ કરી, વિવેક સત્ય શું છે તેપર વિચાર કરતોજ તટસ્થ જડભરત માફક ઊભો રહયો હતો !

"બેહેન હિન્દ, મેં તો તારૂં કશું રહું કીધુંજ નથી." નમ્ર, પણ મોટે શબ્દે બ્રિટાનિયા બોલી:— "જ્યારે લડાઇનાં વાદળાં ચોપાસ ઘેરાઇ રહી, આ હમણાં તૂટશે, હમણાં તૂટશે એમ લાગતું હતું ત્યારે તારેમાટે મેં શાંતિવાચક શબ્દ નથી ગજાવી મુકયો ? મેં તારા બાળકોને, સેંકડો ધર્મમાંથી ગમે તે ધર્મમાર્ગે ચાલવાની છૂટ નથી આપી ? જે ધર્મનેમાટે યૂરોપ—એશિયા—અમેરિકામાં હજારો ને લખો મનુષ્યો કમોતે માર્યાં ગયાં, કેટલાકો પીડિત થયા, કેટલાકોએ દેશવટો લીધો અને અનેક પ્રકારે હાનિ થઇ, રાજમેધયજ્ઞ થયો અને રાજાને રાજપદ ત્યાગ કરી દેશવટો લેવો પડયો ત્યારે ધર્મની સ્વતંત્રતા મળી, તે તારા પુત્રો યથેચ્છ રીતે પાળેછે. મેં તારા રાજા, રાણા ને નવાબોને, વચન આપ્યા પ્રમાણે (હા ! મેં તે વચન કેવી સારી રીતે પાળ્યા છે, જો કે મેં એકાદ બે બાબતમાં તેમના હકપર તરાપ મારી છે, પણ તેમાં શું ?) વફાદારીથી તેમના વાજબી હક ને મરતબાસર નથી રાખ્યા ? તારા પુત્રો વિદ્યાહીન હતા તેમને જ્ઞાની થવા મેં પાઠશાળા ને શાળા ને સર્વવિદ્યાઉત્તેજકાલય ને હુન્નરનાં સ્થાનો નથી સ્થાપ્યાં ? મેં તારા દેશને રૂડું રાજબંધન અને અદલ ધારા આપી, જે જૂલમગાર ધારા ને નઠારા રાજબંધનથી તું પાયમાલીએ પોંહોંચી હતી, તે કરતાં અતિ શ્રેષ્ટ પદ્ધીએ નથી

પોંચાડી ? મેં તારા પુત્રોને છાપાની છૂટ—જે અમૂલ્ય—અતૂલ્ય હક મેળવવા પ્રત્યેક પ્રજા વલખાં મારે છે, પણ તેમાં તેઓ નાસિપાસ થયા છે તે નોહતી આપી ? (અને હાલમાં જે છીનવિ લીધી છે, તે ડાહાપણ વાપરી લીધી નથી, પણ ઘણું અવિવેકી ને અઘટિત પ-ગલું ભરાયું છે ને તે વાત મારા ધ્યાનમાંથી ખસી ગઇ નથી !) મારા જયધ્વજ નીચે વેપાર ને ઉદ્યોગ વધ્યા નથી ? તારા જે મોટા શાપો—સાપો, ઠગી, સતી, બાલહત્યા, ગર્ભપાત અને તેનાજ બીજા ભા-ઇબંધ તેવાજ દુષ્ટ રિવાજોનો મેં અટકાવ નથી કીધો ? એક પ્રાંતમાં-થી બીજા પ્રાંતમાં જતાં હજારો પ્રકારના દુ:ખ નડતાં ને બીક ને ભય સર્વત્ર પથરાયલાં રેહેતાં, ને જીંદગીની સલામતીની આશા ભા-ગ્યેજ રાખી શકતાં, તેમાંથી મેં મુક્ત નથી કીધાં ? અને હવે મારા જયધ્વજતળે બદ્રિકેદારથી તે સેતુબંધરામેશ્વર સૂધી, ગમે ઘોરી રસ્તે કે ગમે જંગલને રસ્તે સુન્નું ઊછાળતાં ચાલ્યાં જાય તો તેનું નામ કોણ દઈ શકે છે ? જો કદાચિત કોઈ દંગાખોર, પિંડારો કે વાટપાડો રૈયતને કનડે છે તો તેનો એકદમ બંદોબસ્ત નથી થતો અને તેને ઘટતું સાસન નથી થતું ? પૂર્વાપર જે જૂલમ કંપાવતો હતો તે ક્યાં છે ? મોગલ શાહનશાહત જે જૂલમ ગુજારતી ને જબરજસ્તીએ દુ:ખ દેતી ને મરાઠાઓ આજે આ ગામ તો કાલે બિજૂં ગામ એ-મ લૂટફાટ કરતા તે ક્યાં છે ? બેહેન હિન્દ ! આ બધા મારા ઉપકાર જેવા તેવા નથી—તું વિચાર કર ! જ્યારે તું શોક ને ભયથી થરથર કાંપતી હતી ને વારંવાર તારા નસિબને શાપિત કરતી હતી ત્યારે તેમાંથી તને કોણે મુક્ત કીધી છે ? તારા પુત્રો શું નથી કહેતા કે, "માના રાજ્યમાં

અમને ચમન છે", અને વાઘ બકરી એક ઓવારે પાણી પીએ છે ? પણ તેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી ! મારા રાજ્યમાં સૌ પોતપોતાના ઓછા વત્તાં નસિબ પ્રમાણે સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ સ્વેચ્છા પ્રમાણે છ-ચોક કરી કેવા વિરાજે છે !"

"અને એ સર્વ તેં કેવા ઉદ્દેશે કીધું ?" મહાદેવી હિન્દે ઘણા દમામ સાથ ઉત્તર વાળ્યો.—"તેં આ સર્વ ઉપકાર કીધા તે કેવા હેતુથી ને કેવા પ્રકારે તેમાં તું મને ભુલાવો ખવાડવા ઇચ્છે છે ? એ સર્વ કાર્યમાં તારો તો કશો સ્વાર્થ હતોજ નહિં એમ બતાવી તું કેવી તાલમેલ રમે છે તે જાણે હુ સમજતીજ નહીં હોઉ કેમ ? એમ છેતરવાથી તને શો લાભ ? મારા પુત્રોપર તેં વિશ્રાંતિના આશિર્વાદ રેડ્યા તે એટલાજમાટે કે તારા પુત્રો તેની મેહેનતનાં ફળ પ્રાપ્ત કરે !—સંકલ્પવિકલ્પનાં આચરણ વગર બ્રાહ્મધર્મને પ્રવર્તાવી સતેજ કરવા દીધો—તેમની સ્વેચ્છાનુસાર પાળવા દીધો, તેમાં તારી અંતર પ્રીતી કરતાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ છે ! પ્રવૃત્તિમાં રાચનારી—ધર્મચર્ચે નિરંતર મથન કરનારી—ધર્માભિમાન દાખવનારી—ધર્મવૃદ્ધિના ઉપાય ન યોજે અને મારા બાલકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દે તેમાં કુશળ કૌશલ્યના નથી ; તારા ધર્મપર તને જોઇએ તેટલી આસ્થા નથી—તેમનાપર તારો પૂરેપૂરો ભાવ નથી—જ્ઞાનની વૃદ્ધિ નથી અને સજ્ઞાન નિવૃત્તિના ભોક્તાને યોગ્ય સત્વગુણ પ્રધાન નથી ! તે નિર્માલ્ય છે, તેની અંતર શુદ્ધિજ ક્યાં છે ? આવાં આવાં યોગ્ય કારણસર તું સંકોચિત થઇ, અંકુશિત રહી તેમના ધર્મની આડે આવી નહિં, ને તેથીજ તારી ભરમ ભરેલી પવિત્રતા સતેજ પ્રકાશિત દર્શન દે છે ! અને તું કુ-

ળમોટપનું માન ધરાવે છે! વળી તું આડે ન આવી તેનું બીજું ખ-રૂં કારણ આ પણ છે: ધર્મમાં માથું મારવાના પરિણામ યથાસ્થિત તને ખબર છે; અને એવા વિરલાઓની સામા તારી અડગ ઢાલ ટ-કાવી રાખવા તું અસમર્થ છે! તેથી વેરના ભડકા ઘણા જલદી સ-ળગી ઉઠેછે માટે તું મૌનવૃત્તિ ધરી રહી!—તેં ધાર અને મૈ-સોર–ગ્વાલીયર પાછાં સ્વાધીન કીધાં, કેમકે મારા પુત્રોની પ્રીતિ તેમ-ની માતુશ્રી તરફથી પાછી ખસી નથી એ તું સારી રીતે સમજે છે! અને બીજી તારી ઇચ્છા આ પણ ખરી કે એવાં એવાં રાજ્યો પાછાં આપવાં કે જેથી બીજા રાજકુંવરો એમ સમજે કે આપણી જિંદગી સલામતીમાં છે અને રાજ્ય સમાધાનીમાં છે!—પણ તેઓના રાજ્યાસન તો યથાર્થ રીતે તારા શૂરવીર સિપાહોના બેયોનેટપર ભેર-વેલાં છે—તેઓની બાદશાહાયતની સલામતી આલસુપણામાં, અસાવધ-તામાં અને અચંચળવૃત્તિમાં છે—તેઓ લગાર ચેંચું કરે કિંવા તારો અનાદર બતાવે તો તેમની ભાગ્યદશા ફરી જતાં વિલંબ લાગે નહિં; અથવા તારી ઇચ્છા એમ થાય કે આ રાજકુંવર રાજ્યસત્તાને યોગ્ય નથી અથવા આ રાજકુંવરને ગાદીનશીન થવા દેવો નથી તો તેમ મનભાવતું કરતાં તું અચકાતી નથી. તેં મારી સંતતિની જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે પાઠશાળા અને શાળાઓ સ્થાપી એ સત્ય છે, પણ તેમાં તારો સ્વાર્થ તો ખરોજ—કે મારા પુત્રો મારૂં સ્નેહાળપણું વિસરી જાય ને તારામાં એકત્ર થઇ ઐક્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે—તનેજ પૂજ્ય પ્રમાણે-તારાં સ્તવન ગાય—મને નિંદે, દોષ વર્ણવે—અને તારેમાટે એમ ગાય કે "વિજય દેવી બ્રિટાનિયાનું રાજ્ય અમર તપો". પણ જ્યારે મળમય

નેત્રે નિરખતાં આમાંનું કશું તારા જોવામાં આવ્યું નહિં, અને ઉલ-ટુંજ બનવા માંડયું, ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિના દ્વાર બંધ કરી તારો રોષ દર્શાવ્યો! તેમનેમાટે નિંદક વાક્યો ઉચરી ગઇ. પ્રમાણિકપણું ને સત્યતાના અંશ ઝળૂકે છે તે વેપારવૃદ્ધિના મુખ્ય સ્તંભ છે—અને વેપાર તો તારો અંતરાત્મા છે! અને વેપારવડે તું જગતપ્રસિદ્ધિમાં આવી છે (બાકી તારી ગણના કોણ કરત!). તેના રક્ષણાર્થે ન્યાય પ્રમાણિકતા ને સત્યતાનું દર્શન દેખાડે તેમાં મુજપ્રત્યે થોડો ભાવ છે. મારા પુત્રના લાભાર્થે આવા ધારા નજ હોય! છાપાની છૂટ! ક્યાંછે? તારા ધું-ધવાતા, ન્હીડિયા, નગુણા પુત્રોના ઉપદેશથી મારા પુત્રો પાસેથી છીનવી લીધી! તારા નામને જેબવંતું કરનાર છાપાની છૂટને તેં જડત્વ-પણાથી છીનાવી લીધી! જેનેમાટે મેકાલે ને મટ્કાફે અમર કીર્ત્તિ સ્થાપન કરી—ગર્વથી દિવ્યલીલા દર્શાવતા આરામધામે પોઢયા તેમની આપેલી અમૂલ્ય અતૂલ્ય સમૃદ્ધિ વિનાપ્રયોજને નિર્માલ બહાને ઝુંટવી લીધી—સત્ય ને વાજબી ફરિયાદો દર્શાવતા, સ્થિતિભ્રષ્ટ કરવા અને સ્વતંત્રતા દાબવા છાપાની સ્વતંત્રતાપર અસહ્ય ઘા કીધો!—વેપારવૃદ્ધિ ને ઉદ્યોગ કળાકૌશલ્યની આબાદી કરવી એ તારાં સ્વાર્થી કર્મો છે; રાજ્યને સબળ સતેજ રાખવામાટે, વેપાર વ્યવસ્થાનું જય-દર્શન કરાવવું અવશ્યનું છે! જે કર્મો પ્રત્યેક પ્રાંતના રાજાનાં છે અને વાણિયાઓ એથી સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ, માન_મરતબો ને વિજય સમજે છે! એક મહાપરાક્રમી યોધ્ધો એક સૈકામાં પ્રાપ્ત કરે તે વાણિયાની ઓલાદ એક દશીમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે! તો તારા જેવી નિપૂણ કાંતાના પુત્રો કેમ ન પ્રાપ્ત કરી શકે? આ તો સ્થાપિત વાર્તા છે કે પોતાની

સમૃદ્ધિ ને મોટપ વૃદ્ધિના ઉપાય આદરવા કોઇ પછાત પડે નહિ. સર્વ ચક્રવર્તી રાજ્યોમાં સમૃદ્ધિસૂખદર્શન તું જે અધિક કરાવે છે, ને અતિસુખકર વૈભવ ભોગવે છે તે શાના ને કોના પ્રતાપે ? તારા વિનય વચનની હું સ્પૃહા રાખનારી નથી. હું વિવેકી છું, તોપણ સત્ય વચન બોલવે વિજય સમજુ છું ! * વેપાર સુખના લાહવા વિશેષ કોણ ભોગવે છે તે વિચાર કર અને કોના દેશના વેપારને વિશેષ ઉત્તેજન મળેછે—આર્યાવર્તના કે ઇંગ્લીશસ્થાનના ? મારા પુત્રો કેવી દુર્દશામાં આવશે (પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરો !) તેનો વિચાર કરયા પહેલાં તારા માન્ચેસ્ટરના પ્રવૃત્તિમાં રાચનારાઓ કેવાં પ્રતાપી કર્મ આદરી વિજયી થયાછે ? તેઓ સકળ પ્રજા વર્ગમાં અલખામણા થયાછે અને તેને ઉત્તેજન આપનાર નિંદાયોગ્ય છે ! માન્ચેસ્ટરનો લાભ જાલવતાં આ દેશ પાયમાલીએ પોહોચ્યો છે. વેપારમાં મારા લાભ કરતાં તારા લાભ તરફ વિશેષ જોવામાં આવેછે ! હિંદુસ્તાનના કારીગરના કલ્યાણ કરતાં માન્ચેસ્ટરનામાટે વિશેષ દયા બતાવવામાં આવેછે. ઠગી ફ્રાંસિયાના નાશ માટે તારી રણદારછું, પણ બીજા ત્રણ શાપો માટે હું કાણમાં પતાવું છું. તેમાં કેટલુક ખોટું થયુંછે ને કેટલુંક સુધારવાનુંછે. બાલહત્યા નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાને કચડી નાંખનારો અને કેવા કેવા વિરલા સરજનહારે સરજેલાનો નાશ કરનારો ઘણો મોટો અજીબ ગુનાહ છે, પણ

* "The injury inflicted on the Home-trade by the importation of piece goods from India", and their solicitation to the Ministry " introduce a clause in the new Act *prohibiting the exportation of cotton machinery to India, or its employment within that country*". Auber's Rise and progress of B. Power in India V 2nd P. 136.

એ ગુન્હામાં અદ્યાપિ કોઇને એવી શિક્ષા થઇ નથી કે જે જોઇને સર્વપ્રજાને ચોંપ લાગે ને થથરી જાય. ખૂણેખોતરે બાલહત્યા થાયછે! રજવાડાઓમા કુળમોટપના માર્યા ઘણી સકુમાર બાળાઓને દુધપીતી કરવામાં આવેછે! માટે તારા પોતાના માન રક્ષણાર્થ આપના ઉપાય લેવાવા જોઇએ. ગર્ભપાતનો પ્રતિબન્ધ કીધો, પણ ગર્ભપાત થતા નથી એની તારી પાસે કોઇ પ્રકારની સાબીતી નથી. ઘણી કુમળી બાલકીઓ મારા અક્કલસૂન્ય પુત્રોના અંધપરંપરાના મકળબધારણથી બાળવિધવા થાયછે. તેઓ મદનાધિન થઈ અનીતિને માર્ગે દોરવાઇ ગર્ભવંતી થાયછે ને પછી સ્વલજ્જારક્ષણાર્થ પાતક કરેછે ને પીડિત થાયછે, તેના પ્રતિબન્ધના તેં કિયા ધારા કાઢ્યાછે કે જેથી આવા કમકમાટ ઉપજાવનારાં બંધનો જડમૂળથી ઉખડી જાય? પુનર્લગ્નના ધારા હોયતો—બળાત્કારે પણ સ્ત્રીઓને નર્કયાતના માર્ગમાંથી મુક્ત કરવાના ધારા હોય તો, તે સુખકર, યશસ્વી આશીશમય ને સ્તુતિપાત્ર ગણાય. પણ તારા કાઉન્સિલગ નવરાનવરા નવા નવા નિરર્થક, પ્રજાને પીડિત કરનારા, તેમનો સ્વતંત્ર હક લુંટનારા કાયદા પ્રવરતાવતા પરવારે ત્યારે પ્રજાની આબરૂના રક્ષણકર્તા, પ્રજામંડલ ને સુખદાયી, પ્રજાની મોટપની વૃદ્ધિકરનારા ને પ્રજાને અનીતિના માર્ગથી અટકાવનારા ધારા ઘડી આશીશ લે કેની? અને તું સતીનેમાટે શું કહેછે? આર્યપ્રજાની શુદ્ધ દરજ્જાની ને શૌર્યતાની સંસ્કાર વિધિ—જે આ મારાવંશપરમ્પરાથી ચાલી આવેલી તે સતી છે! વહાલી બ્રિટાનિયા! તે પ્યારનાં અમર ઝરાની એક સાચી પણ નાસિપાસ થયલી પ્રીતિ કેટલી કહે સ્વર્ગકાર 'જુલીકે' કીર્તિસહીત લઈ જાયછે તેની, પ્રીતને જેબવંતી

નિશાની છે! કાળાંતરે અસલ નિયમ તૂટી ગયો, ઘણો તફાવત પડી ગયો ને જુલમના અંશનું ઉમેરણ થયું ને સતીપણું નિંદાયું. પૂર્વાપર સાચા પ્રેમનેમાટે મનુષ્ય હોમ અપાતો હતો, પણ તેં જોયું તેમ જુલમને આધીન થવું નોહતું પડતું! સતીનો મહિમા અતિશય હતો, તેનેમાટે સ્વર્ગમાં દિવ્યાસન હતું, ને પ્રભુ તેને ચર્ણાર્વિંદમાં રાખતા હતા. આર્યોના સતેજ કાલમાં સતી પવિત્રાઇથી રાગીવિરાગી થઈ, સ્વશકિત દર્શાવી વિવેકાચરણે વરતી, સ્વચ્છ મને, હોંસથી સ્વદેહનું બલિદાન આપતી હતી. કિન્ચિત્ અસત્ય વહેમે સતીપણાને લાંછન લાગતું. સતી એ લગ્નસમયે જે પવિત્ર ગાંઠથી દંપતી જોડાયાં હતા—કે આ આત્મા અન્યઆત્મા સાથે ઐકય કરશે—તે કદી પાયરીએ કનિષ્ટ થશે નહિં—અન્ય અભિલાષા અંતર ધરશે નહિં—અને ત્રિકાળે જૂદા પડશે નહિં—તેની એક ઘણી સારી અનુપમ કસોટી છે. જેમ સુન્નાને કસોટીપર ઘસતાં કેટલા ટચનું છે તે સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે તેમ સતીસ્વરૂપદર્શનથી સર્વ જગતને સ્પષ્ટ થાય છે કે બાહ્યાંતર એક સ્વરૂપ હતાં, એક સ્વરૂપે સંસારવિલાસ ભોગવ્યો ને એક સ્વરૂપમાંથી છૂટા પડવાના મોટામાં મોટા ભયે અખંડાનંદ ભોગવવા, ને કોઇ કાળે છૂટા ન પડવા—પ્રભૂધામમાં એકસ્વરૂપે પધારયાં! વિરક્ત હતાં નહિં, વિરક્ત થયા નહિં અને વિરક્ત થવાના મિથ્યાભયને દૂર નસાડી મુકયું! સતી સત્ય પ્રેમ ને સ્વચ્છ નિરમળ ગુણ કર્મનું પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાંત હતું. જેનાવિના ઘડી પળ ચાલે નહિં—જે પોતાનો પ્રાણ આત્મા—સૌભાગ્યનો શણગાર—અંતરનો સ્નેહી—લોહચુંબક સમાન મનહરણ કરનાર, સુખેસુખી, દુખે દુ:ખી—જન્મજન્માંતરનો સાથી—એવા પૂજ્ય જીવનના સ્વર્ગા-

રોહણથી, વિષયરંગમાં મચેલી, અસત્ય માયામાં મોહેલી દુ:ખરૂપ દુનિયામાં કોણ સાધવી પ્રેમાળ સ્ત્રી નિરાધાર રહી અનિશ્ચિત કાળનું ક્ષણભંગુર સુખ ભોગવવું દુર્લભ સમજે ? અને કીર્ત્તિસહિત પોતાના પ્રીતમ સાથે, વિશ્વલીલા નિરખ્યા પછી, મનુષ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, દૈવીસૃષ્ટિમાં જગતપિતા પરમોદ્ધારક પરમ પ્રભૂ વિશ્વેશ્વર સમક્ષ જવામાં કેમ ન આનંદ માને ? સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી સતીઓએ પ્રેમે પ્રણમી પ્રીતમોને પ્રાણ સમર્પેલા, સુખ દુ:ખમાં, જુદાં રૂપ છતે એક સ્વરૂપમાં શોભેલા તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ કરવા જતાં પોતાના અર્ધાંગને દુર્લભ મરણ ટાણે કેમ વિચરવા દે? અને પોતાની યોગ પ્રાપ્તથયલી સર્વજ્ઞાતા સ્થિતિ, જે થોડા સમયનું આ સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ છે, તેથી થોડા સમયનો પણ વિરહ કેમ વેઠે ? સગુણ નિર્ગુણ એવાં પરમ પવિત્ર સ્વરૂપ પૂજવા યોગ્ય છે અને સતી સંસ્કાર આર્યાવર્ત્તે પ્રૌઢી પ્રગટ કરનારૂં અને વીરત્વ દર્શાવનારૂં કીર્ત્તિનીય મહદ્દભૂત કર્મ છે. એવા પવિત્ર એક સત્ય સ્વરૂપને નમન કરૂં છું ! રૂકાપડની રાણી આગળ આ બધી વાત નિર્થક અને ટાહેલાંસમ ભાસશે એવું મને ભય છે ! તેથી સતીસંબંધી બીજી વાતને માટે બિજો પ્રસંગ ખોળીશ, પણ હમણા આ અગત્યનો સમય હું રોકવા ઇચ્છતી નથી. તું નાણાં ને જમીન ને જીંદગીની સલામતીની વાત શી કરે છે ! મારા રાજ્યસુખસમયમાં જ્યારે દરેક માણસનો હાથ તરવારની મૂઠપર હતો, ને જ્યારે દરેક માણસ પાસે દોલત–જેમ દરેકના માથામાં અક્કલ છે તેમ હતી, ત્યારે દોલત નિયમ પ્રમાણે એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં જતી હતી. હમણા તરવાર-

પર હાથ નથી ને કોઈની પાસે દોલત નથી ત્યારે તેની સલામતી છે. ઉઘાડે બારણે ધાડ પડે નહિં ને વસ્તી વગરના રાજપર ચઢાઈ થાય નહિં. પણ હમણા એક મગજમાં સઘળી દોલત ભરાય છે તેનેમાટે તારૂં શું કહેવું છે* ? દોલત ને જીંદગીની સલામતી છે તોપણ પ્રજાવર્ગ ક્યાં સુખી છે. તેઓ તો શું ખાઈશું, શું પીશું, શું ઓઢશું ને શું પેહેરીશુંની નિરંતરની ફરિયાદ ઉઠાવ્યા કરે છે. મોગલ અને મરાઠાના જુલમની પણ વાત ન કર ! તેઓની નાની નાની કતલ ને લૂટફાટ શું ગણાવે છે ! એવા જુલમમાં ૫૦ માઇલ દૂર ગયા કે જીંદગીની સલામતીની જામીનગીરી મળતાં વિલંબ લાગતો નોતો. પણ જગતના રાજકરનારના "શીતળ છત્ર" હેઠે કેવો જુલમ છે !? તે બદ્રીકેદાર અને રામનાથમાં જેવો છે તેવો જગન્નાથ અને જેકોબાબાદમાં સર્વવ્યાપક પ્રસરેલો છે ! તેમ મરાઠા ને મોગલની તું શી વાત કરે છે ! તેમનું દ્રવ્ય હરણ કરેલું ક્યાં બીજા પ્રાંતમાં જતું હતું ? હમણા જ્યારે તેવી લૂંટફાટ નથી, તેટલું દુ:ખ નથી ત્યારે આડકતરા રસ્તાઓથી કેટલો પૈસો વિદેશ જાયછે ? † કર ક્યાં ઓછા છે ? અસંખ્ય માર્ગે અનરગળ દોલત જાય છે ? મારા પૂર્વકાળનું સ્મરણ

* "Eager to enrich the country and yet to derive advantage from it, our proceedings for the last three-and twenty years have been *harmful* and *ruinous* in the highest degree". H. M. Hyndman.

† "In 1856, a year before the mutiny, the sum of 23,000,000*l*. was taken from the people of India for the purposes of government; in 1880, twenty-four years after, no less a sum than 68,000,000*l*. was taken from them for the same purpose." H. M. Hyndman.

કરી તેને સ્તુતિપાત્ર નથી ગણુતી, પણ તારા સમયમાં તેથી ઓછું કેટલું છે ને છેક પ્રાચીન કાળમાં કેવું સુખ ભોગવતા હતા ને તારા પુત્રો કરતાં મારા પુત્રો કેટલી અધમ સ્થિતિમાં છે—ને બીજા તેં કેવા કેવા આશિર્વાદ યોગ્ય (?) ઉપકાર કીધા છે તેને સ્મરણમાં લાવતાં મને અનુકમ્પા છૂટે છે! તે કાળમાં નાણાનો ઉપભોગ યથાસ્થિત થતો નોહતો, અને આ કાળમાં મન માને તેમ મોજ ભોગવીએ છિયે, પણ આ કાળમાં કેટલા ધનાઢ્ય પુરૂપ છે? તમાચા મારીને બાપડા મોં રાતાં રાખે તેપરજ તારી નજર છેની? પણ અંતર સ્થિતિમાં કેમ વર્તે છે તે કોણ જાણે છે? આગલા રાજાઓ ને બાદશાહો જુલમથી નાણાં ઓકાવતા હતા, અને હાલ જુલમ નથી થતો એ કેહેવું વારૂ બહુ ઠીકજ છે; તને બોલતાં કોણ અટકાવી શકશે? બળિયાને મોંઢે કોણ બોલે? પણ કાયદાને મધ્યસ્થ રાખી સખતાઇથી કર વિગેરે અનેક પ્રકારે દ્રવ્ય હરણ કરવામાં આવે છે એ વાત કંઇ થોડી નથી”!

“મહમદ ગીજની ને શાહાબુદ્દીન ઘોરીને યાદ કર”,—મહાદેવીના લગાર અટકતાં બ્રિટાનિયા એકદમ જોસ્સાભેર બોલી ઊઠી:— “તેમણે અને નાદીરશાહે જે અનરગળ દોલત હરણ કીધી ને ઘોર સંહાર કીધો તે સંબંધી વિચાર કરીને બોલ! પ્રસગે પ્રસંગે તારાપર જે માહન સમર્થ યોધ્ધા તુટી પડયા હતા ને કોટી નહિં પણ અબજની સંખ્યાબંધ દ્રવ્ય હરી ગયા હતા તે તું કેમ ભુલી જાય છે? સમસ્ત પ્રજાના લાભનેઅર્થે મેં શક્તિ પ્રવરતાવી નિર્ભય કીધા ને સત્તાપ્રતાપ વિશેષ દાખવ્યા નથી? નિત્ય યુદ્ધદાન ને નિત્ય સં-

હાર; નિત્ય દેશ દોલતનું તણાઇ જવું ને નિત્ય પરદેશીથી સંકોચાઇ રહેવું, તેવી સ્થિતિ જઇ મારા રાજ્યમાં શું અધિક સુખ નથી ભોગવતા? આનંદસ્થિતિમાં વિના પ્રયાસે જે મળે તેપર તારે તૃપ્ત થઇ રાચવું જોઇએ, તેના બદલામાં દુઃખ હોરી સ્વહસ્તે અતૃપ્ત રહે તેમાં કોના દોષ સમજવા? તારી વડીલવાતો ને પ્રાચીન સમય યાદ કરી મને દોષિત કર! તારા આગલા પ્રતાપી રાજ્યો સાથે સુકાબલો કરતાં મારૂં રાજ્ય ને તેનું વ્યવસ્થાબંધારણ "રામ રાજ્ય" સમ સર્વોત્તમ દર્શનીય છે."—

"ચુપ, મુંગી રેહે, એવી ખોટી ડંફાસ ન માર",—મહાદેવીએ મોહોડાનો રંગ પલટાવી ક્રોધ કરી કહ્યું:—"તું તારી ભૂલ હમણા નથી સ્વીકારતી? ખરી વાતછે, તને હમણા તારા દોષ સુઝવાના નથી, પણ જ્યારે નિરંતરનું દુખ ભોગવશે ત્યારે મને સંભારશે કે હિન્દ આમ કેહેતી હતી! પણ તેવી મારી ઇચ્છા નથી! ગીજની, ઘોરી ને નાદિરની લુટ ને ઘોરસંહારમાટે શી બકવા કરેછે અને શિવાજીના રમખાણમાટે મિથ્યાં ભાષણ કરી તારી પોતાની શૌર્યવાન શક્તિ ને દીર્ઘસૂત્રતાને ભૂંડું ચરચાતી શામાટે કરેછે? તેમના જુલમ ને સંહાર દર્શાવવા એ તારો બચાવ નથી! તેમના સમ્બન્ધે તું સ્થિતિભ્રષ્ટ થઇ અધમ ઠરશે! (તને હુંતો ઉચ્ચકુળની ને મહત્કર્મની સદગુણી ગણું છું!) તું ગીઝની, ઘોરીના ગુણકર્મ સ્થિતિદર્શન કરાવી એવું સ્થાપિત કરવા માંગેછ કે તેના કરતાં 'હું ઓછી જુલમગાર છું માટે મજના દોષ ન ઉચ્ચારવા?' એવો તારો વિચાર શુદ્ધઅંતરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ હું માનતી નથી. તારા એક લોર્ડ ચાન્સેલર સમક્ષ એક

બલવાન પણ તેજહીણ ફ્રાંસીઆ ખુની લુટારાને સુલેહના ભંગ કરનાર તરીકે ઉભો કરવામાં આવે અને તે પોતાના સ્વરક્ષણમાં એમ બતાવે કે "હેન્સલોહિથપર ઘણા લુટારા લુટ કરેછે, શાન્તિનો ભંગ કરે છે ને હજારો ખુન કરેછે અને મારા કરતાં દશગણા જુલમગાર છે, તેથી તેમને યોગ્ય શિક્ષા પ્રથમ થવી જાઇએ; અને હુતો તેમના કરતાં ઘણે ઉતરતે દરજ્જે જુલમગાર તથા વટેમાર્ગુઓને દમનારો છું; માટે જ્યાંસુધી તેવાઓને શિક્ષા ન થાય ત્યાંસુધી આ કોર્ટ હજુર મને ઉભો કરવાનો ધારાને હક નથી!." આવા પ્રકારનું તેનું બોલવું વાજબી ગણાશે? અને આવા પ્રકારની હોંસાતોંસીને માન્ય રખાશે? ના! કદી નહી? તેવુંજ તારૂં બોલવું અપ્રમાણ જાણ. મોગલ તથા મરાઠા જુલમ કરતાં એ તેનેમાટે ધિક્કાર બતાવેછે અને તું ગેરવાજબી વર્તે તો તારેમાટે પણ તેમજ જે જેવું હોય તે તેવું કહેવાય બીજાનો દાખલો આપવો એતો હીચકારી વાત સમજવી. કોઇ જુલમગારના તાબામાંથી એક માણસને મુક્ત કરવો, પછી તેનાપર જુલમ પાડવો ને તે સામો થાય તો તેને દમીને કહેવું કે પૂર્વસ્થિતિ યાદ કર, તેના કરતાં તો અમે ઘણા રૂડા છિયે, માટે અમને આશિર્વાદ દે; તે શું વાજબી ગણાય? સહવાસથી કેળવાઇ પ્રૌઢત્વપણું પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા સર્વ રાખે, પોતપોતાની વ્યવસ્થા સુધારવા કુદરતના નિયમોનું સર્વ કોઈ નિરંતર મથન કરે! ઘણાં રાજ્યો દુખથી નાસરણે આવેલાં તેથી તેઓ રાજ્ય સત્તામાં પ્રબલ થવાને ને મોટપ મેળવવાને યોગ્ય નથી એવું તારા વગર બીજું કોણ કહેવડાવે? ઘણાં રાજ્યો ઉંધા વસ્યાં, ઉઠયાં, ઘસ્યાં ને શોભ્યાંછે. ચીથરેહાલ થતું, વણુસાડે તોપણ ન

બોલવું, હક-વાજબી હક ગુમાવી સેવકભાવમાં આનંદે રાચવું, એવો તારો નિશ્ચય હશે. વાહ! એમ હોયતો કેવી સોદાઈ! મારા વત્સોએ તુજ પ્રતિ પ્રેમભાવે શહનસીલતા જણાવી ઉદ્ધત મહેચ્છ છતાં, તારા અસહ્ય ઉદ્ધત પ્રપંચ સામા પણ સ્વચ્છ સુઘડતા દર્શાવી અને તારા દુશમન સામા ઘુમી-જોકે અંતરતો બલતા ને ધીકતા રહે તોપણ-જયનાદ પ્રવર્તાવ્યા તોપણ તેં તેમના વાજબી હક લેશ આપ્યા નહીં તોપણ તને નમ્યા ; તેવા નિર્મળ મનના, કુળમોટપમાં રાચનારા, ઉચ્ચેચ્છ વૃત્તિના મહત પુરૂષને મોઢેજ હલકાં વેણ બોલતાં મર્યાદા રાખ ! લામ્બા કાળપર નિત્યે દુઃખ હતું પણ હવે શું છે? અંધાધુનીનો સમય ગયો ને પ્રકાશમય સમય આવ્યો, ત્યારે પણ અંધકારમાં પડયા રેહેવું ? મુસલમાન અને મરાઠા નાણાં ઉલેચી ગયા અને તારા સમયમાં નથી ગયા ? કલૈવ અને વારન હેસ્ટિંગ્સે શાં પરાક્રમો કીધાં છે ? હાલના જમાનામાં તે કેવા તેજહીણ જણાયછે. કલૈવની રાજનીતિએ કેટલાં રાજકુટુંબો પાયમાલીએ પહોચ્યાં અને કેટલાં મર્ણાવસ્થામાં પડયાં ? ઇસ્ટ ઈંડિયા કમ્પનીને નિભાવવા હેસ્ટિંગ્સે કેવાં કેવાં કાળાંધોળાં કીધાં તે યાદ નથી ? ચેતસિંગને ચોકઠામાં લાવવામાં તેના કૃત્રિમ કર્મોથી, ને અયોધ્યાની બેગમપર જુઠા આરોપ મુકી થોડાં નાણાં મેળવ્યાં નથી. તારા ને તેમના પરાક્રમો સર્વ સરખાંજ છે-એકના વિવેકવિનાના કાળા નર્ક સમાન કર્મો વિશેષ ને બીજામાં પ્રપંચ વિવેકના છળ ચતુરાઇના કર્મો વિશેષ ; તેમનામાં ઉદ્ધતાઇ ઉમેરાઇ અને તમે બળવાન થઇ પ્રપંચે વિજય મેળવ્યો, વ્યવસ્થા રાખી ને દીપ્યા ; બંનો સ્વરૂપના અંતર મળમય, પણ વર્તવાની રીતિમાં ફેર તેથીજ તું સતેજ શોભે છે. તથા-

ષી "રામરાજ્ય"નું શું ગાન કરે છે? તેના એક અંશ જેટલું તારૂં રાજ્ય શોભતું નથી. 'રામ રાજા'નો સદ્ગુણ અને તે કાળની પ્રજાનો સંતોષ એવાં અદ્ભુત હતાં કે આજ પણ ચોખંડ પૃથ્વિમાં સબળ પ્રતાપી રામને પ્રેમથી પ્રણમી, સ્તવી, ગુણનું ગાન, સકળ પ્રજા કરે-છે. 'રામરાજ્ય'માં પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી; સ્વતન્ત્રતાના લાહવા લે-નારી; રાજાના દોષ રાજાને મુખે બોલતાં નિર્ભય; રાજભક્તિ ખરા પ્રેમથી કરનારી; રાજ્ય અર્થે પ્રાણદાન દેનારી; પોતાના સ્વતંત્ર હ-ક બહાદુરીથી જાચનારી અને લેશ પણ દુ:ખ વગર "જય જય મહારાજા રામ ઘણું જીવો" એવા આનંદમય સ્વરની ગર્જના કરતી વિરાજતી-હતી! તેની બલિહારી અલૌકિક હતી! રાજારામ, તેપણ તેવોજ પ્રતાપી! પ્રજાને સુખે સુખી, પ્રજાને દુ:ખે દુ:ખી; જનમત શુદ્ધ રાખવે તત્પર (દુષ્ટ ધોબીનાં વેણમાટે સાધવી સીતા પ્રાણવલ્લભાનો ત્યાગ કર્યો, તેના અક્ષય પ્રેમ તરફ ન જોતાં પ્રજાનું હિત તપાસ્યું કે મારો દાખલો લ-ઇ પ્રજા દુર્ગુણી ને લમ્પટ ન થાય!); કરભાર મુકવે વિચક્ષણ; પ્રજા-પ્રત્યે કોમળ ને પ્રેમાળ; પોતાના લાભાર્થે પ્રજાની સ્વતંત્રતાપર આલા-પ ન લેતાં સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરનાર; પ્રજાની સમ્મતિથી રાજ્યવ્યવસ્થા કરનાર; મંત્રીમંડલ સર્વોત્તમ, પોતે ધીર ને ચતૂર, સ્વપ્રજાપર પિતા-તુલ્ય ને જીતાયલી પ્રજાપર પિતામહ તુલ્ય પ્યાર રાખનાર; નિર્બળ ને સબળ સર્વને એક સરખો ન્યાય આપનાર, દુષ્ટને દંડનાર, દયાળું ને ઉ-દાર, પુણ્યકલાએ તેજસ્વિ સર્વમાન્ય મહાપુરૂષ દિવ્ય શોભ્યો હતો તે-ની તુલા કરવી દુર્લભ નથી. તેવી થાયતો પછી એકેચક્રે પૃથ્વિમાં મા-હરાજપદ ભોગવવા યોગ્ય થાય. રામ રાજ્યનું ગુમાન ભુલી જા અને

સાંપ્રત કાળના સર્વે રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા એટલે બસ! તારા અંધેર તરફ જો ને પછી રામ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર. સૌ જ-ણુથી મોટો સમ વિસમભાવ તુજમાં અધીકછે. આતો કાળા ને આ-તો ગોરા એ ભેદ ટલશે ને તેઓ પરસ્પર ઐકયતાથી વર્તશે ત્યારેજ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. *પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પૂત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કર નારા અને પરદેશીથી અત્તડાને અતડા રહેનારા તેવા રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણું પ્રકટ કરે છે."

"ચલ, બહુ લાંબી લવરી નાકર";—બ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે હિન્દે પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાં-ખ્યું હતું તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદનાબુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઈ ગુસ્સે થઇ ગઇ હતી. " રામ રાજ્યના ન્યાય ને વિર્જય ને સ્વતંત્રતા સંબંધી અને સર્વે માલમછે. મારા કહેવાનો હેતું એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુ-કાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમાં સારૂં રાજ્ય રામ સમછે. રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણીક હતું પણ તે કાળનો યુગ. સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, આ તો લોહાયુગછે; તે સમય-

* રોમના માહારાજ્યમા બે મજા જનના બે વિભાગ હતા. રોમનવાસી તે પાટ્રિ-શિયન,—ને નગરજન નહી ને જીતાયલા તે પ્લીબીઅન. પાટ્રિશિયન સઘળાં હક ભોગવતાં, પણ પ્લીબીઅનને તે હક મલતા નહી. રાજ્ય સભાના પેટ્રન તે પાટ્રિશિ-યન અને જીતાયલા લાટીન લોક તે પ્લેબસ ને તેજ પ્લીબીયન. પાટ્રિશિયન રાજકાજમા ભાગ લેતા ને પ્લીબીઅનથી અતડા રેહેતા, લગ્નાદિ સબંધથી કોઈ પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅન થતા તેને ધિક્કારતા, ને પ્લીબીઅન પાટ્રિશિયનને ધીકારતા હતા. સર્વિયસ ટલિયસે બનેને એક સરખા કીધા ને રાજકાજમાં ભાગ સ્થાપ્યો ત્યારથી એ ભેદ મટી ગયો.

એ રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભછે; પણ જે રાજ્યમાં ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ત્રણે થના, ધર્મભ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમન્ત જાણીને લૂંટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નો'તો; તેવા રાજ્યમાં આ રાજ્ય મહાન્‌રાજ્ય રૂપે શોભેછે. સ્વાધિનતા, સમાનતા ને સ્વતંત્રતા ઓવસા સર્વ સુખના પૂરાં પાડનારાછે. માણસને સહવાસથી અધમ અને ઊત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાયછે; પણ આગલાં રાજય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માંગતી નથી, કે 'હું સર્વોત્તમછું' એમ માન્ય થવું જોઇએ, પરંતુ લોકહિતનેઅર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂંછું, તે સમય સમયના રંગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે લોહયુગને યુકત રામરાજ્યની સ્વાધિનતા ને સ્વતંત્રતા તું ભોગવે છે. નિર્મલ પ્રાણીને શકિત કરતાં અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતંત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતંત્રના નિયમાધારે વર્તવું જોઇએ. તે વગર યથાસ્થિત સમપૂર્ણ સુખ ભોગવવાં દોહેલાંછે. વળી સમ વિષમ ભાવની વાત તું શી કરેછે? સમ વિષમભાવ કહાડી નાખવો મુશકેલ નથી; પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સમ્બંધમાં આવવા યોગ્યજ ક્યાંછે? તારા ગર્વિષ્ટ, વિષદૃષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઇ મારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે તે કેમ સાંખી શકાય? વળી જયારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઊત્તમ મનના અધિકારીની હોયછે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે "નસીબમાં હશે તો સો મળશે!" "સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે" ત્યારે પછી બીજાનો દોષ

સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા એટલે બસ! તારા અંધેર તરફ જો ને પછી રામ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર. સૌ જણથી મોટા સમ વિસમભાવ તુજમાં અધીકછે. આતો કાળા ને આતો ગોરા એ ભેદ ટલશે ને તેઓ પરસ્પર ઐકયતાથી વર્તશે ત્યારેજ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. *પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પૂત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડાને અતડા રહેનારા તેવા રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણું પ્રકટ કરે છે."

"ચલ, બહુ લાંબી લવરી નાકર";—બ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે હિન્દે પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાંખ્યું હતું તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદનાબુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઈ ધુસ્સે થઇ ગઇ હતી. "રામ રાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતંત્રતા સંબંધી મને સર્વ માલમછે. મારા કહેવાનો હેતું એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમાં મારૂં રાજ્ય રામ સમછે. રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણીક હતું પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, આ તો લોહોયુગછે; તે સમય-

* રોમના માહારાજ્યમાં બે પ્રજા જનના બે વિભાગ હતા. રોમનવાસી તે પાટ્રિશિયન, ને નગરજન નહી ને જીતાયલા તે પ્લીબીઅન. પાટ્રિશિયન સઘળાં હક ભોગવતાં, પણ પ્લીબીઅનને તે હક મલતો નહી. રાજ્ય સભાના પેઢ્ન તે પાટ્રિશિયન અને જીતાયલા લાટીન લોક તે પ્લેબસ ને તેજ પ્લીબીયન. પાટ્રિશિયન રાજકાજમાં ભાગ લેતા ને પ્લીબીઅનથી અતડા રેહેતા, લગ્નાદિ સંબંધથી કોઈ પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅન થતા તેને ધિક્કારતા, ને પ્લીબીઅન પાટ્રિશિયનને ધીક્કારતા હતા. સર્વિયસ ટલિયસે બનોને એક સરખા કીધા ને રાજકાજમાં ભાગ આપ્યો ત્યારથી એ ભેદ મટી ગયો.

આ રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભછે; પણ જે રાજ્યમાં ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ઝઘે થતા, ધર્મભ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમન્ત જાણેકે લૂંટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નો'તો; તેવા રાજ્યમાં આ રાજ્ય મહાન્રાજ્ય રૂપે શોભેછે. સ્વાધિનતા, સમાનતા ને સ્વતંત્રતા સોવસા સર્વ સુખના પૂરાં પાડનારાછે. માણસને સહવાસથી અધમ અને ઉત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાયછે; પણ આગલાં રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માંગતી નથી, કે 'હું સર્વોત્તમછું' એમ માન્ય થવું જોઇએ, પરંતુ લોકહિતનેઅર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂંછું, તે સમય સમયના રંગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે લોહયુગને યુકત રામરાજ્યની સ્વાધિનતા ને સ્વતંત્રતા તું ભોગવે છે. નિર્બલ પ્રાણીને શકિત કરતાં અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતંત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતંત્રના નિયમાધારે વર્તવું જોઇએ. તે વગર યથાસ્થિત સમપૂર્ણ સુખ ભોગવવાં દોહેલાંછે. વળી સમ વિષમ ભાવની વાત તું શી કરેછે? સમ વિષમભાવ કહાડી નાખવો મુશકેલ નથી; પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સમ્બંધમાં આવવા યોગ્યજ કયાંછે? તારા ગર્વિષ્ટ, વિષદૃષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઇ મારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે તે કેમ સાંખી શકાય? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઉત્તમ મનના અધિકારીની હોયછે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે "નસીબમાં હશે તો સૌ મળશે!" "સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે" ત્યારે પછી બીજાનો દોષ

સાંપ્રત કાળના સર્વ રાજ્યમાંજ માન યોગ્ય થા એટલે બસ! તારા અંધેર તરફ જો ને પછી રામ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કર. સૌ જણુથી મોટો સમ વિસમભાવ તુજમાં અધીકછે. આતો કાળા ને આતો ગોરા એ ભેદ ટલશે ને તેઓ પરસ્પર ઐકયતાથી વર્તશે ત્યારેજ તારો પ્રથમનો વિજય દર્શન દેશે. * પાટ્રિશિયન અને પ્લીબિયન માફક ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી. તારા પૂત્રો પ્રથમ લાત ને પછી વાત કરનારા અને પરદેશીથી અતડાને અતડા રહેનારા તેવા રામરાજ્યનો સમય ને રામરાજ્યની તુલના કરી પોતાનું અજ્ઞાનપણું પ્રકટ કરે છે."

"ચલ, બહુ લાંબી લવરી નાકર";—બ્રિટાનિયાએ ફીકા ચેહેરાથી કહ્યું, કેમકે હિન્દે પોતાના ઉત્તમ વાદથી તેના વાદને છેદનભેદન કરી નાંખ્યું હતું તેથી તેના ચેહેરાપર પ્રસ્વેદનાબુંદ આવ્યા હતા ને ઘણી ગભરાઈ ઘુસ્સે થઇ ગઇ હતી. "રામ રાજ્યના ન્યાય ને વિજય ને સ્વતંત્રતા સંબંધી મને સર્વ માલમછે. મારા કહેવાનો હેતું એવો હતો કે જો નાની વસ્તુનો મુકાબલો મોટી સાથ થાય તો આ જમાનાના રાજ્યમાં મારૂં રાજ્ય રામ સમછે. રામરાજ્ય અદલ, સત્ય ને પ્રમાણીક હતું પણ તે કાળનો યુગ સમય સ્મરણ રાખ. આ સુવર્ણયુગ નથી, આ તો લોહોયુગછે; તે સમય-

* રોમના માહારાજ્યમાં બે પ્રજા જનના બે વિભાગ હતા. રોમનવાસી તે પાટ્રિશિયન; ને નગરજન નહી ને જીતાયલા તે પ્લીબીઅન. પાટ્રિશિયન સઘળાં હક ભોગવતાં, પણ પ્લીબીઅનને તે હક મલતો નહી. રાજ્ય સભાના મેંબર તે પાટ્રિશિયન અને જીતાયલા લાટીન લોક તે પ્લેબસ ને તેજ પ્લીબીયન. પાટ્રિશિયન રાજકાજમાં ભાગ લેતા ને પ્લીબીઅનથી અતડા રેહેતા, લગ્નાદિ સંબંધથી કોઈ પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅન થતો તેને ધિક્કારતા, ને પ્લીબીઅન પાટ્રિશિયનને ધીક્કારતા હતા. સર્વિયસ ટલિયસે બનોને એક સરખા કીધા ને રાજકાજમાં ભાગ આપ્યો ત્યારથી એ ભેદ મટી ગયો.

એ રામરાજ્ય સમ સર્વોત્તમ સુખ ભોગવવું એ દુર્લભછે; પણ જે રાજ્યમાં ગુલામગિરી ભોગવવી પડતી, વિના પ્રયોજને ઝપે થતા, ધર્મભ્રષ્ટ કરતા, અને શ્રીમન્ત જાણેકે લૂંટતા, જેથી બરાબર દ્રવ્યનો ઉપભોગ થતો નો'તો; તેવા રાજ્યમાં આ રાજ્ય મહાન્‌રાજ્ય રૂપે શોભેછે. સ્વાધિનતા, સમાનતા ને સ્વતંત્રતા સોવસા સર્વ સુખના પૂરાં પાડનારાછે. માણસને સહવાસથી અધમ અને ઉત્તમ સ્પષ્ટ દર્શાયછે; પણ આગલાં રાજ્ય સાથ મુકાબલો દર્શાવી સાફ દિલ દુનિયા આગળ એમ સાબીત કરવા માંગતી નથી, કે 'હું સર્વોત્તમછું' એમ માન્ય થવું જોઇએ, પરંતુ લોકહિતનેઅર્થે સુખકર વ્યવસ્થા કરવા કેટલી ગોઠવણ કરૂંછું, તે સમય સમયના રંગ દર્શાવી સિદ્ધ કરી આપીશ કે લોહયુગને યુકત રામરાજ્યની સ્વાધિનતા ને સ્વતંત્રતા તું ભોગવે છે. નિર્મલ પ્રાણીને શકિત કરતાં અધિક સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. જુના રાજતંત્ર પ્રમાણે હવે વ્યવસ્થાવિધિ યોજવાનો સમય નથી, હવે તો નવા નવા રાજતંત્રના નિયમાધારે વર્તવું જોઇએ. તે વગર યથાસ્થિત સમ્પૂર્ણ સુખ ભોગવવાં દોહેલાંછે. વળી સમ વિષમ ભાવની વાત તું શી કરેછે? સમ વિષમભાવ કહાડી નાખવો મુશકેલ નથી; પણ મારા પુત્રો સાથ તારા પુત્રો સમ્બંધમાં આવવા યોગ્યજ કયાંછે? તારા ગર્વિષ્ટ, વિષદૃષ્ટિના અને બુરી ઇચ્છાવાળા હોવાથી નકામી બડાઇ મારી, ઘણી વેળા શૂરવીરોનું અપમાન કરે છે તે કેમ સાંખી શકાય? વળી જ્યારે સર્વ પ્રકારે આશ્રય આપવાની ઇચ્છા ઉત્તમ મનના અધિકારીની હોયછે ત્યારે તારા પુત્રો બોલશે કે "નસીબમાં હશે તો સો મળશે?" "સમય આવશે ત્યારે સર્વ સુખ સાંપડશે" ત્યારે પછી બીજાનો દોષ

બોલતાં શરમાતી નથી? તથાપિ તું પ્લીબિયન ને પ્રાટીશિયન શા-
ધારે ઠેરવેછે? મારે મનતો બંનો તુલ્યછે. બંનોને યોગ્ય બક્ષિસ આપું-
છું ને રાજી રાખવા બનતો શ્રમ લઉછું. તારા ઐક્ય કરેતો પછી
મારે જોઇએજ શું. પણ ઉછળતાં લોહીના સમોવડિયા સાથે કેમ વિવેકે
વર્તવું તેજ તારા પુત્રો જાણતા નથી, તો પછી બનેજ કેમ? વ્યવહાર
ઐક્યતાનું દર્શન કરાવવા મારૂં મથન જારીછે અને તેનેમાટે તારા
ને મારા બંનોને સદા સદુપદેશ આપવાને હું ચુકતી નથી; પણ જ્યા-
રે તારા પુત્રો બુબકના બુબકજ રહ્યા ત્યારે મારા પુત્રો જે નીતિ-
ના જાણુ અને સંસારવ્યવહાર વિવેકમાં કુશળ તેઓ મળીન અંતઃ-
કરણુ જોડે કદી સમ્મત નજ થાય ને ન થયા. તારા પુત્રો મારા પુત્રો
સાથે રંગમેલાવડામાં ભેગા થાય કે મારી પુત્રીઓની સ્વરૂપ સૌંદર્યતાપર મો-
હિત થઇ તેમની સન્મુખ અવિવેકે ઉભા રહે; સંસાર વ્યવહારમંડ
ળમાં પ્રવેશ કરાવે ને કુટુંબસુખ નિરખાવે તો પછી પોતાની દ-
યાનત સાફ રાખે નહિં; જનસમૂહમાં ભેળાતાં સ્ત્રીઓનું અપમાન
કરે *; હોય તે કરતાં દશગણો ભભકો મારી તોછડાઈ ને તુંડાઈ
પ્રગટ દર્શાવે; અમે આર્યો સુઘડ અને સુધરેલી પ્રજા છિયે એવું
ગુમાન રાખી તિરસ્કાર કરે; પોતાના સ્વકુટુંબમાં ભેળા કરવાને નો
મરજી દેખાડાવે; (કેમકે કુટુંબો અમારા કરતાં ઘણા હલકા પાણીના-
તે બતાવે તો પછી ભોપાળાં જણાઈ જાય!) અને અમારામાં સામે-
લ થઈ છચોક બેહાઈ કરે; વખતે વખતે ફુવડવેણ ઉચ્ચારી મારા
પુત્રોપર અંકુશ રાખવાની છટેલાઇ કરે તો એવા જોડે મારા પુત્રો

* "Bombay Gazette" of 1878.

સંબંધમાં આવતાં ખરેખર શરમાયા વગર રહે નહિં ને ઐક્ય થવું મુશકેલ થઇ પડે. તારા પુત્રો વિવેકાચરણે વર્ત્તે ને મર્યાદા રાખતાં શીખે તો પછી સુઘડસુઘટ્ઐક્યસ્વરૂપ સુંદરદર્શન દેજ; કેમકે મારા પુત્રો ઐક્યતાનું પ્રદર્શન કરાવવા સદા ઉમંગી છે, પણ તેઓ એવા નમ્ર ને વિનયતા વાળા નથી કે ગુલામગીરી કરે અને પોનાના કુટુંબમાં પ્રવેશ કરાવી તારા પુત્રો બેહા થઈ નિરંકુશિત મદોન્મત્ત પણે વર્તે તે જોયાં કરે! વળી સર્વ કોઇને સન્માન તે કેવા પ્રકારે આપે? શું તેઓના દાસાનુદાસ માફક વર્તે અને જે પોતાના સન્મુખ આવે તેમને નીચા નમીને નમ્રતા બતાવે? તેઓ અહંકારી, ઉદ્ધત ને પતરાજ્બાજ નથીજ, તોપણ એવા પ્રકારનું માન કોઈ કાળે આપી શકે નહિં. તે વળી તોછડા, લજ્જાનીતિમાં નિઃસંશયી ને મિથ્યા ગર્વ ધરનારને! હા, તેઓમાંનો કોઇ ઇંગ્લંડ પધારે તો સમસ્ત પ્રજા મોહિત થઈ રહે, ઠાઠમાઠથી આગતાસ્વાગતા કરી પ્રસન્ન રાખે, સકળ વિલાસસામગ્રીના દર્શન કરાવી ઘાઢાં ઐક્યથી એક સ્વરૂપે સોહી, મિત્ર બાંધવની હાણ દેખી દાઝે ને સુખ દેખી રાચે એવા પ્રેમાળ ને કોમળ સ્વભાવના મારા પુત્રો છે. તેઓ કદાપી પણ "પેનગો †" ને થીકમાં જેમ સર્વ કોઇએ હસી કાહાડયો હતો તેમ કરે નહીં. તારા પુત્રો સાથે ઐક્ય કરવાના તેઓ સદા પ્રસંગો શોધે છે અને વિના પ્રયોજનના પણ મેળાવડાએ જેવાકે, લેવી,

† એક રોમન ફીલોસફર. રોમ જયારે પુનાની મજાના તાબામાં હતું ત્યારે એ તત્વવેત્તા ત્યાં ગયા તે વખતે તેના ભાષણને સઘળા જનોએ હસી કહાડયું હતું.

ઇવનિંગ પાર્ટી વિગેરે ભરી એક આનંદે કલ્લોલ કરે છે, પણ ઉલટા તારા પુત્રો તેમના એ બાંધવો પ્રત્યે કડવાસ વાપરી તેમને તુચ્છ-કારે છે અને તેનો લાભ લઈ ઘોર કર્મો કરે છે. મારો પ્રાણ આત્મા લોર્ડ મેઓ અને જસ્ટીસ નોર્મનના લોહી વહેવડાવ્યાં તે એ-માંથીજ કેની? જો તેઓનાથી છેટાના છેટા રેહેત તો એ પરિણામ નજ આવત એમ મારૂં સ્પષ્ટ બોલવું નથી, પણ એ એક કારણ કહીએ તો તે અસત્ય છે એમ તારાથી કહેવાશે નહિં. શુદ્ધ સ્વ-ભાવવૃત્તિએ પ્રફુલ્લિતપણું, સમાનતા, મર્યાદાવિના દેખાડવા, એ સામ્પ્ર-ત સ્થિતિને પ્રતિકૂળ છે. તોપણ રાજકાજમાં ઘણે દરજજે તા-રાપર વિશ્વાસ મુકી યોગ્ય સ્વાધિનતા આપું છું, ને સત્તા વર્ગમાં દાખલ કરૂંછું તે શાનેમાટે? એ બધાં ઐક્યતાનાં કારણ છે, જેથી બંનો જુગલ સ્વરૂપ છતાં એક સ્વરૂપે સોહે! સમ્પીલા થઈ બંનો સદા હેતથી વર્ત્તે તો પછી કેવા સર્વોત્તમ સુખના દર્શન કરાવે! રે ઘણું કરીને ઊંચા પ્રેમમાં સોહી અપૂર્વ દિવ્યાકૃતિએ દર્શન દે!"

"તારૂં બોલવું સત્ય છે" વ્યાઘ્ર દેવીએ ગગળી જઈ દયામણે મોંએ જવાબ દીધો: "તારૂં બોલવું હું અમાન્ય કરતી નથી. જેમ એ બોલવામાં સત્યતા છે તેમ જુઠાણાનો અંશ પણ છે; પણ તે, તેં તારી હંમેશની ચપળતા ને કુશળતાથી નિસ્તેજ બનાવી દીધાં! તું ખાતરનીશાથી કહી શકેછ કે એઓમાં તમામ ગફલતી મારાઓની-જ છે? વર્ષોના વર્ષો થયાં તારાઓ સુજના રંક બાલકોપર જુલમ ગુજારતા આવ્યા છે ને પાડે છે! અતિ તુચ્છ વચનથી બોલાવે છે, એ-ઓનેમાટે કાયમ ઠસ્સાનો સદાનો મત્ત આવો અતિ

પ્રૌઢતાથી પોતાના અન્તરમાં ઠસાવી મુકયો–કે 'હિન્દુઓ અચંચળ વૃત્તિના–ધ્યાની ને મનસ્વી–રણસંગ્રામ વિષયના ઘણું કરીને કાયર–સ્વદેશાભિમાનરહિત–ન્યાતીજાતિભેદના બંધનથી છુંદાઈ ગયલા–અડધા સુધરેલા–ધર્મમાટે સંશયી અને સ્ત્રી એઓપર અસહ્ય અંકુશ રાખનારા છે'–એ સંધાનેમાટે તું શું સત્ય બોલે છે? ખાતરીશાથી જાણ કે એઓ ફુવડ વેણ ઉચારે એવા નથી, પણ જયારે તેમનેમાટે સુધરેલા વર્ગમાં નિંદક વાકયો ઊચરાય ને હલકા ગણાવવાની પ્રેરણા થાય ત્યારે રંગીલા ને મદમાતા નજ સહન કરે? તારે માટે મારાઓ એવા હલકા વાકય ઉચ્ચારે તો શું તારાઓ ખમી રહે? ના! ને તારા આવા કૃત્રિમ ઉપાયથી ભવ્ય શકિત જય દર્શાવવા એ તારી પ્રૌઢતાને લાંછન લગાડનારૂં છે. મોટ મોટાનાં લોહી વહ્યાં એ કર્મ અધમ બન્યાં એ વાત ખરી, તેમ તેનેમાટે સકળ પ્રજાએ શોકભર્યા વદને 'માનસુકન. પ્રગટ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, અને પોતાના બન્ધુપર આવેલી આફત ગણી ઇશ્વર પાસ યાચના કીધી છે એ થોડું કીધું નથી. પણ માનના તરસ્યા ને વેરીલા ખારીલા સત્તાધારીઓએ બળવા પછી વિના પ્રયોજને બાંધી મારયા અને કુકાઓને ઝાડે લટકાવ્યા તથા તોપે ઊરાડયા તે ભુંડાં કર્મો અતિ અધમ છે. સાધનબળે ગરૂર અને પ્રબળ પ્રતાપી બ્રિટન પુત્રોએ કેટલા જણને–હથિયારવિનાના હલકા જણને–સત્તાના દોરથી લાત મુકીથી ગત: પ્રાણ કીધા અને તેમના કારણમાં પેલી કમબખ્ત 'તલ્લી' ને અગાડી કરી; એવા અધમ નીચ કર્મનેમાટે કોણે સત્યન્યાયનું દર્શન દીધું! સંધીકરાર અને સુધડ સુધટ્ટ ઐક્ય-

અટકાવતા રાખવું એ છઠો અણવિશ્વાસ, ન્યાયના દિવ્યાસને ન ચડાવી ઇશ્વરીપ્રસાદ આપતાં બાહનાં કાહડી પાછા હટવું એ સાતમો અણવિશ્વાસ. સૈન્યવર્ગમાં સૈન્યાધિપતિની શ્રેષ્ટ પદ્વીએ ન ચડાવવા અને માત્ર તારા પુત્રોએ એ વીરત્વ દર્શાવનારા અલૈકિક પ્રસાદનો લાભ લઇ ધૂંમ્યાજ કરવું એ આઠમો અણવિશ્વાસ. તારા ગેરવાજબી વિચાર અને પ્રજા સંરક્ષણના અવિવેકી કાયદાની સામા પ્રોટેસ્ટ ઉઠાવવા સાર્વજનિક મંદિર વાપરવા ન આપવાં એ નવમો અણવિશ્વાસ. દેશી રાજા—અને તે વળી અતિશ્રેષ્ટ પદવીના રાજાને એક સાધારણ માણસના ગુન્હાને બાહને અસત્યતાનો જયદર્શાવી ઢોળી પાડવા એ દશમો અણવિશ્વાસ. કેટલાક રાજકુંવરોએ યુરોપથી શસ્ત્રો મંગાવ્યાં તે ન રાખવા દિધાં અને પ્રસંગોપાત્ પરદેશી પ્રચંડ વીરપુરૂષોને સૈન્યમાં રાખવાની મના ને સખતાઈ કીધી એ અગિયારમો અણવિશ્વાસ. તારા સ્વાર્થી પુત્રો એકેસામટાં ગગડી પડીને દેશીઓને વોલનટીયર કોરના દરવાજાપરથી હડસેલી કહાડયા એ બારમો અણવિશ્વાસ. લગ્નાદિ સુભ પ્રસંગે દેશી રાજાઓ સ્વતુલ્યના બાંધવો સાથે સ્નેહભાવ રાખી ધાડા સમ્બન્ધથી બંધાય તે તને ગમે નહિ, તેમને અટકાવે અને પત્રવ્યવહારથી અંતરના ભાવ જણાવવા ન દેવા એ તેરમો અણવિશ્વાસ. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને ઊંચા પ્રકારની કેળવણી ન આપવી ને હીણા રાખવા એ ચૌદમો અણવિશ્વાસ; કેમકે તારી અંતરવૃત્તિ શંકાશીલ થઈ છે કે એઓને રાજદ્વારી સંબંધના રસ્તા બતાવીશું તો સ્વતંત્રતાના હક જાચતા ને સ્વદેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિ રાખતા શીખશે તો તેથી તને ગેરલાભ છે. દેશી

રાજાઓ પરદેશમાં પ્રવાસ કરવા માટે દેશ બાહર જાયતો તેમની સાથે એ-જંટ કે રેસીડંટ હોયજ હોય—જાણે તેઓપર ચોકી પેહેરો—તેઓ એકલા સ્વચ્છંદે દેશ બહાર વિહાર કરે તો કોઈ તેમને તેમની સ્થિતિ કેવી દુખ-કર કે સુખકર છે તેનું ભાન કરાવે તો તેથી તને સમયે—રે કાળાંતરે ધોકો (!) પોહચે, માટે એકલવાયાતો એઓને રાખવાજ નહિં; તથા તેવા કોઈ વિદેશી રાજનીતિકુશળ પુરૂષની મુલાકાત પણ વગર પર-વાનગીએ ન કરાવવી એ પંદરમો અણવિશ્વાસ. સ્વૈચ્છિક સાહસ કર્મો હારી પ્રજાને કરથી રૂંધવી—જેથી પ્રજા કોઈ કાળે સમૃદ્ધિએ બળવાન થાયજ નહિં ને રાજકારભારમાં માથું ખોસવાનું વિસરી જાય—અનનન્ તો તનનન્—પેટની સંભાળથી પરવારે ત્યારે દેશ રાજ સંભાળમાં માથું મારવા ઉસ્કેરાય, તેથી પેટનાજ ઉધમમાં બારે પોહોર ને બત્રી-સે ઘડી મચી રહે એવા પ્રપંચી વિવેકી કામો કરવાં એ તારો સો-ળમો અણવિશ્વાસ. અણવિશ્વાસની પલટણ હિંદુસ્થાનની આસપાસ ચોગરદમ ફરીવળી સર્વને ઘેરી લીધા છે. જેમાંથી નીકળતાં પણ નથી નીકળાતું. સઘળું ટુંકમાંજ કહું છું, બાકી દરેક અણવિશ્વાસને માટે બબે મોટાં વ્યાખાનો કહી સંભળાવાય. પ્રસંગ આવશે ત્યારે એ સઘળાનું યથાસ્થિત વિવેચન થશે; પણ દુનિયા પૂછે કે આટ-લો અણવિશ્વાસ ને બેઆબરૂ છતાં હિન્દ કેમ સહન કરે છે? તેનું ખરૂં કારણ એજ કે સત્ય પ્રમાણિકતા ને નિમકહલાલી! જેને એક-વાર સ્વબાંધવતુલ્ય યશ આપી સ્થાપ્યા તેને છેહ નજ દેવો. એ બે શિવાય એકે બીજૂં કારણ નથી. પોતાની હુરમત જાળવવા તેજ-દાર સમશેર મ્યાનમાથી બાહર કાહાડી પટો કરવા ને પરાક્રમ દર્શાવવા

હિન્દ સામર્થ્યવાન છે, પણ પ્રભુને યાદ કરી પ્રતાપી રાજ્યમંડળમાં-લોકસમૂહમાં હલકી પડવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. જે જે વિરલાઓને તેં માત્ર તારોજ લાભ સાચવવા રહેંશી નાંખ્યા તેને માટે કંઇ હેવાનું બાકી રહ્યું નથી. જેમ અનાજના પાકેલા ખેતરપર પોતાનું પેટ પુષ્ટ કરવા તીડ તૂટી પડે તેમ તારા જૂલમગારોએ આ દેશમાં આવતાંજ જૂલમનો વરસાદ વરસાવી કહેર વર્તાવી મુક્યો. અને તેમ છતાં મુસલમાનના જૂલમ ને તેમની ત્રુટક ત્રુટક લૂંટને વગોવવી તો સાંભળ: જે કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી તે તારે સાંભળવું ? સર્જિત ! * વારન હેસ્ટિંગ્સે જે ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી હતી તે સંબંધી થોડુંક જણાવું જેથી તારા કાન ને આંખ ઉઘડે-જેનું વાસ્તવિક વર્ણન સાંભળતાં નમ્ર ને માયાળુ સ્ત્રીઓ મુર્છાગત થઇ; તેવા જૂલમનું વર્ણન હું કહુંછું તે તું સાંભળ. જેના આગલ મુસલમાનના જૂલમ અને લૂંટની શી બીસાત ! તારી કૃપાદૃષ્ટિ મારી તરફ થઇ કે તેં જેમ બને તેમ દ્રવ્ય સમેટવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. તારા ભુખડુબારસ પુત્રોએ એકદમ વરૂ માફક જુલમ કરવો જારી કીધો; અને ભીમહારી કંપનીએ નિસ્તેજ હેસ્ટીંગ્સને બોલ્યું કે અમને તૃપ્ત કરવા દ્રવ્યનો ભોગ આપ. અને પછી હેસ્ટીંગ્સ શું

* This "harrowing discription of the cruelties perpetrated by Debi Sing, one of Hasting's official servants, is, perhaps without paralled in the language It is said that several ladies fainted at this part of Burk's oration."

BURK'S SPEECHES.

Dublin Edition.

ન કરે? કોઈ કાળે ન સાંભળેલા ને કદી પણ ન સાંભળી શકાય એવો જુલમ જારી કીધો. તારાવીર વારન હેસ્ટીંગ્સે દેશમાં જે મોટા મોટા જાગીરદારો હતા, તે દુઃખી જાગીરદારના આંગળાંની આસપાસ દોરડાં વિટલાવ્યાં—એટલે સૂધી કે આંગળાઓ ઐક્ય કરી અરસપરસ ગરાઇ ગયાં; અને કચટાઇ એકજ દેખાયાં. પછી તે આંગળાંઓની વચ્ચે લોહફાચર લોહડાના હથોડાવતી ઠોકી બેસાડી. આ દુઃખી માણસની બુમ પેલા જુલમગાર નર્કના અધિરાજ વારન હેસ્ટિંગ્સના દૂત દેવીસિંગે ન ગણકારતાં આંગળાના કકડેકકડા કરી નાંખ્યા. જે ગરીબ, પ્રમાણીક, નિરપરાધી અને ઉદ્યોગી હાથ, માત્ર પોતાની સ્વમહેનતના ફળ પોતાના મ્હોડાં આગલ લઇ જતાં નહોતા, અને પોતાના છોકરાંઓને પણ તેની ઉત્પત્તિના અમૂલ્ય ફળ, તંગીને વખતે આપવા પણ નારાજ હતા, અને તે હાથના ફળ પંદર કરતાં વધારે વર્ષ તુલીક ચીન તારા લાભાર્થે મોકલાવ્યા—અને તે વળી કોઇપણ પ્રકારના બદલા વગર—અને જે ફળના ફળથી તે કાળના તારા પુત્રો વિલાસ કરતા હતા અને અંતર ચુંમીને આણંદ ભોગવતા હતા તે ઉધ્યોગી હાથને એ દુઃખ ભોગવાવ્યું. તેના બદલામાં તો તારા જુલમગારના દોરડાં, લોહફાચર અને બિન જરૂરિયાતની મહેનત વિના તમે બીજું બોયું નથી. પણ એ શોકમય વાત સાંભળતા ને વિચારતાં કોણ પથરછાતિનો નહિ કમ્પે? ઘણા વક્કરવાળા, માન મરતબાવાળા ને આગેવાન દેશાઇ, ઉદ્યોગી ખેડુત, ગણોતિયા, પરગણાના માજીસ્ત્રેટ અને ગામડાંઓના પટેલો વિગેરેની જોડ કરી બબે બબેને પગેથી એકઠા બાંધ્યા, અને પછી તેઓને તારા યમદૂતોએ

લોહગજપર ઉંધે મસ્તકે લટકાવ્યા અને પછી નેતરે પગના આંગળાંના નખ ખરી પડ્યા ત્યાં સૂધી માર મારવો જારી રાખ્યો. વળી તેમના ઊઘાંજ મસ્તકપર, ભયંકર લાકડીના ઝપાટા અને યમશસ્ત્રથી, માથું, નેત્ર ને નાકમાંથી લોહી વહ્યાં ત્યાં સૂધી સેતાનીયત રીતે મારયા. પણ આ દુઃખની રીત તો તારા યમદૂતોને ઓછી પડી હશે તેથી તેમણે નવી કળા શોધી કહાડી. વાંસ ને નેતરને ઊચાં મુકયાં અને બેલટ્રી* ઝાડની ડાળી જેના અણિયાળા ને તીક્ષ્ણ કાંટા જે ચામડીને ભયંકર રીતિએ ચિરી નાંખે છે અને માંસને ખેંચી કહાડી તેનો ખીમો કરે છે, તેના ચાબકાવતે, હેરાન કીધા. અને જે કેટલાક શરીરે મજબૂત અને મનના દૃઢ ધૈર્યવાન ને ગમે તેવો જૂલમ થાય પણ અસત્ય કર્મ નજ કરવું એવા હતા તેમનાપર શોધક વૈરથી ઉસ્કેરાઇને અતૃપ્ત લૂંટાલૂંટથી પ્રબળ થઇ જેમ વધારે હેરાન થાય એવા અનેક પ્રકારનાં યમાસ્ત્ર શોધી કાહડ્યાં—જેમાં 'બેચેટા'† નામના માંસદહનકારક ને ઝેરમય છોડવાની ડાંગો મુખ્ય હતી—તેણેવતી તેમના શરીર ચીરીનાંખ્યાં!!! જે ક્રૂરમાં ક્રૂર કર્મ તે એ હતું. એ મારથી કેટલાંકના ઘા રૂઝાયા વગર સડબડ્યા કરયા અને સદા કાણા કરયા પણ કદી રૂઝ આણી નહિં. અને શરીરપર કહોડના ડામ પડી રેહે તેવા ચાઠાં પડી શરીરને બેબિયલ બનાવી મુકયું; ને કેટલાકની જીંદગીનો અંત પણ આવી ગયો. રે આ દુઃખ પ-

* Bale-tree એક જાતના ઝાડની ડાલી, કે જેના અણિયાલા કાંટા ચામડી ચીરી નાંખે છે.

† Bechettea આ ઝાડની ડાંગોનો માર શરીરપર પડે તો માંસને બાલી નાંખે છે, અને ચામડીપર ડામ પડી રેહે છે.

ણુ થોડું હતું. એ કરતાં વધારે દીલ ધડકાવે તેવું દુઃખ તેમનેમાટે બાકી હતું. આવા રાક્ષસી દુઃખથી તૃપ્ત ન થતાં રાત્રે આ બિચારા નિરપરાધી પ્રાણીઓને–લોભ જૂલમનો અધિરાજ–હોમશાંતિનાં બલિદાનને કારાગૃહમાં મોકલતો હતો. અને જ્યારે ચિન્તા વગર સર્વ કોઇ આરામ લેતાં હતાં તેવે વખતે પણ સેતાનના પુત્રો તેમને ત્રણ ત્રણ વાર બાંધી મારતા અને કકડતી થંડીમાં ઉઘાડે શરિરે બકરાં કુકડાંને નાખી મેલે તેમ મેદાનમાં નાંખી મેલતા હતા. સૂર્યઉદય થવા પહેલાં આ હેસ્ટિંગ્સના ભોગને બહાર કાહડતા, અને રાતના યમદૂતના મારના ઘાથી શરિર સુણી ગયેલું, ને ચીરાડાથી અકડાઈ ગયેલું તેમને ઠરી ગયલાં થંડા પાણીમાં ઝબકોળતા અને એક કાંકરો પણ ખમવાને અશકત એવાં આળાં શરિરપર પાછો માર જારી થતો. ચાલવાને અશક્ત, ઉભા રહેવાને નાતવાન, ભુખે પેટમાં કોયલી પડેલી ને મારથી શરિર સુજી આવેલું તેવાઓને પૈસાનેમાટે તેમના ગામ ખેતરમાં જોવા મોકલતા કે 'જો કંઇ આપશો તો ઉગરશો'. પણ આ બાપડા પાસે હોયજ શું ? આવે સમયે પણ કેટલાક વિરલાઓ આશ્રય આપવા તત્પર હતા, પણ તેમને ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવવામાં આવતું હતું કે એ આશ્રય, તમારી પાસે દોલત છે તેની સાબિતીમાં ગણી તમારા પણ એવાજ હાલ થશે! આથી આ બિચારા ભોગો જેમના તેમ પાછા ફરતા, અને વળી તેમનાપર પૂર્વ પ્રમાણે જૂલમ જારી થતો. તેઓના વિલાપ અને દુ:ખથી પડતી કીકીયારી સાંભળી તારી તરફના દુષ્ટો હાર ખાઇ પાછા હઠ્યા નહિં. દિવસ અને રાત્રી દુઃખ અને જૂલમ સાથે જુદ્ધ કરવાનેજ હતી. શારીરિક દુ:ખના ઉપાયો

અર્થે લોહ ફ્રાચર–ભૂગોળ–બેડી–ચમડંના સપાટા તેમને અર્થેજ હ-તા. અને સૃષ્ટિમાં જેટલાં જેટલાં દુઃખનો સંગ્રહ છે તે તે સઘળાં દુઃખો વિણીવિણીને વારા ફરતી એકજ રાત્રીમાં તેમનાપર એકેસા-મટાં અજમાવવામાં આવતાં હતાં. આ દુઃખથી કેટલાંઓ યમપૂરી-એ પોંહચી ગયા; અને એવા પણ કેટલાક હતા કે તેમની હિમ્મત તેમના દુઃખો સાથે બાથ ભીડે. એવા પણ કેટલાંક માણસો છે જે પોતાપર પડતાં દુઃખથી રીઢા થઈ જાય ને કશું ગણકારે નહિં; અ-ને જેમ જેમ જૂલમ પડે તેમ તેમ સાવધ મનના–પ્રબળ–જોસ્સાવા-ળા અને જુલમગાર સામા નિશંકપણે દ્રઢતાથી જબરદસ્ત ટક્કર ઝી-લીઊભાં રહી શકે!! આવો જૂલમ માત્ર પુરૂષોપરજ નહિં પણ બા-ળકો અને સ્ત્રીઓપર પણ ગુજાર્યો! બાપની સામા છોકરાંને બાંધી તેમનાપર ફટકા મારવા જારી કીધા, જેથી જો બાપપરનો ફટકો ચૂકે તો છોકરો ઘવાય ને છોકરાપરનો ચૂકે તો બાપની તેજ અવસ્થા થાય! તેવાજ પ્રકારે ને તેવાજ ઊદ્દેશે સદ્‌ગૂણી કુવારિકાઓ–જેઓને સૂર્ય પણ નિરખી શકયો નહોતો તેઓને મંદિરના પવિત્ર સ્થળપર-થી ઘસડી લાવ્યા–તેમના પ્રિતમના હસ્તકમળમાંથી વિખુટી પાડી અસહ્ દુઃખના સાગરમાં ડુબાડી દીધી! એઓની કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાં દુર્દશા કીધી! તેઓનાપર જે સખ્ત હુમલા થયા તેનું વર્ણ-ન કોણ કરી શકે એવું છે? તેમની આબરૂ અને સ્વતંત્રતા અને મર્યાદશીલતા સર્વે એકેસામટી તે કાળાગૃહના કાળા પાતાળમાંજ દટાયલી રેહે તે ભલી. તેઓનું માન ગૌરવ સર્વેનો સામટો નાશ થયો અને તેઓ ધર્મભૃષ્ટ અને નીતિભ્ર-

ઈ થઇ ગઇ; અને રઝળી રખડી યમપૂરીએ સિધારી! જોરબંધના મારથી આખો પ્રાન્ત નારાજ થઇ તારાજ થઇ ગયો. ખેતીકાર અને દેશાઇઓ લણ્યાવિનાનાં ખેતરો મૂકી ચાલી નિકળ્યા. ઘણા દેશો અરણ્ય થાત, પણ તેમના શેહેરના કોટની આસપાસ બયોનેટવાળા સિપાઇઓ ફરીવળ્યા, અને તેઓને ઘેરી લીધા! જેઓ દેશપાર થવામાં રાજી હતા તેમને સ્વભૂમીના કાળાગૃહમાં જોરબંધ અને રાજદંડનો માર સહેવા ગોંધી રાખ્યા. અફ્સોસ! બ્રિટાનિયા! વારન હેસ્ટિંગ્સના રાક્ષસી જૂલમથી બચવાસારૂ તેઓને વાઘવરની ગુફાનો આશ્રય લેવો યોગ્ય લાગ્યો! તે વાઘના મ્હોડામાં જવા પ્રસન્ન હતા, પણ વારન હેસ્ટિંગ્સનો જૂલમ ખમી શક્યા નહિ! એવા જૂલમ આગળ કોણ ટકી શકે? મરાઠાના ઘોર સંહાર અને મુસલમાનનો ભયંકર જૂલમ એ કરતાં અધિક હતો એમ કોણ કહી શકે? અને નાના સાહેબના અઘોર અધમ પાપિષ્ટ કર્મો કરતા એ કોણ ઉતરતાં કહેશે? અનુકૂળતાએ નાનાસાહેબે તે વેરથી ઉસ્કેરાઈ પ્રપંચ વાપરી પોતાના સ્વાર્થ અંગે તારો સમૂળગો ખોડો કહાડવાનો ઇરાદો રાખ્યો હોય તો-તેમાં તેણે ખોટું શું કીધું? એ સઘળાનો વિચાર થાય છે ત્યારે તારા અતિ પ્રવૃત્ત સ્વાર્થી કર્મો અતિ અધમ ને પાપિષ્ટ લાગ્યા વિના રહેતાં નથી. પણ એ સઘળાંને વિસારી દઇ તને અસાધારણ માન આપે તે શામાટે? એટલામાટે કે તું તારૂં વેણ પાળશે; અને એઓને સ્વપરાક્રમ ને સ્વસામર્થ્ય દર્શાવતાં અટકાવ્યાં છે તેમાંથી મુક્ત કરી આગળ વધવા દેશે. પણ માણસના લોભનો થોભ નથી: તે તો જેમ જેમ અધિક અધિક પ્રાપ્ત થતું જાય છે તેમ તેમ અધિક

અધિક પ્રવૃત્ત થઇ સદ્‌ગુણને દાબી દઇ અધમ કર્મ સ્પષ્ટ દેખડાવે છે. પરંતું એમ નજ થવું જોઇએ. એવડે રાજસત્તા માન્ય-ઉમંગ સહિત માન્ય ન થાય! વાત સત્ય છે કે સમ્પીલા થઇ એકયતાનું પ્રદર્શન પ્રત્યક્ષ દર્શાવે તો ધરતી કમ્પાવે! પણ એવા અનુપમ કર્મજય સહજ શ્રમથી દર્શન દે નહિ. તારી રાજસત્તા સ્થપાયા પછી મહા ભારત દુઃખમાંથી કેટલુંક ઓછું થયું ને વિચાર કરતાં શિખ્યા એ-જ સત્ય છે. પણ મદાંધ થઇ તું એમ બોલે છે કે મારા રાજ્યમાં 'વાઘ ને બકરી એક ઓવારે પાણી પિયે છે', તેને કશો ભય નથી. એ યુક્તિવાળું ટાવકું બોલવું સર્વ માન્ય સકળ પ્રજામાં, આજે નથી. અને એવું બોલનારા કોણછે? પેલા શ્રીમંત! એઓએ પોતાનાજ લાભનો વિચાર કરી ડોઝરા ભ-રવાનોજ સ્વાર્થી હેતુ રાખી તને એ સર્વોત્તમ ઉપમા આપી; અને તે કદાપિ સત્ય પણ હશે! વાઘ ને બકરું એક ઓવારે કયમ ન પાણી પીયે? જ્યારે તેમનાં દાંત તૂટી ગયા ને પંઝા-ઝેરી ને વેરીલા પંજા કપાઇ ગયા ત્યારે બકરું તેની સાથે સ્પર્ધા કરેજ. જ્યારે એક મુડદાલ કુત-રો વાઘના મ્હોડાંપર થૂંકે તેવા વાઘના સમયમાં બકરું પણ પોતીકું પરાક્રમ દેખડાવે! બેહેન બ્રિટાનિયા, વાઘ તો ક્યારનાજતા રહ્યા! હવે તો માત્ર બકરાજ રહયા છે તેવા સમયમાં એક આરે સર્વ પાણી પીયે તેમાં આશ્ચર્યતા પામવા જેવું શું છે? જ્યારે વાઘ હૈયાત હતા ત્યારે તારૂં સ્વપરાક્રમ દર્શાવવું હતું. કોઇ રહ્યું નથી ત્યારે તું સર્વ માન્ય મહા-રાજપદને યોગ્ય થઇ પ્રબળ સર્વોપરી રાજ્યરક્ષકનું પદ ધારણ કરી બેઠી! પણ પૂર્વના વાઘો સજીવન હોત તો મહારાજપદ ધારણ કર-વાનું ટાણું દુર્લભ હતું. રહેલા સહેલા વાઘ નબળા પડયા (નખ-પં-

આ ને દાંત વગર શરીરે નિરગત બન્યા) ને કમજોર થયા અને તેથી તું સ્વચ્છંદે યથેચ્છ નિરંકુશિત વર્ત્તિ શકે છે."

હિન્દરાણી બોલતીબંધ પડી. તુરત વાધે ભૂષ્ટ બુદ્ધિએ—પોતાનો વિજય સમજી—ધુરકીને ઉન્માદ ભરી અતિશય લાંબી ગર્જના કીધી. બ્રિટાનિયાના વાહન સિંહે સરખા જોમ અને વૈરથી હુંકારાઈ તેને પ્રતિઉત્તર વાળ્યો; જેથી પર્વત ને વન ચોમેરથી ગાજી રહ્યું.

"વિચારની આ તારી ઘેલછા છે, હિન્દ!" બ્રિટાનિયા કોઇપણ સમય કરતાં, ઘણી નમ્રતાથી, ગંભીરતાથી, ડાહાપણથી અને દલીલ સાથ—જેવી દલીલ તેણે અદ્યાપિ સુધીમાં કોઇપણ પ્રસંગે બતાવી નોહતી તેવી દલીલ સાથ, ઠરેલ માણસને પણ જોબવંતી કરે એવી સંભવિત દલીલ સાથ બોલી:—"તારા બોલવામાં સત્યાંશ અતિશય છે, એ હું સ્વીકારું છું; પણ એજ તમામ વિચાર અને મનસ્વી નહિં પરંતુ સાચા મતથી, તું તારી પોતાની પાયમાલી ઘણી સત્વર કરશે. તને ઘણા કારી જખમો ખવાડયા છે તે પણ એજ વિચારે! તારા સુંદર મુખડાંપર કરચલી વળી ને દુખમય ફાટ પડી તે પણ એજ વિચારે! એજ વિચારથી છાકી જઇ હજારો અન્યોઅન્યની લડાઇમાં તારા પુત્રોના લોહી વહ્યાં, પાયમાલ થયા અને રઝળી મૂવા!; નજીવાં કારણસર મહાનયોદ્ધાઓ ને સુભટરાજોના પ્રાણ ગયા, પીડિત થયા ને અતિ અનર્થકારક હાની થઇ! તારી અસાધારણ કર્મશક્તિ અને અદ્‌ભૂત વિચિત્ર પ્રતાપી મનશક્તિ સતેજ દિવ્ય છતાં તું પદભૂષ્ટ થઇ અધમ હાલતે પહોંચી એ સ્પષ્ટ જણાયું છે; અને જ્યારે મેં મહારી અદ્‌ભૂત કાંતિ તને બતા-

વી સર્વને આંજી નાખ્યા અને મારા વિજયી અલૌકિક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ઘૂમ્યા અને તને તાબે કરવા જ્યારે હું મચી ત્યારે દિવ્ય પરાક્રમી છતાં તું મારા સામા જોવાને લગાર પણ શક્તિમંત થઇ નહી એ તારા આવાજ વિચારથી. યુદ્ધકળા અને રાજ્યનીતિની પૂર્ણ કુશળતાથી અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલ કરી નાંખી ઊંધું વળેલું–અવ્યવસ્થિત હાલતમાં આવી પડેલું એવાં રાજ્યનો નાશ થતો અટકાવી રૂડા પાયાપર રૂડી રાજ્ય વ્યવસ્થા સ્થાપી જગતમાં મારી સમૃદ્ધિમાન્ અને બળવાન શક્તિ દર્શાવી ભારતભૂમીમાટે નવી આણ વર્તાવી, એ તારા એજ વિચારને લીધે. તારા ધીટ મનની કર્મશક્તિનું નીતિવાક્ય એજ હતું અને તેવાજ પ્રકારની તારા સુભટો–તરવારીયાઓને તું તરબીયત આપતી હતી કે "ટુંકું જીવતર પણ યશસ્વી કર્મો કરવાં." અથવા "માનભંગથી મરવું સારૂં". એ તું પ્રફુલ્લિત અને ઊંચા મનથી જ્યાં ત્યાં બોલતી હતી. એ નિરર્થકના જયથી તું રાજી થઇ ને તારો પોતાનો નાશ થયો, સંકટમાં આવી, લશ્કરી મહાન પ્રતાપી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરાવ્યો. રાજ્યખટપટ અને સલાહશાંતિ કેમ રાખવી તેમાં જેવી તું બોલવે વાચાળ ને ચપળ છે તેવી કર્મ દર્શાવવે નથી: કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જયિત થવું એમાં તારા રાજ્યનીતિવેત્તાઓ એક્કા થયા છે–માત્ર પુસ્તકદ્વારે દર્શાવવા–પણ કર્મજયથી કયમ અચળિત અક્ષય રાજ્યસત્તા ને સ્વતંત્રતા ભોગવવી તેનેમાટે તેઓ કંઇ કરી શક્યા નથી. સોળમા સતરમાં શૈકામાં મારા વિચાર પણ તારા જેવાજ હતા:– જાણે મેં 'પણ' લીધું હોય કે તરવારની શક્તિ જણાવી મનમાન્યાં કર્મો આદરવાં અને અન્યોઅન્ય યુદ્ધનાદ ગજાવી મુકવો: તેમ જ્યાં

ત્યાં હું કુદતી નાચતી ફરતી હતી ને આ બાળખેલ કરી બહુ ફુલાતી હતી. પણ માર્સ્ટનમૂર * અને નેસબી † અથવા પ્રેસ્ટનપન્સ ‡ અને કેલીડોન§ની "શિવિલ વોર"ના સમયથી હું ઘણી ડાહાપણ પકડી બેઠી છું. જો મારા પૂર્વના વિચારજ અમલમાં લાવવાને મચી હોત તો કાળાંતરે પણ જે સ્થિતિમાં મને હાલ જગત નિહાળે છે તેવી સ્થિતિમાં કદી નિહાળત નહિ. અનેક પ્રકારે જ્યારે હું પાયમાલ થઇને પરાભવ પામી ત્યારે મારા તે કાળના અનર્થકારક વિચાર બદલાયા અને ત્યારપછી નિયમસર અને જુગ્તિસર પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પંડિતરાજનીતિવેત્તાઓના (philosopher-statesmen) નીતિના વિચારથી વર્તવાનો નિશ્ચય કીધો; જેથીજ હાલ ઘણી મજબૂત રાજ્યવ્યવસ્થા રાખી સર્વનાપર સરદારી ભોગવું છું જો તેમ થયું નહોત તો જે કીર્ત્તિના સર્વોપરી શિખરની ટોંચપર હાલ હું પહોંચી છું ત્યા ક્યમે પહોચી શકત નહિં. તારા ને મારા યુદ્ધરંગના ક્રમા

* માર્સ્ટનમૂરની લડાઇમા શાહનશાહી પક્ષ તરફથી પ્રિન્સ રૂપર્ટ તથા માર્ક્વિસ ઓફ ન્યુકાસ્ટલ અને પાર્લામેન્ટની સેના તરફથી અર્લ ઓફ લીવન ને ક્રોમવેલ હતા એમા ચાર્લ્સ પેહેલાની હાર થઇ. ૧૬૪૪ ની જુલાઇ ૨ જી

† નેસબીનુ યુદ્ધ ચાર્લ્સ પેહેલો ને ક્રોમવેલ, ફેરફેક્ષ ને આયર્ટન વચ્ચે થયુ હતુ, તેમા ચાર્લ્સ પડ્યો ને એ સિવિલ વોરનો અંત આવ્યો. ૧૬૪૫, જુન ૧૪મી.

‡ જેકોબીન ટોલીવાળાઓએ ઝગડો ઉઠાવી યુદ્ધ શરૂ કીધુ ને પેહેલી લડાઇ પ્રેસ્ટનપન્સ આગળ ૧૭૪૫ ના સ્પટંબરની ૨૧મીએ થઇ.

§ કેલીડોનના યુદ્ધ પછી ઇંગ્લંડમા સિવિલ વોર થઇ નથી. એમાં રાજ્યપક્ષ જિત્યો હતો—૧૭૪૬ના અપ્રેલની ૧૬મીએ.

એકસરખાં છે; અને મારા કર્મે હવડાં તું વર્તે છે અને હું તારા વિચારે વર્તતી હતી, પણમારા પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ કર્મો પ્રમાણે વર્તવાથી ભવિષ્યકાળમાં તું વિશેષ કશું દેખવાની નથી, ઓર જે મેળવેલું છે તે ગુમાવીને આત્મહત્યારી બનશે! તું કાળાંતરથીજ તારો હેતુ શામાં છે તેનો વિચાર કરયા વગર અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વર્તી છું. જ્યારે તારે પોતાની આબાદીનેમાટે ખરેખરા લાભની જરૂર હતી, ત્યારે મનસ્વી તરંગમાં તું મગ્ન રહી; જ્યારે દ્રવ્ય ને સંપત્તિના સંગ્રહની આવશ્યકતા હતી ત્યારે કીર્ત્તિની કલગી પહેરી આનંદમાં નાચી—જે કીર્ત્તિથી તને શું પ્રાપ્ત થયું! માત્ર પુરાણપ્રસિદ્ધ વાતોથી મનમાં બળવાનો વખત આવ્યો; જ્યારે સમયોપયોગી વસ્તુ જરૂરની હતી, ત્યારે તાત્કાલિક ફળદાયક વસ્તુ મેળવવાપર તેં લક્ષ આપ્યું!—પરદેશી પરધર્મી—ઝનુની-ક્રૂર—નિર્દય બળિયા સામાં ખરા ભાવથી, ખરા શૌર્યથી, ને સ્વદેશના ખરા લાભનેમાટે વજ્રના કોટની માફક અચળતાથી ઊભા રહેવાની જરૂર હતી ત્યારે પ્રાન્તપ્રાન્તના નિરર્થક સુખ અને માન અને મોટપ સાચવવા અને સ્વરૂપવાન કાન્તાઓને વરવામાટે તારા વિરો પરસ્પર લડી મૂવા. તારાપર જ્યારે શાહાણુદીન ઘોરી ગાજી રહયો ત્યારે જે સંપની—ઐક્યતાની જરૂર હતી તે તેં કેમ ન કરાવ્યો તારી પ્રજામાં! અને એકલા ક્ષત્રીઓનેજ યુદ્ધમાં મોકલવાને તત્પર રહી, પણ દેશની પાયમાલીને અંતે પણ બીજા શૂરાઓને યુદ્ધમાં જવાને કેમ ન ઉશ્કેર્યા? પણ માંહોમાંહેના કુસંપથી તારા માથાપર હાલના દુ:ખ પડે છે! તેં જો તે સમયે એકના સુખ કરતાં અનેકના સુખને ઇચ્છયું હોત તો હાલની અવદશા

થાત નહિ ! તેં તારે પોતાને હાથે પોતાનો નાશ કીધો—યુદ્ધના વિજયના ગર્વમાં મિથ્યા મદોન્મત્ત થઈ ગાજી—બિજી પ્રજા તરફથી જે માનનો વરસાદ વરસ્યો તે તારાથી સેહેવાયો નહિ—તેમાં છાકી છાકી ફરી—દેશની કળાકૌશલ્યતાપર પીદા પીદા થઇ ગઇ; પણ યુદ્ધના સમય કેવા પ્રબળ આવવાના છે ને કેવા શૂરવીરો-પ્રચંડ ભવ્ય મૂર્તિઓ સામા ટક્કર ઝીલવી છે તેનો વિચાર તને આવ્યો નહિં; માનનામદમાં વખતસર ચેતી નહિં; કેવી કળાકૌશલ્યતાની આવશ્યકતા પડશે તેનો વિચાર કીધો નહિં ! માત્ર નવનવા તરંગ—રામાયણ,મહાભારતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓ અને બિજી કલ્પિત કહાણીઓના રંગમાં, તારૂં ખરેખરૂં "સામર્થ્ય" શેમાં છે—જેનો વિચાર કરવો હતો તે તું વીસરી ગઈ. લશ્કરી સામર્થ્ય ખરેખરૂં શેમાં છે તેનો જો તેં પ્રથમ વિચાર કીધો હોત તો તારી કીર્ત્તિહિન ભુંડી અવદશા નજ થાત ! તારૂં લશ્કરી 'બળ' કલ્પિત હતું ! જેની સામા—મારા ખરેખરા લશ્કરી 'બળ' સામા—તારાથી કેમ ટકાય ? મારૂં લશ્કરી 'બળ' વિદ્યાવર્ધ્ધનમાં—કળાકૌશલ્ય શોધનમાં—વેપારના વધારામાં—નિયમ, નિશ્ચય અને નીતિમાં—સમય અને શક્તિમાં—અને રાજ્યના બંધારણમાં સમાયલું છે; જેની સામા તારૂં મનસ્વી 'બળ' કોઇ સમયે પણ ટક્કર લેવા સમર્થવાન નજ થાય એ તું ખરા દિલથી સ્વીકારશે. યુદ્ધનીતિ રીતી, વ્યૂહરચના ને તરવારિયાપણું તારામાં કંઇક જુદાજ પ્રકારનું હતું, અને તારી રણસંગ્રામની નીતિનું વલણ ને યુકિત એવાં હતાં કે પશ્ચિમના નવા સુધરેલા શસ્ત્ર સામા ટકી શકે નહી. તેં, કંઇક લાખો વરસપર ઘડાયલી યુદ્ધકર્મનીતિ—જેની સત્યતામાટે તો વર્ષોનાવર્ષો સુધી તકરાર-

જ ચાલ્યાં કરશે, તેવી–સાચવવાનો ટેક રાખ્યો. પણ પશ્ચિમના ગુણ કર્મ કંઇ પૂર્વનાં નથી એ તારે પેહેલેથી જાણવું હતું. એ તેં જાણ્યું હોત તો અગન્યસ્ત્રનો મારો કેમ સહન કરવો, અને કેમ વરૂણાસ્ત્ર વાપરવું તેનો ખ્યાલ આવત. પણ મહાભારત રામાયણની કાલ્પનિક યુદ્ધનીતિ–જોકે કદાચિત તે ખરી હશે, તોપણ આ કાળમાં તે નિરૂપ્યોગી થઇ પડી છે એ તો તારાથી ના પડાશે નહી–ના ઊડતા રંગમાંજ તેં તારૂં ખરૂં તત્વબળ ને શૌર્યબળ માન્યું. પણ કાલ્પનિક વસ્તુ સત્ય કેમ હોય? અથવા ગતકાળમાં જે યુદ્ધનીતિ પુર્ણ તેજસ્વી જણાઇ હોય તે સાંપ્રતકાળમાં પણ તેવીજ નીવડે એનું પ્રમાણ શું છે? એવા વિચારે પેલો નેપોલિયન (આ નામ દેતાં બ્રિટાનિયાનું અંગ કંપ્યું!) ઘૂમ્યો હોત તો આજે સાધારણ મનુષ્યપુત્રથી વધારે તે ગણાત નહી. પણ એ વિચાર તેણે કહાડી નાખ્યા, ને રોજરોજ નવી નવી વ્યૂહરચના, સાંભળી, જાણી, શિખી, અનુભવી, ને યશને પામ્યો. તારી મોટમોટી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા, જેમાટે તુ ગર્વિષ્ટ છે તે ક્યાં ગઇ હતી, જ્યારે સોમનાથનો નાશ કરનાર ક્રોધના આવેશમાં, ગાંડો ધર્માંધ મહમદ ગીઝની અચળ કોટ તોડી પેઠો ત્યારે? પેલાં સર્પાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, ગોહાસ્ત્ર ને પાશૂપતાસ્ત્ર તે વેળાએ ક્યાં ગયાં હતા? એ બધાં ખયાલી નામોજ માત્ર થઇ પડયાં હતાં, ને તેથીજ તું આવીને આવી રહી છે. જ્યારે મેં પ્રવેશ કીધો ત્યારે, પણ આવાજ કારણસર તું ભયમાં બાવરી થઇ ગાંડા માફક ઉડી ગઇ; નવું કંઇજ કીધું નહી. તારા બાંકેરાવો અને તરવારીયાઓનું જથરપથર વિખરાયલું સૈન્ય–ઝગઝગી રહેલા પોશાક અને

શીરપેચ પહેરી અને શરીરપર કડિયાળાં બખતર ધારણ કરી, હાથમાં જડાવ મૂઠવાળી તરવારો ઝાલી, પાણીદાર ખોખારતા થણુ થણુ કરતાં ઘોડાપર સ્વાર થઇ, મારી પાયદળ ટુકડી-(Infantry) જેઓએ માત્ર ખાખી જેવો કાળો પોશાકજ સજેલો અને શણગાર રહિત, પણ પ્રાણઘાતક "સ્નાઇડર રાઇફલ" ઝાલેલી તેવાની સામા આવ્યા ત્યારે, રણક્ષેત્રમાં સો વાર અગાડી ધસે નહિં તે પહેલાં તો તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા તે શાથી ? લશ્કરી 'બળ' તારૂં "ખરૂં," પણ તે "ખરૂં" તો નહિંજ ! જે નિયમ ને યુક્તિની જરૂર ને કવાયદની નવી રૂઢી જાણવી જોઇએ તેથીજ તેઓ અણજાણ ! તેઓ મારા હુમલા કેમ ખમી શકે ? ઘણી વેળાએ આપણે બંનોએ ખરેખરી સરતમાં ઘોડા દોડાવ્યા હતા, જેમાં એકનો નિયમિત પાણીદાર અને એકનો અનિયમિત બળવાન ! તેથીજ તું સરતમાં હારી ને મેં જીત મેળવી-તેં ખોયું અને મેં મેળવ્યું ! જે સમય સામ-દામ-ભેદની યુક્તિથી તારે ચાલવાની જરૂર હતી તે સમયે અવિચારથી તું દંડનો માર્ગ ઝાલીને બેઠી-જે ગાંડપણથી તારો નાશ થયો ને પાંચ હજાર મૈલ દૂરના પરદેશી પરધર્મીની તું તાબેદાર થઇ પડી."

"તારૂં બોલવું સત્ય છે !" મહાદેવી શોકમય સાદે બોલી ; અને તુરત પોતાની ટાલના ઓથામાં પોતાનું મુખારવિંદ ઢાંકયું. નેત્રમાંથી બાષ્પબિંદુનો ધોધ વહ્યો જેણે મહાદેવીના ચરણારવિંદનું પ્રક્ષાલન કીધું.

સર્વ જણ અબોલ રહ્યા. ચોં બાજૂએ ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી. બ્રિટાનિયાને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની દિલગિરીમાટે અતિ-

લાગ્યું. પોતાની સમોવડિયણને છેક નાસિપાસ થયલી જોઈ તેના મનમાં લાગી આવ્યું. આ સમય તે હિન્દપર વિજય મેળવી શકત, પણ તે કેવો? પડયાપર પાટુ મારયા બરાબર ગણાત. પણ એ તેની સ્વભાવવૃત્તિ બહાર હતું કે એક વખતની જગતની જનુની-જેના નેત્રમાંથી હમણાં આંસુંનો ધોધ વહે છે અને જેનું ઉષ્ણરક્ત શોકની ઠંડકથી ઠરી ગયું છે એવી સ્વરૂપ સૌંદર્યવાન એકજ મોહિની-જેને મેળવવાને દુનિયાના દરેક મહારાજ્યો ઇચ્છે છે તેના દુઃખમાં તેનાપર વિજય મેળવી પોતે તેનો લાભ ચાખવો. હિન્દ દેવીની આ અવસ્થા નિરખી બ્રિટાનિયા મગ્ન થઇ નહિ! પણ જેમ કોઈ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન એક હિંદુને પોતાના સમક્ષ મરતો જોય અથવા એક રોમનક્યાથોલિક ધર્મનો ધર્માંધ એક "રીફોરમર"ને લીલાં ઝાડ સાથે બળતો જોય તેને જેવી દિલગિરી થાય તેવી અથવા એક નદી તટપર ઉભેલો માણસ બિજાને ડુબતો જૂવે પણ તેને બચાવવાને શ્રમ ન લે પણ માત્ર દિલગિરજ થાય તેવી તેની દિલગિરી હતી. કદાચિત બ્રિટાનિયાના દિલમાં એમ આવ્યું હશે કે અરે! રખેને મારી આવી સ્થિતિ કોઇ કાળે કેમ ન થાય! અને તેથીજ તેના નેત્રમાં મિઠાસ રહી હતી.

બ્રિટાનિયાના છેલ્લા શબ્દોએ હિન્દના મનમાં બહુ ગભરાટ ઉત્પન્ન કીધો. પોતાનું અતુલ્ય સામર્થ્ય ક્ષણમાં ક્ષીણ થયું, દેશોન્નતિની અમુલ્ય તક વ્યર્થ જતી રહી, થોડાના સુખ અને સ્વાર્થી કર્મો આદરી ખરૂં બળ જવા દીધું, માંહોમાંહેનો કુસંપ થતો અટકાવ્યો નહિ, ધર્મના અનેક મતભેદથી શૌર્યહીણ પ્રજા બનવા દીધી, એ બધા

ચિત્રના દર્શન સાથે પોતે કોણ હતી, અને કોણ છે તેના વિચારથી તેના મનમાં અતિશય ઘોળમ્ઘોળ થઇ રહી ને તેથી તેની સર્વ ઇંદ્રિઓ બેહેર મારી ગઇ અને તે તટસ્થ જડભરત માફક ચૂપકી-પકડી ઉભી રેહી.

પણ આખરે એ બોલી. ચોબાજૂએ દૃષ્ટિ ફેરવી, ઘાડા ધૈર્યથી અને કંઇક નવિન આશાથી, પણ અશ્રાંત વૈરની ખૂમારીમાં પોતાના મોહક પણ બેઠેલા ડાચાંના ચેહેરાથી—જેમ ગાંડીવધરના બાણમાંથી તીર છૂટતું ન હોય એવા જોસથી બોલી.

“ઘણું થયું—બસ કર—બ્રિટાનિયા;” એટલું બોલી પોતાના હરીફ સામાની શાંતિ એકદમ ભાંગી નાંખી. “બસ કર, તને તારા લશ્કરી સામર્થ્યના પ્રતાપમાં હું છોડી જાણું છું. રાજકર જે ભૂમી તેં તારા બાહુબળના પ્રતાપે સંપાદન કરીછે એવી પરભૂમિપર ! તું જે જે બોલી તે યથાસત્ય ને યથાન્યાય છે. મારી પાયમાલીનાં બીજ મારી છાતિમાંથી ફુટયાં હતાં અને તે હું મારી છાતીમાંજ સમાવું છું. પણ મને એકવાર કહેવા દે કે તારા પુત્રો અને અફગાન, તારતારના મોગલમાં કશો તફાવત નથી. તારા ને તેમના ગુણકર્મો માટે મેં અગાડી તને જણાવ્યું છેજ. માત્ર તફાવત એટલોજ છે કે અફગાન અને મોગલોએ જે દેશ પોતાના બાહુબળે મેળવ્યો તેજ દેશપર પોતે નિવાસ કરયો. મારી ભૂમિ, મારા “નાશના ફળ” જોઇ, તેઓએ મેળવી; પરંતુ મારી ભૂમિપર વસીને મારાજ કિલ્લાઓને શણગાર્યા ને પોતાના જયધ્વજ તેપર ઊરાડયા; અને હંમેશના નિવાસી થયા. પણ તને આનંદની વાર્તા છે કે તારા

પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે! તેઓ તને ચાહે છે ને તનેજ પૂજે છે! પણ ઓ ગર્વિષ્ટ મુગ્ધા! બેદાન મેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહીવર્ણા ઝભ્ભામાં ચીરંકાળ ધુંધવાતો પજળ્યા કરે છે તે પજળતો અગ્નિ એક દિવસ—અને તે એકજ દિવસમાં—હિન્દની કુમળી પણ ચિરાયલી છાતિમાંથી ધુંધવાઈ ઉઠશે ત્યારે તું જોશે કે હિન્દના શોક ને દુઃખ અનિવાર ને અવર્ણીય હતાં. જેમ મનુષ્યજીંદગીની અવધી હોય છે તેમ શાહનશાહતની પણ અવધી હોય છે. તેમ તું તે ક્યાં ચિરંકાળ અહિંયાં રહી શકવાની હતી! તારા પોતાના સંતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમે ધીમે આ ભૂમિમાં વસી તેને જન્મભૂમિનું માન આપશે;—તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉશ્કેરાશે: જેમ અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના નવા ઇંગ્લાંડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની સ્વભૂમિના રક્ષણમાટે શસ્ત્ર સજ્યાં તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજી મારે માટે યુદ્ધમાં ઘૂમશે; મારા પુત્રોમાં તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તું મોટપ માને છે તે આવશે—અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સર્વોત્તમ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામાં લાવી અનુપમ્ કાર્યો કરશે—અને જ્યારે તેઓમાં દેહીક સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજબંધન તારા લડાઇખોર—ગર્વિષ્ટ રાજબંધન જેવું કરશે પશ્ચિમ અને ઊત્તરના ઉદય થતા સેતારાઓ દરિયાના ધણીપણામાટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે હું તારી સામા આવીશ!! બ્રિટાનિયા, યાદ રાખ, એવો સમય આવશે, ત્યાં સૂધિ મારાં ભયંકર શસ્ત્રો—જેને તારા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખંડિત કીધાં છે; અને તારા પ્રાણઘાતક અગ્નાસ્ત્ર, મારી ભુશંડીનો નમુનો છે તેનાં શસ્ત્રો ધારણ કરૂં ત્યાં સૂધી મારા એ શસ્ત્રોને મારા પટામાં મ્યાન કરૂં છું,

ને સમય ન આવે ત્યાંસૂધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિં. જ્યારે મારા પૂર્વના મહાન ઋષીરાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાંતર થયાં ફેર ન પડેલો એવું તત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભંડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાંત્રિક કળાના નિપુણો દેશોન્નતિમાટે કંઇ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બંધારણના નિયમમાં પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદ્ગુણો (!) જેથી તું હાલ મગરૂર છે તે મારા પુત્રોમાં આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલીગન કરીશ ! ત્યાં સૂધી જયશ્રીરંગ!"

બ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડયાં નહિં, તેથી તે ઘણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી ; તે-વામાં આકાશમાંથી ગંભીર સુંદર નાદ સંભળાયો. જેથી બન્નો વીરાત્મા તકરારી જણનું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું.

* "વિજયરંગ ! વિજયરંગ !

વિજય રંગ ! વિજય રંગ ! વિજય, વિજય જાણી ;
સાંભળો સ્વતંત્રતાની, સુખદ સરસ વાણી વિજય.

જ્યા જ્યાં સુજ વાસ ત્યહા, સુખ વિલાસ માણે ;
પંડિત, કવિ, ગ્રંથકાર, મૂજને વખાણે વિજય.

દેવીદુખહરણિ એક, ભક્તજન પ્રમાણે ;
સેવા શિરસાટે ફળે, મર્મ એ પીછાણે. વિજય.

* રાગ પ્રભાત. "બાસુરી બજાઈ આજ રંગસે મોરારી" એ રાગે ગવાસે.

નીજપુત્રેરક્તપાન, ભૂમિ જનની પીધાં ;
મૂળ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ-મમતા તજી દીધાં. વિજય

તે સ્થળે પ્રસન્ન થઇ, દિવ્ય દેહ ધારી ;
સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી. વિજય.

સંકટ, દુખ સર્વ ટાળિ, ક્લેશને નિવારી ;
સદ્‌ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમાં સુખકારી. વિજય.

દાસપણું દેશતણું, સહજમાં મુકાવી ;
વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમાં વરસાવી. વિજય.

અચલ એક ઠામ સદા, હું નથિ ઠરવાની ;
ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યાં, તે, પંથ વિચરવું
સેવે સુવિવેક ધરી, સુકુલ સરવ

ને સમય ન આવે ત્યાંસુધી તેનો ઉપયોગ કરીશ નહિ. જ્યારે મારા પૂર્વના મહાન ઋષીરાજનીતિવેત્તાઓ જેવા ઉઠશે, જ્યારે મારા પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ જેવા ગાજશે, જ્યારે કાળાંતર થયાં ફેર ન પડેલો એવું તત્વજ્ઞાન તપશે, જ્યારે વિદ્યાના ભંડાર ને જ્ઞાનના પિતા પધારશે, જ્યારે યાંત્રિક કળાના નિપુણો દેશોન્નતિમાટે કંઇ કરશે, જ્યારે વેપારના કારખાનાઓમાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, જ્યારે રાજ્યના બંધારણના **નિયમમાં** પ્રજા પ્રવિણ થશે, અને તારા સદગુણો (!) જેથી તું હાલ મગરૂર છે તે મારા પુત્રોમાં આવશે ત્યારે હું તને સામી આવી આલીંગન કરીશ ! ત્યાં સુધી જયશ્રીરંગ!"

બ્રિટાનિયાને આ કટાક્ષના વચન અનુકૂળ પડયાં નહિં, તેથી તે ઘણા ખીજવાટ અને કડવાટથી જવાબ આપવા જતી હતી ; તેવામાં આકાશમાંથી ગંભીર સુંદર નાદ સંભળાયો. જેથી બંનો વીરાત્મા તકરારી જણનું ધ્યાન તે દિશા તરફ દોરાયું.

"વિજયરંગ ! વિજયરંગ !"

વિજય રંગ ! વિજય રંગ ! વિજય ન[illegible] તારંમાં આવે
સાંભળો સ્વતંત્રતાની, સુ[illegible]નું તેથી સદાનો આનંદમ
[illegible] [illegible]ને લીધે તગતગતી હતી. જ
જ્યાં જ્યાં સુજ વાસ
પંડિત; કવિ, [illegible] પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોહે
દેવીદુખહર", પ્રમાણ રહિત બળવાન, અનુપમ્ કાન્ત
સેવા [illegible]પસેલી હતી. તેના દરેક અવયવો કોમળ
[illegible]ચળ—જે દરેક સમયે લાલનપાલનમાં સુખ આ
*રાગ મદ્દખાતા હતા. તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય

પુત્રો તને વફાદાર રહ્યા છે! તેઓ તને ચાહે છે ને તનેજ પૂજેછે! પણ ઓ ગર્વિષ્ટ મુગ્ધા! ખેદાન મેદાનનો અગ્નિ આ હિન્દના લોહી-વર્ણા ઝભામાં ચીરંકાળ ધુંધવાતો પજળ્યા કરે છે તે પજળતો અગ્નિ એક દિવસ—અને તે એકજ દિવસમાં—હિન્દની કુમળી પણ ચિરાયલી છાતિમાંથી ધુંધવાઈ ઉઠશે ત્યારે તું જોશે કે હિન્દના શોક ને દુઃખ અનિવાર ને અવર્ણીય હતાં. જેમ મનુષ્યજીંદગીની અવધી હોય છે તેમ શાહનશાહતની પણ અવધી હોય છે. તેમ તું તે કયાં ચિરંકાળ અહિંયાં રહી શકવાની હતી! તારા પોતાના સંતાનો વખત આવશે ત્યારે ધીમે ધીમે આ ભૂમિમાં વસી તેને જન્મભૂમિનું માન આપશે;—તેઓની લાગણી મારી તરફ ઉસ્કેરાશે: જેમ અમેરિકાના યુ-નાઇટેડસ્ટેટ્સના નવા ઇંગ્લાંડના રહીશોએ તારી સામા પોતાની સ્વભૂમિના રક્ષણમાટે શસ્ત્ર સજ્યાં તેમ તેઓ શસ્ત્ર સજી મારે મા-ટે યુદ્ધમાં ઘૂમશે; મારા પુત્રોમાં તારા જે નીતિના સુધારા છે ને જે વડે તું મોટપ માને છે તે આવશે—અને તારા પુત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સર્વો-[illegible]મ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પોતામાં લાવી અનુપમ્ કાર્યો કરશે—અને જ્યારે પ્રીતિ, અને [illegible] સામર્થ્ય આવશે અને પોતાનું રાજબંધન તારા લ-લોહી ત્વરાથી દોડે—એવો આ[illegible] જેવું કરશે પશ્ચિમ અને ઊત્તરના ઉદય એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા—[illegible]પણામાટે પરસ્પર વઢશે ત્યારે હું લાંબા ગોળાપર બેઠેલી, નહિં મનાય એ[illegible] યાદ રાખ, એવો સમય આવ-નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ [illegible]ા અનિવાર શસ્ત્રોએ ખંડિ-અઠડાઈ ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. [illegible]ી ભુશંડીનો નમુનો છે ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બંદુકના [illegible]ટામાં ધ્યાન કરૂં છું, ફેંકતી અને વેરથી સામી આકૃતિની તરફ ધસી. [illegible]

જોરથી ને જોસથી અટકાવા છતાં આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઈ નહિં. તે જરાપણ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી, યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયંકર વાહનપરથી ઊતરી આપણા બંનો ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અંતરના મિત્ર છતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ, તેમના ઝગડાનું શેવટ લાવવા ધીમાં પગલાં ઉપાડતી ચાલી.

આ નવા આવનાર સંબંધી મારા વાંચનારને મારે જણાવવું જોઇએ. મારી શકિત મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આંખ સમક્ષ ધરૂં છું.

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો. જેવો આ ભૂમિમાં કોઈ કાળે જણાયલો નોહતો. પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસૂરતિમાંથી જાણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુંદર વર્ણવાળી સુંદરી હતી. તેનો ચેહેરો હિન્દને આબેહૂબ મળતો હતો; પણ તેના કરતાં વિશેષ દ્રઢ- યુવાવસ્થાના તોરમાં દીપતો, ખુશાલીથી પ્રફુલ્લિત–સુખથી મસ્ત,–ઔદાર્યના અને શૌર્યતાથી તોરમાં આવેલો અને અમિરી લોહી દરેક રગોમાં દોડતું તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી. જેનો વેગ કોઈ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોહેલી,

નીજપુત્રરક્તપાન, ભૂમિ જનની પીધાં;
મૂજ પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રેમ–મમતા તજી દીધાં. વિજય.

તે સ્થળે પ્રસન્ન થઇ, દિવ્ય દેહ ધારી;
સુવરણમય મંદિરે હું, પ્રીતથી પધારી. વિજય.

સંકટ, દુખ સર્વ ટાળિ, ક્લેશને નિવારી;
સદ્‌ગુણની વૃદ્ધિ કરી, જનમાં સુખકારી. વિજય.

દાસપણું દેશતણું, સહજમાં મુકાવી;
વૈભવ સમૃદ્ધિ સકળ, થલમાં વરસાવી. વિજય.

અચલ એક ઠામ સદા, હું નથિ ઠરવાની;
ધર્મ, ન્યાય, નીતિ જ્યાં, તે, પંથ વિચરવાની. વિજય.

સેવે સુવિવેક ધરી, સુફલ સરવ આપૂં;
જય જય સહુ ઠામ કરી, કષ્ટ, વિઘ્ન કાપૂં.
વિજય રંગ! વિજય રંગ!"

તુરત આ ગંભીર આનંદમય નાદ–જેથી કોઈ પણ દેશદાઝવા, દેશપ્રીતિ, અને દેશઅહંકાર રાખનાર વીરપુરૂષની રગેરગમાં આનંદનું લોહી ત્વરાથી દોડે–એવો અતિ સુંદર નાદ બંધ પડયો; તેની સાથે એક આકૃતિ અતિશય વેગવાળા–અગ્નિ જેવા ધગધગતા, મોટા અને લાંબા ગોળાપર બેઠેલી, નહિં મનાય એવા વેગથી દોડતી આવીને, નિકટના ખડકના કકડાની તલેટીને એકદમ મ્હોટી ગર્જના સાથ અફડાઈ ને ખડકના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. આવતાંની સાથ ખડકની આસપાસ વિજયીના દમામથી બંદુકના સંકચકિત છરા ફેંકતી અને વેરથી સામી આકૃતિની તરફ ધસી, ખડકને ઘણા

જોરથી ને જોસથી અઠડાવા છતાં આ આકૃતિ પોતાના વાહનપરથી ચલાયમાન થઈ નહિં. તે જરાપણ ડરી નહિં, પણ બેધડક નિડરતાથી ધસી આવી, યુવાવસ્થાના નવિન તોરના દમામની સાથ તે ભયંકર વાહનપરથી ઊતરી આપણા બંનો ચાલુ જમાનાના સરસાસરસી કરનાર, અંતરના મિત્ર છતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાતા દુશ્મન સન્મુખ, તેમના ઝગડાનું શેવટ લાવવા ધીમાં પગલાં ઉપાડતી ચાલી.

આ નવા આવનાર સંબંધી મારા વાંચનારને મારે જણાવવું જોઇએ. મારી શક્તિ મુજબ તેનું ચિત્રદર્શન તેમની આંખ સમક્ષ ધરૂં છું.

આ નવી આકૃતિનો પોશાક વિચિત્ર હતો. જેવો આ ભૂમિમાં કોઈ કાળે જણાયલો નોહતો. પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ગ્રીક લોકની ખૂબસૂરતિમાંથી જાણે નકલ થયલી હોય તેવી આ સુંદર વર્ણવાળી સુંદરી હતી. તેનો ચેહેરો હિન્દને આબેહૂબ મળતો હતો; પણ તેના કરતાં વિશેષ દૃઢ- યુવાવસ્થાના તોરમાં દીપતો, ખુશાલીથી પ્રફુલ્લિત–સુખથી મસ્ત,–ઔદાર્યતા અને શૌર્યતાથી તોરમાં આવેલો અને અમિરી લોહી દરેક રગોમાં દોડતું તેથી સદાનો આનંદમય દેખાતો હતો. મોંપરની નસો લોહીને લીધે તગતગતી હતી. જેનો વેગ કોઈ કાળે પણ નરમ ન પડે અને સદાકાળ યુવાવસ્થામાં શોહેલી, ઇચ્છિત ગતિ કરનારી, પ્રમાણુ રહિત બળવાન, અનુપમ્ કાન્તાની છાતી વિજયથી ઊપસેલી હતી. તેના દરેક અવયવો કોમળ પણ મજબૂત ને ચંચળ–જે દરેક સમયે લાલનપાલનમાં સુખ આપતા હોય તેવા દેખાતા હતા. તેના શિરપરના અતિશય દિવ્ય કાળા

ભૂરાં જાંબળી રંગના કેશની રચના; બદલાતા રંગનું ઝગઝગીત લુગડું, જે અજીત દેવીના શરીર આગળ ધરેલું હતું તેની વ્યવસ્થા; કદી પરાભવ ન પામેલા હાથપરના શુશોભિત અનુપમ્ સર્પાકૃતિના કંકણ અને તેના પગની ચંપળ; કરમાતા ગુલાબના ફુલના જેવો મુખડાનો રંગ; લંકામાં નિપજેલા દાંતની મૂઠવાળી ઝગઝગતા પાનાની અતિશય ધારદાર તીક્ષ્ણ કાતિલ તરવાર; મસ્તકના એક ભાગપર મુકેલો ફ્રિજિયાનો વિચિત્ર કિરમજી ટોપ જોઈ આપણા દિલમાં રામ કે યુધિષ્ટિર, ઝર્કસીસ* અને ફિડિયાસ†, હારમોડિયસ‡ અને પ્રેગઝીટીલસ§ તથા પેરિકલિસ|| અને ડિમોસ્થનિસ¶ના સમયનું સ્મરણ થતું હતું. તે કાળની ગ્રીક લોકોની ખુબી–ને સ્વતંત્રતાનો તે આબેહૂબ નમૂનો હતી. તેનો પ્રતાપ સત્તા–ગૌરવ જોઇ જોનારનું મન શાન્ત થતું હતું; અને તેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિના દર્શન કરતાં મિનોહીજહાનનું સ્મરણ થતું હતું. ગાફલતાનો અંશ તેમાં કિન્ચિતપણ નહોતો; તેમ તે **બ્રિટાનિયા** ને **હિન્દ** કરતાં કદે અતિ ઊંચી અને વિશેષ કદાવર હતી.

તેનો લશ્કરી પોશાક જૂદોજ હતો. તેનો એક બાજૂનો કમર-

* ઇરાનનો શાહ, ડરાયસ હેસ્ટેસીસનો પુત્ર ૨૬૫૦૦૦૦ માણસનું સૈન લઈ ગ્રીસપર ચઢયો હતો. એને લિયોનિદાસે હટાવ્યો હતો.

† એથેન્સનો શીલ્પશાસ્ત્રી, મિનરવાની દિવ્ય આકૃતિ ઘડવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

‡ એ ને એના મિત્ર એરીસટોજીટને પીસીસટેટીડી લોકના જુલમથી પોતાના દેશને છોડાવ્યો હતો.

§ ગ્રીકનો શીલ્પશાસ્ત્રી

|| એથેન્સનો પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજપુરૂષ અને સેનાપતિ.

¶ ગ્રીસ લોકોનો સહુથી મોટો વક્તા. એના જેવો કોઈ થયો પણ નથી ને થશે પણ નહી.

પરો શાર્પશૂટરકેનન, રિવોલવર, બેયોનેટ, તીક્ષ્ણ અણિદાર ભાલો, ખંજર, ઓરસીની છીપો, અને નવા પ્રકારની બુલેટપમ્પનો અને બિજી બાજૂનો તરવાર–ત્રિશૂળ–ફરસી–ગદા–હળમૂસળ–પટ્ટિસ–શતઘ્ની અને ભુશંડીનો બનેલો હતો. તે જાણે તીક્ષ્ણ કાંટાની કટિમેખળા પહેરી હોયની તેવો દેખાતો હતો. તારપીડો–મેટ્રિલિયર ને નિકલગન પીઠપર હતાં અને તેની સાથ એક વજ્રની બનેલી ટાલ–જેની એક (ડાબી) બાજૂનો ભાગ ફુટેલો હતો તે હતી. આટલા બધા વિજયી અસ્રોમાંથી કોઇ કોઇ, સમયે સમયે પોતાના મિત્રોને આપી તેમને જય અપાવતી હતી અને તેથી પોતે પોતાનો લહરી વાવટો મેદાનમાં ઉડાવી નાખતી હતી. વાવટો અતિશય મોટો લોહીવર્ણો રંગનો ત્રિકોણાકૃતિનો હતો. (ખરી રીતે તે જાણે ચાલતું શિલેખાનું હતું. જેનો બોજો, એની દિવ્ય દેવી વિના આ માનસિક સૃષ્ટિનું પ્રાણી તો શું પણ દૈવી ભૂમિનું પ્રાણી પણ ઉપાડવા કોઈ કાળે પણ સામર્થ્યવાન નજ થાય.) વાવટામાં મોટા મોટા–બંદુકની ગોળી અને ગરભછાંટના ગોળાથી ગાબડાં પડેલાં હતાં ; પણ તે વાવટો જાણે નવો હોય તેવો દેખાતો હતો.

વિચિત્ર ઊમદા લિબાસમાં પધારતી આ મહાદેવીને નિરખી ત્રણે જણા ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા ! તેની અંગસ્થિતિ, તેના ચહેરાની ગંભીરતા અને તેની આંખની ચપળતા જોઇ એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે પાકા અનુભવથી ને પુખ્ત વિચારથી એક મહાભારત કામમાં યાહોમ ઝોકાવવાને તે આવેલી છે. તેના ધિમા ધિમા પણ કુદરતીજ જલદી ઊચકાતાં પગલાં–કુદતાં પગલાં જોઇ એમ ખાત્રીથી કહેવાય કે

તે કાંઇ થનારી મોટી આશાની ફતેહમાટે ખુશાલ દેખાય છે !

સ્વદેશહિત આ લિબાસમાં બિરાજતી રાણી–દેવીને તુરત પિછાની ગયો અને ઉશેમંગ લાવી એકદમ તેણીના ચર્ણ તરફ પોતાનું શિર નમાવ્યું. સ્વતંત્રતાના વિજયી શબ્દો–જે શબ્દોએ આકાશ ગજાવી મુક્યું હતું, તે શબ્દો પાછો તે બોલી ગયો ; અને આનંદથી પોતાનો નાનો વાવટો–સફેદ રંગનો લાલ છાંટવાળો ઊરાડવા માંડયો.

હિન્દ આશ્ચર્યતા ને અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ રહી. તે આ દેવીને પિછાની શકી નહિ. અને તેથી તેની તરફ માનના કશાંપણ ચિન્હ બતાવ્યા વગર એકી નજરે ટગરટગર દિગ્મૂઢ થઈ જોવા લાગી. આથી આપણને માનવાને કારણ મળેછ કે આ દેવીના દર્શન તેને પ્રથમજ થયાં હોય અથવા ઘણા કાળની વિસ્મૃતિને લીધે તેના સ્મરણમાંથી ખસી ગઈ હોય. થોડીવાર નિહાળ્યા પછી પોતાની કુળમોટપ જણાવવા ખાતરજ–આ કોઈ કુળવંતી છે એવું માની પાયમાલીમાં પણ દમામ રાખી પોતાના દરજ્જા પ્રમાણે આદરસત્કારથી નમન કીધું. જે ઘણા માન અને અતિ પ્રેમ સાથ હસતાં મુંખડાંએ દેવી “સ્વતંત્રતા”એ સ્વીકારયું ; અને નેત્રની સાનમાં જણાવ્યું કે તારાં દર્શન અતિ દુર્લભ છે અને મારા પણ તમને તેવાજ નમસ્કાર છે.

બ્રિટાનિયાને આ નવા પ્રવેશક સાથે ઘણી મિત્રાચારી જણાતી હતી, પણ એને જોતાંજ તેના ટાંગા ઢીલા પડી ગયા. તે આડી નજરે વહેમીલી ને શંકીલી આંખે વિચક્ષણતાથી તેની વર્ત્તણુક તપાસવા લાગી કે એનું આવવાનું કારણ પૂર્વાપર જેમ શકમંદ હતું

તેમજ છે ને મને કોઇ પ્રકારે ભય ઉપજાવવા આવી છે કે સાધારણ રીતેજ માત્ર આવી છે. સ્વતંત્રતાની ચાલથી બ્રિટાનિયા પૂરેપૂરી અનુભવી હતી અને તેના સમાગમથી તેણીને ઘણી વેળા અતિશય દુઃખ, નુકસાન ને ભય ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેના દર્શન થતાંજ પોતાના હથિયાર સ્યાનમાંથી કહાડી હવામાં ફેંક્યાં—અને હિન્દ પાસે જતાં જેટલી સાવધ રહી હતી તેના કરતાં તે દશગણી ચપળતાથી તૈયાર થઇ અને મુકાબલમાં હાથ મેળવવાને વિલંબ નથી એવું જણાવ્યું. ને એકદમ વેગમાં ને જોમમાં આવી ગઇ. જેથી જો સ્વતંત્રતાએ મુખ મચકડ્યું ન હોત તો તેજ ક્ષણે બંનો મેદાનમાં ઉતરી પડત; કેમકે અદ્યાપિ સૂધી તેની પતરાજી, શેખાઈ અને બરાઇ, જે એનૃા અંતરના મિત્ર હતા તે એનો ત્યાગ કરી ગયા નહોતા!

"કેમ, પ્રિય બ્રિટાનિયા!" રતુંમડા ટોપની રાણીએ સ્વચ્છ પીતળ જેવા રણકાના સાદે બુમ મારી કહ્યું.—"તું અહિયાં શું કરે છે? આ ગરીબ બાપડીને વિના પ્રયોજનની સતાવે છે કે, જ્યારે તારે પોતાને ઇગ્લન્ડમાં મચવું જોઇએ ત્યારે? જા, જા, નાદાન, ત્યાં ઘણી અજાયબ જેવી બાજી ખેલાય છે! સમય આવે તને વાકફ કરીશ!"

"તું ત્યાં હશે તોપણ હું આશા રાખુંછું કે મારી મોટી મોટી વખારો સલામત હશે!" અતિસેં અધિરાઇથી બ્રિટાનિયા રડતે સાદે બોલી—"હું ધારૂંછ કે પેલા નાતરસ ઝતુની—તારા દોસ્ત અને મારા પુત્ર, પણ મારા દુશ્મન ગ——કે બ્રા—— તને ઉતાવળે દાખલ કરી હશે. પાર્લમેન્ટમાં નવા ફેરફાર કરાવવાને

લીધે ને પ્રધાનમંડળમાં શાહનશાહી વિચારને અંગે ને હાલની અફ્ગાન લડાઇથી નારાજ થઈ તેઓએ કશું નવું રમખાણ ઉઠાવી તને મીજબાન તરીકે આમંત્રણ કીધું હોય–(બાકી, લિબરલ શિવાય સઘળા તારા પાપિષ્ટ વિચાર વિરૂદ્ધ છે અને તને સલામત રહેવા દે એવા નથી!) તેં શું ટાવરગઢમાં રમખાણ મચાવ્યું છે; કે વિન્ડસર કેસલમાં બળવો ઊઠાવ્યો છે; કે પવિત્ર ચારટર અને સોગનથી બંધાયા છતાં રાજસત્તાધારીએ તે તોડવાનો યત્ન કીધો ને પાર્લીમેન્ટ વિના રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા જણાવી ને તેથી પ્રજાએ શસ્ત્ર સજી કાપાકાપી ચલાવી છે; કે રીજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકાબંધી કરી ઊંછકળ પિંડારા બિહગોએ રાજ્યને હાની પહોચાડી છે; કે વાહિટહાલના મ્હેલ નીચે ઢીમસાં ગોઠવાઇને ચંડાળ ઉભા રહયા છે; કે હાઇડપાર્કમાં ગેલોટાઇનેના માચડા ઉભા કીધા છે; કે આયરલંડમાં મારી સત્તાનો ઇનકાર કીધો છે; કે ભયંકર અવરોધ ચણાઇ ઇંગ્લંડમાં ઠામઠામ ફ્રાન્સની પ્રજા પેઠે તારો આદરસત્કાર થયો છે; કે પાર્લીમેન્ટમાં પરસ્પર રાઢ લાગી છે; કે મારી પ્રિય દેવી રાણી-શાહનશાહબાનુપર પ્રજાનો ક્રોધ ઊઠયો છે; કે મારા રક્ષક સૈન્યે તને પરાભવ પમાડયો છે? મને જલદી કહે કે તારા જવાથી ત્યાં શું શું નવું બન્યું છે? સ્વતંત્રતા, તું તારી પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ ચાલ મુકી દઇ સર્વને હવે સ્વસ્થતા ધરવા દે અને મારા માર્ગમાં અંતરાય ન કર!" બ્રિટાનિયાએ પોતાની નાની આર્મસ્ટ્રોંગને હાથમાંથી પર્વતમાં દાબીને ઘણા ગુસ્સાસાથ પ્રશ્નો કીધા.

"હમણાં એ ટાહેલું પડતું મુક!" રતુંમડા ટોપધારી રાણીએ તીણા

સાદે કહ્યું:-"હું કંઈ હિન્દ જેવી નથી-મને તું કેવી ધારે છે? હું તો ભયંકર તોપના મારા સામું-જેમ તારી ખુલ્લી આંખે તેં લોમ્બર્ડીના મેદાનમાં લોદીના પૂલપરથી પસાર થતો નેપોલિયનને જોયો હતો, તેના કરતાં પણ વિશેષ બળથી ધસી જાઉં એવી છું; અને ઘણી અ-ચળતાથી ટકી શકું છું, હંફાઉંછું, હાકું છું પણ આખરે તો સામા હરીફને પાયમાલ કરૂં છું. છેલી વેળાએ તેં મારી અજમાયશ વાટર્લૂના રણ-ક્ષેત્રમાં કીધી હતી-એ સમયે જેવી હું પૂર તંદુરસ્તીમાં હતી તેવી હું શું કોઈજ વેળાએ દેખાતી હતી કે? ના સદાજ. જ્યાં હું નિવાસ કરૂં છું ત્યાં એવી તંદુરસ્ત રહું છું; અને મારા શરણાગત પણ તેવીજ તંદુરસ્તી ભોગવે છે! જો યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના મારા દત્તક! મેં તારાં રૂ કાંતવાવણવાનાં કારખાનાંઓનો ભંગ નથી કીધો, ગભરાતી નહિં તેનેમાટે-તારેમાટે રૂ કાંતવું અને વણવુંજ છે; (જે કામ બુઢી ને અશક્ત ડોસીઓનુંજ!) અને તેનો કાટો સદાકાળ તારા હાથમાંજ રાખજે. (સાત પાઊન્ડ-વીસશેર-વીસશેર) એજ કામ માત્ર તારૂં છે! ટાવરગ-ઢમાં કશું રમખાણ નથી થયું; અને વિન્ડસરના મેહેલને નથી ધ્રુ-જાવ્યો; તેમ રિજન્ટ સ્ટ્રીટમાં નાકા બંધી નથી થઈ અને રાજ સત્તાધારીએ પાર્લામેન્ટ વગર રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ નથી જણાવી, ને તેથી કાપાકાપી નથી ચાલી; નથી વ્હાઈટહાલની નીચે ઢીમસાં ગોઠવાયા, કે નથી ગેલોટાઇનના માચડા હાઇડપાર્કમાં ઊભા થયા; તેમ નથી તારી શેહેનશાહાજાદીપર કોઇએ હુમલો કીધો કે નથી કોઈ એકલપેટા સ્વાર્થિ રાજનીતિવેત્તાઓનો કોઇએ પ્રાણ લી-ધો; ગ્લાડસ્ટન કે બ્રાઇટ તારા સપૂતો પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ

ગર્જના કરે છે, પણ આ હીન્દને છોડી દેવાનો નિશ્ચય તેઓએ નથી કીધો; આ દેશને સ્વતંત્ર કરવા તેમની ઇચ્છા હશે, પણ તે પ્રગટ પ્રસિદ્ધ જણાવી નથી ; પાર્લામેંટમાં ખરી રાઢ લાગી નથી અને તારી સત્તામાંથી આયરલંડ છટકી ગયું નથી ; અને મારો પરાભવ કરનાર કોણ છે હમણાં ? એવા નાના નાના રમખાણ મારી ગમત ખાતર થોડા વર્ષપર કરવા હું ચ્હાતી હતી ; પણ હમણાં એ સર્વ હું મૂકી બેઠીછું ; એ સઘળાનેમાટે તું નિશ્ચિંત રહે, ગભરાતી નહિં–જ્યાં સૂધી ઘણી અવ્યવસ્થા થાય નહિં ત્યાં સૂધી ! જ્યાં ઘણી અવ્યવસ્થા ત્યાં મારૂં પધારવું આમીન !–જ્યાં ઘણું અંધેર ને ઘણો જૂલમ થાય ત્યાં હું સર્વમાન્ય છું ને મહાપદ્વી ધારણ કરવાનો હક ધરાઊછું ! પણ જ્યાં અંધાધૂની નહિં; જ્યાં જૂલમ નહિં; જ્યાં લોક કંટાળેલા નહિં; જ્યાં અન્યાય નહિં ત્યાં મારો પ્રવેશ થવો અતિ મુશ્કેલ છે* ! જ્યાં મારો પ્રવેશ થાય ત્યાં અસ્તાવ્યસ્તા હોય તોપણ સ્વસ્થતા પકડી સકળ પ્રજા આનંદમાં કલ્લોલ કરે ! મારા અમિરિકાના પરાક્રમીઓનાં દર્શન કર ! તેઓ મારા શીતળ છત્ર નીચે રહી કેવા દિવ્ય દીપે છે. જેવી સર્વોપરી સત્તા ઓલિમ્પસ પર્વતપરથી મારા પરિવાગ્ની નિરખી હરખાતી હતી, તેવીજ હાલમાં અમિરિકનોને જોઇને હર્ષથી નાચુંછું ! મારી સેવના જે કરે છે તેને જગતમાં ગવડાવી એકચક્રી સર્વમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત અધિપ બનાઉ છઉં !"

* એજ ખરૂ છે "સેમ્યુલ ટેલર કોલરીજ" કેહે છે કે Revolution રાજદ્રોહ ત્યારે થાય કે જ્યારે જનમંડળમા "ભિક્ષાવૃતિ, કાયદોજ કર, સમાજ રાજ્ય, કાર્યેસપાદિક સભા, સાહચર્ય, ગુણાગુણ વિચાર, અને સમાચાર પત્ર" એ સઘળું ન હોય ત્યાં સુધી ને "જુલમ ! જુલમ ! જુલમ ! સર્વત્ર ન હોય ત્યા સુધી સ્વતંત્રતા નહી"

"ત્યારે, કૃપા કરી જણાવ, શી ખબર છે ત્યાંની?" બ્રિટાનિયાએ અધિરાઇથી પૂછ્યું.

"માત્ર તને એક મેહેરબાની દાખલ કહું છું"–હથિયાર ફેરવતી રતુંમડા ટોપની રાણીએ ક્ષણભર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યોઃ–"તું આમ બ્હાર રઝળ્યાં કરે છે, અને વિના આમંત્રણે ઘોલ્લામાં જ્યાં ત્યાં ઘુસ્યાં કરે છે તે સમયમાં તારા પુત્રોને મેં અતિશય ઉત્તમ બોધ આપી ચંચળ ને સાવધ બનાવ્યા છે! મેં બોધ દીધો કે 'સ્વતંત્રતા વિના શું પડી રહયા છો! ઊઠો! ધૂણો! તમને પ્રસન્ન થઇ કીર્ત્તિમાન હું કરીશ! કાયર! મોળા પડેલા! બિજી પ્રજાની રાજય રૂઢી ને તેમનો આનંદ અને તેમના સુખ જોઇ કંઈ લાગણી થતી નથી?! નિરાંતે ઉંઘ્યા કરવામાં અને એકને એકજ ચક્રમાં ફરયાં કરવામાં શો માલ છે? શી શોભા છે? શો લાભ છે?! નામર્દ માફક ટગર ટગર જોયાં કરવું કેવું શરમ ભરેલું છે? પૂર્વજોના પરાક્રમ કેમ વિસરી ગયાછો? અને હિણા ભાગ્યના ઠરી મનકામના પૂર્ણ ન કરવી એ કેટલું સંતાપજનક છે?' એવી મારી પ્રેરણાથી તેઓ ઉશ્કેરાઇ ચંચળ અને ચપળ થયા છે અને વિશેષ થશે! મારી ચપળતાથી ઘણા વટલી ગયા છે અને ઘણાકોએ મારો પક્ષ સ્વિકારી મને સન્માન આપ્યું છે! આથી થોડે કાળે વિક્રાળકલહ દેવીના સપાટામાથી તું છટકવા પામવાની નથી! અને તે પ્રસગે મારૂ અનિવાર બળ તું જોજે! ત્યારે તને સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે સ્વતંત્રતાનો હાથ કેવો ભયંકર પ્રબળ અને અજિત્ય છે! માત્ર મારી દયાથીજ આ પ્રસંગે તું સલામત રહી છે–બાકી મેં તને મારી યુદ્ધનિપૂણતા અને સાહસચા-

તુરીથી પાયમાલ કરી હોત! જે જે અતિ વિકટ કર્મો મેં માથે લીધાં છે તે પાર પાડયા છે ને પાર પડે છે! તારા દેશમાંથી હંઇ આવતાં જે જે શૌર્યાત્મા મળ્યા તેમણે, વાણીચાતુરીથી વશ કરી મેં મારી સહાયતામાં રાખ્યા છે; અને પછી તને પ્રેરણા કરવાને હંઇયાં આવીછું! હું coup de mainની રીતિએ વરતું એવી નથી. તેં અત્યાર સૂધીમાં આ રાંકડી હિન્દને અતિશય શ્રમિત કરીને તપ્ત કરી છે તેને હવે શાન્ત પાડવી જોઇએ. જ્યારે મારી વારી આવશે ત્યારે તારૂં રૂક્રાંતવાતું રાજ્ય કયાંનું કયાં નાસી જશે તે તને માલમ પણ પડશે નહિં! હું તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ. તું જોશે સત્વરે કે તારા ટાપુમાં ટુંક સમયમાં માનવીઅનુમતિરાજા રાજ્ય કરશે! હવે થોડા સમયની વાર છે! મારા ગરીબડા ટાપુને અંતે ન્યાય મળશે! અને સકળ પ્રજાના મહાવીરસુભટો મારી સાથે સામેલ થઇ મને મોટું માન આપશે ત્યારે એક ઊંચા દિવ્યાસનપર મારા લોહીવર્ણા વાવટા સાથ બિરાજીશ, ને મારો "સ્વતંત્રતા, સમાનતા, મિત્રતા" વાળો સુવર્ણના અક્ષરથી લખેલો જયધ્વજ આ પ્રમાણે ફડફડ હવામાં ઊરાડી, ઉમંગમાં હું નાંચીશ! કયા રાંકડી બાત!"

આમ બોલવાની સાથ તેણે પોતાનો વિજયધ્વજ હવામાં ખુલ્લો કીધો અને આનંદમાં નાચી. સ્વદેશહિત પણ આ પ્રસંગનો આનંદ નિહાળી વગર સમજ્યે નાંચવા મંડી પડયો.

બ્રિટાનિયાતો આ સાંભળતાં વાર મનમાં ને મનમાં બળીને ખાખ થઇ ગઇ. પોતાની આર્મસ્ટ્રોંગને નીચે નાંખી તે ગભરાઇને બેસી ગઇ અને ઊંડો નિસાસો નાંખ્યો. તેની બડાઇ વાતો

સાંભળી તે સુનમૂઢ થઇ ગઇ અને પોતાનો આવતો નાશ અટકાવવાના વિચારમાં પડી. થોડી વાર તે અબોલ રહી.

"અને એટલા માટે," બ્રિટાનિયા ઘણા ઝેરીલા શબ્દે દુઃખી મુખડે બોલી:—"દુનિયાના દરેક ભાગમા તારી સાથે હું રહી, સ્વતંત્રતા ? એટલામાટે જ્યારે તું મદોન્મત્ત થઇ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતી હતી, ત્યારે પણ મેં ઉડાઉપણે—ઘેલાળપણે પચ્ચીસ વર્ષ તુલીક લોહી વેહેવડાવ્યું અને દ્રવ્ય ખર્ચ્યું ને તને બચાવી? એટલામાટે તારા પક્કા દુસ્મન રશિયનની સામા હજી હું ભીડ્યાં કરૂં છું? એટલામાટે એકવારના તારા કટ્ટા દુસ્મન આસ્ટ્રિયાની સામા મેં તને આશ્રય આપ્યો અને એટલામાટે હંગરી અને પોલાંડથી મેં તારો બચાવ કીધો ? એક ક્ષણભરની મારી ગફલતીનો લાભ લઇ તું મારાપર વેર લે એ તને લાઝિમ છે? મેં તારાથી સદાની સાવધતા પકડી તેનું ફળ મને એકદમ આપવા તું તૈયાર થઇ છે, .ઠીક ! વિચાર કર, મેં તને કેટલો આશ્રય આપ્યો છે? તારા કેવા કેવા શત્રૂ સામા હું તને સહાયી થઇછું, અને થાઉંછું ! 'ઇમ્પિરિયલીઝમ એટ લીબરટા' એવું બોલનારની સામા હું કેવી ઉપડું છું તે તું ભૂલી જાય છે? તારેમાટે મેં અત્યાગ્રહ રાખ્યો તેનું આ ફળ કે? તારેમાટે મેં મારા દેશના મહાત્માઓનો વધ નથી કરાવ્યો ? તારેમાટે મારો વિચાર ઉચ્ચ છે, પણ તું પૂરેપૂરી છૂટથી વર્તે તે મારા લાભનેઅર્થે તને શરમ ભરેલું છે! સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે મેં જે જે કીધું છે તે તું ઓછું ન સમજતી ! એક રાજ્યકુળ.મહાપુરૂષનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો ! બીજાને પદભ્રષ્ટ કરી દેશવટો દીધો; અનેક પ્રકારના ફેરફાર કીધા ; પ્રદેશીને

રાજા સ્થાપી તેને રાજમુગટ ધારણ કરાવ્યો; સરદાર મંડળી અને લોક મંડળીથી ધારા ચલાવવાની રીત રાખી, તે શામાટે? તારૂં માન જાલવવા શિવાય બિજો શો હેતુ છે? નિશ્ચયપૂર્વક કંઇ પણ કર્મ આદરવા પહેલાં બહુ બહુ વિચાર કરવા જોઇએ! ઉછાછલાં પગલાં ભરવાનાં ફળ સારાં થતાં નથી! સઘળે તારા ટાપુ જેવો વિજય મળવો દુર્લભ છે! તું મારા કરતાં અતિ પ્રબળ પ્રતાપી છે ને મારા કરતાં હજારગણી બળવાન છે તથાપી વિના પ્રયોજનનો પ્રયાસ વેઠવો એ ઉચ્ચ સદગૂણી કર્મ નથી! અને કદાચિત તારી સામાની મારી કિન્ચિત ગફલતીમાટે મારી સ્વભૂમિમાં મારા અંગ ઢાંકણ વસ્ત્રના ચીરા કરવા એ તને ઘટતું નથી!"

"હા! હા! હા!" સ્વંતંત્રતા ખડખડ હસી પડીઃ—"તને એને માટે એટલી બધી ચિન્તાતુર થવાનું કારણ નથી. બ્રિટાનિયા, તું સારી રીતે જાણે છે કે હું વેહેલી કે મોડી, હમણાં કે પછી વિજયી શોભીશ! અને મારા શીતળછત્ર નીચે તને રાખી અતિશય હર્ષમાં રાચીશ! હમણા જે તું મારે માટે હલકો વિચાર રાખે છે, તે, જયારે મારાથી લાભ અને મારો પાકો અનુભવ થશે ત્યારે તું વિસરીશ! બ્રાઈટ ને ગ્લાડસ્ટન એ તારા એવા સદ્ગુણી ને ડાહ્યા પુત્ર છે કે તેના વિચાર તારો નાશ કરવાના નથી, પણ સર્વોપરીપદે સ્થાપવાના છે! જેમ હાથીના પગલાંમાં બીજાના પગલાં ઢંકાઈ જાય તેમ એના વિચાર આગળ બિજા સર્વના વિચાર તુચ્છ છે! એજ કોઈ કાળે તારી સ્થિતિમાં અદ્દ્ભૂત ફેરફાર કરશે ત્યારે તને પથર ને રતન વચેનો તફાવત માલમ પડશે! પણ એ સર્વ કથન અગત્યતું

નથી. હાલનો હિન્દ અને તારા વચેના ઝગડાની કેફિયત જાણવા ઇચ્છું છું!"

ઊપલી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી. તે એનો ભેદ કશો સમજી શકી નહિં. તેણી એમજ સમજી કે આ કોઇ વળી મારૂં નવું દુસ્મન છે, અને ખચીત વખતે એ મારી પુરાતન પાયમાલી હશે, જે મારા નાસમાં અગાડી પડી ટેકો આપનાર થઇ પડશે. એટલા માટે તે દોસ્તુ કરે એવી એની ઇચ્છા હતી. તે સ્વતંત્રતાને સ્વદ્રોહી સમજતી હતી પણ એ તેની ભૂળ હતી, કેમકે એને ખબર નહોતી કે એ મને કેવા પ્રકારે સહાય થનારી છે! થોડી વારે સ્વતંત્રતાએ હિન્દ સામું નિર્મળ પ્રેની દૃષ્ટિ કીધી જેથી હિન્દનીખાત્રી થઇ કે તે મારા તરફ઼ ઘટતી માયાળુ છે ને અમિરી લોહી-ની ઉચ્ચ કુળની છે! આથી તે નાહિંમતવાન થઇ નહિં. સ્વતંત્ર-તાએ હેત ને માયાળુપણે હિન્દને પોતાનું સ્વભાવિક અભિમાન બતાવ્યું!

"લોમશ*ના આયુષવાળી હિન્દ;" કિન્નરના ગાયન સરખો આ-લાપ ચડાવી સ્વતંત્રતા બોલી —"મને તું ઓળખતી હશે નહિં; પણ હું તને ઘણી સારી રીતે પિછાનું છું દગા કાવતરાથી કોઇને હાનિ પહોચાડવી એ મારો ધર્મ નથી. તારી સાથે મારો ઘ-ણો નિકટનો સંબંધ હતો, અને ત્યારે હું ઘણા જૂદા પોશાકમાં જ-

* લોમશ, એક ઋષી એમની જીંદગી એટલી તો લાંબી હતી કે એમના શરીરપર જેટલા રૂવાટા હતા તેટલા રામકૃષ્ણાદિક અવતાર થયા હત એમ પુરાણો કહે છે. સ્વ-તંત્રતા હિન્દને પણ તેવીજ આયુષ્યમાન કહે છે.

આતી હતી. તારા પ્રતાપી કાળમાં મેં તને ઘણી આબાદીએ ચઢાવા હતી. મારી તુલના–બૂજ કરવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તને જણાવું છું કે દુનિયાના કોઈ પણ મહારાજ્યને મહારાજ્યમાં ગણાવનાર હુંજ તે દેવી સ્વતંત્રતા છું! જે પોતાના કોઇને, આ", એમ બોલી પોતાની કટીસેખળાપર આંખ ફેરવી –"સજેલા શસ્ત્રમાંથી કોઈ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી સર્વોપરી પદે સ્થાપુંછું! મારાપર જો તને વિશ્વાસ આવતો હોય તો હું તને મારા શસ્ત્રથી દિવ્યાસને બેસાડીશ! વચન-ભરૂસો તોડી છળકપટ કરી બીજાને આંજવા એને હું ધિક્કારૂં છું!"

દેવી હિન્દે, દેશહિત તરફ જોયું, જેણે આંખના પલકારામાં પોતાની મરજી "હા"ની જણાવી.

"કુળમોટપને પિછાનનાર દેવી," હિન્દ ઘણા સંતોષ સાથ વિચારીને બોલી: "જેના જય જગતની સર્વ પ્રજા જાણે છે એવી મહાદેવીની સદ્બુદ્ધિની પ્રશંસાને બદલે ઉદ્ધતપણું લાવી હલકાં વેણ ઉચારવાં એનાથી વિશેષ કનિષ્ટ કર્મ કયું હશે?! જેની જનદયા અને ઉદાર બુદ્ધિ દેવલોક સુધી પણ જણાઇછે એવી દેવરૂપ મનાયલી મહાદેવી મારા શિર સાટે છે! તું રણોત્સાહી છે પરંતુ મારો સંહાર કરાવવા કરતાં સત્યાસત્યનું શોધન કરી સત્યને ન્યાય આપશે!"

"જણાવ હિન્દદેવી મને તું, તારી શી ઇચ્છા છે?" સ્વતંત્રતાએ ઘણા આનંદથી તીણો સાદ કહાડયો.

"છળકપટ અને જૂલમથી જે ભૂમિની એ (બ્રિટાનિયા) માલીક થઇ બેઠી છે તે ભૂમિનો એને ત્યાગ કરીને જ-

વા કેહે!" હિન્દ ઘણા જોસ્સાથી બોલી; કેમકે પોતાના અજિત વિરોધી સમક્ષ એક જગતના અપરાજિત મિત્રના હોવાથી તે ઉશકેરાઇ ગઇ હતી ને તેનાથી પોતાને ઉત્તેજન મળ્યું હતું.–'જે ભૂમિ દગાફટકાથી, છચોક બેહાઇથી એણે સંપાદન કરી છે તે ભૂમિ છોડી દેવા કેહે! મારી સંતતિ પાસેથી જે છૂટાપણું ઝુટવી લીધું છે તેમાંથી મુક્ત કરી પૂર્વપદે સ્થાપ! મારા પુત્રોના હાથમાંથી બલાત્કારે જે શસ્ત્રો ખુંચવી લઇ અપ્રતિષ્ઠિત કીધા છે તેથી તેમનું રક્ષણ કર! જે અનર્ગળ દ્રવ્ય એ હરણ કરી ગઇ છે; જે રક્તપી એ તૃપ્ત થઇછે; હજારો ઘરો એણે વેરાન હાલતમા લાવી મુક્યાંછે; મારા અંત:કરણના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યાછે; સ્વતંત્ર શૌર્યનો નાશ કીધો છે! જેમાથી એ કદી, કદીપણ સારૂં–રૂડું કરી શકી નથી, પણ રે એ તો ઘણું કહેવાનું છે; તથાપી ટુંકમાં એટલુંજ કે એ એના ધુમસિયા ટાપુમાં-એની પુષ્ટ થતી મુફ્લેસી, જે એના શરીરને ચીરી નાંખે છે અને જે મુફ્લેસી માટે એ પરદેશ નિવાશી થઇછે, તેની સાથે કુસ્તમબાજી રમવાનું કેહે! પછી જે રાજ્યો એણે પોતાની સત્તાના દોરથી વિખેરી નાંખ્યા છે તે સ્થાપી આબાદ કરીશ; જે નગરો વેરાન બિયાબાન કીધાં છે તેને પુન:સજીવન કરીશ, જે શૌર્ય–ઉત્સાહ ગૌરૂપ નિરમાલ બન્યા છે તેને પૌષ્ટિક કરીશ! અને પછી હું ખરા બજારમાં દીપી નિકલીશ!"

"તું બેવકુફ છે, હિન્દ!" સ્વતંત્રતાએ ઘણી કુશળતા અને સમયચાતુરીથી ઉત્તર વાળ્યો.–"પંદરની સોળમી સદીની માફક અને નિયમિત હાલતમાં તારે હજી આ ઓગણીસમી સદીનો પાછલો કાળ

ગાળવો જોઇએ, આ સદીનો બાકીનો કાળ તારે શરણાગત સ્થિતિમાંજ ગુજારવો જોઇએ; તેમ વગર તારી બધી મિથ્યા લવારી છે! તું પણ બ્રિટાનિયાના જેવી મમતી ને હઠીલી છે; અગરજો તમારા બંનેના માર્ગ તદન નિરાળા છે તોપણ! તારો મમત તદન ખોટો છે. જે ઈચ્છા, સંપાદન કરવા અર્થે તું રાખે છે, તે વિચિત્રતા પ્રગટ કરનારી છે, દુરદર્શી નથી! આ સત્ય છે કે તારા વિચાર તારી સંતતિને સાંપ્રત સ્થિતિને અનુકૂળ છે. તેઓના વિચાર–તેઓનું ધર્મબંધન–તેઓનું સંસારી બંધન–તેઓનું રાજ્ય વ્યવસ્થા બંધન ચારસો વરસ પૂર્વે યુરોપની પ્રજામા હતા તેવાજ છે! અને તેવીજ સ્થિતિમાં હમણા તું છે! તથાપિ તેઓ–તારા પુત્રો–તેમની પેઠે કશું ઊકાળનાર નથી. સૃષ્ટિ દશ હજાર ઘોડાના બળવાળા વરાળયંત્ર માફક ધસારાબંધ અગાડી દોડી જાય છે! તે (સૃષ્ટિના દરેક રાજ્યો) વિદ્યા, કળા, અને બળમાં પોતાનું રુપાંતર કરે છે ત્યારે તારી સ્થિતિ ચૈતન્યહીન જડરુપ છે! જો તું સપાટાબંધ દોડ કરે તો તેમના કરતાં અગાડી દોડી જાય; પણ તારામાં તે શકિત કયાં છે? જ્યારે સર્વ કોઇ પોતાનું તત્વસામર્થ્ય જગત્‌માં જણાવી, સર્વોત્તમ દરશન દે, ત્યારે તું તટસ્થ જડભરત મૂર્તિસમ નિહાળ્યાં કરે–તો કેમ કીર્ત્તિમય કર્મ આદરી રાજસત્તામાં મહ.પદ ધારણ કરી શકે? ધાર કે તું તારા હાલના વિચારને વળગી રહે અને તેથી બ્રિટાનિયા ભરતખંડ છોડી સ્વદેશગમન કરી, સ્વેચ્છાથી સ્વદેશનિવાસ કરે, તો તારી સ્થિતિ કેવી થાય; અને કેવાં કેવાં વિપરીત ભયંકર પરિણામો આંખ સમક્ષ રમતાં નજરે દેખાય? ત્રણ માસમાં મહા મોટું રમખાણ મચી રહે, અને ઘમસાણ

બળી જાય. દરેક હિંદુ, દરેક પારસી, દરેક મુસલમાન અને દરેક અન્યવર્ણી જે તને માતુશ્રી પ્રમાણે ગણે છે તેઓ અન્યોઅન્ય પરસ્પર કહેનો રોષ કરી અઘોર–ત્રાસદાયક સંહાર કરી મુકે! રાજયાસનના દાવા માટે–સઘળાં એક લોહીના છતાં–જુદે જુદે પ્રકારે, સામાન્ય રીતે લોહીનો વરસાદ વરસાવી તેમાં ડુબી મરે! યોધ્ધાઓ, ગુણ કર્મમાં એવો મ્હોટો ભેદ–અંતરાય બતાવે કે સ્વહસ્તે દેશ–રાજ–મનુષ્ય અને પોતાનો નાશ કરી અવ્યવસ્થ હાલતને પહોચી છૂટાપણા વગર, અનાચાર વિધિએ વર્તિ વંશપરંપરાના હક ખોઇ બેસી, ચાલતી સત્તાનો પરિત્યાગ અને અઆચનાના ઘણાં–રે અતિશય ભુંડાં ફળ ભોગવે! શૌર્ય સદગુણ વિના શોભે નહી! અને દેશાભિમાન પ્રેમ ઐક્યવિના કોઈ કાળે ઉદય થાય નહી! પણ હું ઘણી સારી રીતે જાણુંછું કે તને મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રાણુમાટે ઘણી થોડી દરકાર છે! અને તું જેવો ભયંકર સંહાર કરાવી શકી છે, તેના કરતાં હું વધારે કરી શકતી નથી! એ બાબતમાં તું મારાથી જાય એમ નથીજ! જે પાઠશાળામાં આપણે બન્નો જણ ઉછરયાં છિયે તેના કરતાં આપણી આ સખી બ્રિટાનિયા જુદાજ પ્રકારે કેળવાયલી છે! એકઝીટર હોલની કેળવણી એવી છે કે હિંદ યુદ્ધમા યોડાક પિસ્ટોલના અવાજો એની સામા જોસબંધ કરવામાં આવે તો એ ગભરાઈ થથરી જાય–અગર શાંતિકાળમાં, કોઇ કોઈ સમયે બિજાઓને ફાંસી દેવા, બાળી મુકવા અથવા ચાબુકના ઝપાટા લગાવવામાં એ કશો વાધો લઇ શકતી નથી, અને તે કામ એ ધીટતા અને નિડરતાથી બજાવે છે. પણ તારે આ સમયે જાણવું અવશ્યનું છે કે, આ કાળમાં પ્રજાની આચળ

આબાદી અને પૂર્ણતેજસ્વીકળા, માત્ર શસ્ત્ર અને યુદ્ધના ઉત્સાહમાં નથી—પણ યુદ્ધમાં ભયંકર યોદ્ધા, તે વળી અજીત, સંખ્યામાં અત્યંત, વિદ્યાકળા અને શરીરબળ—તે પણ વળી સંયુક્ત સંગ્રામબળથી ઉભું થયલું ને સઘળા પ્રકારના ધાડા ધૈર્યથી ઘડાયલું—પૂર્ણ સ્વદેશાભિમાનથી ઉસ્કેરાયલું અને સ્વદેશપ્રીતની ઝૂસમાં લોહીથી રગો ઉપસેલી હોય અને જેને યુદ્ધ નિપૂણ, ચતૂર, કળાવાન, બુદ્ધિમાન અને શક્તિમંત પુરૂષો દોરવતા હોય, તેવી સૈન્યામાં છે! પણ તારૂં નસિબ તો ઉંધુ છે અને તેનાપર વખતે પોતાનો પંજો દાબેલો છે, જે જ્યાંસુધી ઉઠાવશે નહી, ત્યાંસુધી તારો ઉદય થવાનો નથી! તારા મુર્તીપૂજકો અર્ધજંગલી હેવાન જેવા છે! તેઓ ફક્ત જ્ઞાતિબંધનથી અથવા નગરમંડળ રિવાજથી અથવા ધરમાંધપણાની ઘેલછાથી ઉલટે માર્ગે દોરવાય છે! તારા દેશરક્ષક—દેશમાન્ય મહાપુરૂષો અથવા રાજાઓ, આલસ વ્યસન વેશ્યાવિલાસમાં ચકચૂર અને નિર્દય છે અને કોઈ કોઇ સહાસહોરી અદ્‌ભૂત કર્મ આદરેછે તેમાં દેશદાઝ કરતાં સ્વહિત વિશેષ જાળવે છે અને પ્રજાનાહિત કરતાં પોતાના વંશહિતને આધિન, દેશ, રાજ્ય અને પોતાનું સાહસ પરાક્રમ અરપી દે છે! તેઓ જોરાવર થઇ બાહુબળથી લડાઈ ગજાવી દેશને આબાદીએ પહોચાડવા કરતાં, તેને પાયમાલીએ પોહોચાડવાના લક્ષપર ઘણા તત્પર જણાયલા છે! કેમકે વિચારે પણ રાજવ્યવસ્થાવિધિના નિયમ તેઓ જાણવા શક્તિમંત થયા નથી; તેથી તેઓ દમ બાંધી પ્રજાને દમવામાં મચ્યા રહે છે ને તેથી સંપીલા વર્ગના અને સ્વદેશાભિમાની પ્રજાના વર્ગમાં અપ્રીતિવાન્ થાય છે. તેઓ હિત કરતા નથી; પ્રજાહક્ક તે રાજ-

હક્કના રક્ષણ કરતા પણ નથી ; ઊલટા સ્વસ્વાર્થની કેફમાં મસ્ત બની શરણાગતોપર જુલમ પાડનારા, છુટાપણાનો ઉચ્છેદ કરનારા અને વિના પ્રયોજનના માંહોમાંહે નિરંતર ઝગડા મચાવી પ્રાણ આપનારા છે. મારા નાનકડાં* ટાપુમાં જેમ ટેરંટો પ્રજાને પજવતા, તેવાજ એ જડ ટેરંટો છે. પણ એ અળખામણા ટેરંટાને સુધારવાનેમાટે જે અતિ શ્રમ મેં વેઠ્યો ને તેમનો ઉચ્છેદ વગસત્તા શકિતથી કહાડયો તેમ તારામાંથી કોણ વીર પુરૂષે મેદાન પડી, દયામણી સ્થિતિના લોકના કલ્યાણમાટે રૂડો જોગ સાંધી તેમનો ભોગ લીધો છે? તારા તત્વવેત્તાઓ (જે સર્વમાન્ય મહાપુરૂષના શબ્દો, તારાપુત્રો ઘણા હુલ્લાસ અને ઘણાં ગર્વટેકથી વારંવાર ઉચ્ચારે છે; અને કાળાંતર થયા તોપણ તેજ માનથી તે મહાત્માઓ પૂજ્ય ગણાય છે; અને કેટલાકના, વિજયી કર્મો, જગતના પ્રત્યેક ભાગમાં સતેજ પ્રતાપી દર્શનીય છે, તે) ભ્રમિતકાળમાં ફાંફાં મારયા કરે એવા શ્યામશોધક છે ; અથવા તારા યોદ્ધાઓ (જો તેઓને યોદ્ધા કહીએ તો-બાકી તે નામને યોગ્ય નથી!) મિથ્યાગર્વી, પતરાજબાજ અને તુંડાઇખોર છે; અને જેમનો મુખ્ય આનંદ રાજાઓના દરબારમાં બેસી, હુકા ગગડાવી, કસુંબા પાણી પી, ઝગઝગાટ મારતો ખોટો પોશાક પેહેરી તડાકા મારવામાં છે ; અને તેઓ મહાન યોદ્ધામાં ખપવા છતાં પાયદલ સૈન્ય (Infantry) ની વ્યૂહ રચના કેમ કરવી અને "બેટરી"-(Battery) અ-ગ્ન્યસ્ત્ર—તોપોને મોરચાપર કેમ ધસાવવી તે વચ્ચેના ભેદનો વિ-

* ગ્રીસદેશમાટે સુચના છે. પુરાણ પ્રસિદ્ધ ગ્રીસ ને રોમ પરતંત્ર થયા હતા, પણ આ ચાલુ સૈકામાં એ બને રાજ્યો—પેહેલું તુરકોથી ને બીજું આસ્ત્રીયાથી સ્વતંત્ર થયું છે.

ચાર પણ જાણતા નથી. સૈન્યમાં "ઈનિફન્ત્રી", "કેવલરી" અને "આરટીલરી"ને કેમ ઉપયોગમાં આણવી અને કેવા પ્રસંગમાં કેવી વ્યૂહ રચના કરવી તેનેમાટે તેમના સ્વપ્નામાં પણ વિચાર નથી ;—તારા ભાટ ને કવિ, ગર્વના આવેશમાં મહાભારત રામાયણની પુરાણી કલ્પના મિશ્રિતસત્યાસત્ય કથા ને કવિઓના મનતરંગી તર્કબાજ ગપ્પાં-ઓને સત્ય માની મસ્ત રહેનારા ; તારા સામ્પ્રતકાળના વિદ્વાનો, મનસ્વી, લેભાગુ, દહોડ ચતુર અને તર્કશાસ્ત્રને આધારે મિથ્યા વાદ વિવાદ કરી કાળગમન કરનારા અથવા નકામા બિનજરૂરિયાતના પુસ્તકો પ્રગટ કરી કચરો વધારનારા ; તારા સ્વદેશાભિમાનીઓ, અકલશૂન્ય, રાજધારાનું બિનહાંસલે ઉલંઘન કરી અકારા થઈ, દેશને હાની પહોચાડનારા ; દેશનો ઉદય કેમ થાય તે વિષે અજ્ઞાન, તે છતાં પૂર્વે પરંપરાનું ગુણગાન ગાઈ, (જે બોલવાથી કશું વિશેષ હાંસલ કાળાંતરે પણ થાય નહિં !) રાજકાજમાં તેવા વિચારથી આગલ વધતાં અટકાવનારા, કળાકુશળતાની વૃદ્ધિનું નિકંદન કરનારા, પાકા વિચાર અને પાકા પાયા વગર ઊઠાવેલાં કામમાં રડી ઊઠનારા અથવા "અમારા બાપદાદા આટલા આટલા પ્રબળ પ્રતાપી હતાં અને શસ્ત્ર-ધર તેમના જેવા કોઈ થયા નથી ને થશે પણ નહિં" એવા મદમાં આનંદ માની ગૌરવ રાખનારા છે. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઈ ; રાજ-કાજમાં ખોયા છતાં પરતંત્રપણામાં પણ પૂર્વનું વખાણી વખાણી સુખ માની રહયા છે ; દેશકાળ જનસ્થિતિ બદલાયા છતાં આગલી શેખી ગઈ નથી ; ને મદમાં છાકી ફાટેલ પણે વર્ત્તે એ શું બતાવે છે ?—અને એ સર્વે સાથે તારા ગર્વિષ્ટ ધર્મપ્રવર્ત્તકો અદ્યાપિ

સુધી કેટલાંક અતિશ્રેષ્ઠ સામાન્ય કર્મો અથવા સામ્પ્રતકાળની યુરો-પિયન વિદ્યાના પ્રકાશથી ઘણી શકમંદ ગણાયલી વાતો—જે વાતો કેટલેક દરજ્જે જગતમાં હસી કાહડવામાં આવી છે અને જેપર તારી મોટી કીર્ત્તિનો ઘણોખરો પાયો ૯૭ સુધી ટકી રહયો છે તેને માટે નકામો બકબકાટ કરવો જારી રાખનારા છે અને મૂળ પુરૂષ વગર બીજા સઘળા "ધર્મ શું" અને સત્ય ધર્મ શામાં છે તે વિશે અજ્ઞાન જણાયા છે. ધર્માધિકારી, આચાર્યો, સાધુ અને વિરાગીઓ ધર્મ કર્મના ભેદ સમજવાને અશક્તિમંત છે; પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળમાં કેમ વર્ત્તવું તેથી બિનઅનુભવી છે અને ધર્મ સમજાવવામાં કેટલાં અને કેવા ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેથી અજ્ઞાન છે! બળિષ્ઠ ધર્માધિકારીની સન્મુખ કેવા સબ્ભર જ્ઞાનથી વિજય મેળવી, પોતાના ધર્મને સતેજ પ્રકાશમાં લાવવામાં શાંતિકાળ પડે આળસુ અને નિસ્તેજ—"માત્ર આપણે જ્ઞાનીને વિવાદ ન જોઇએ" એમ બોલી બેસી રહેનારા છે; જો કે તેમના કોઇમાં ભાગ્યેજ ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરવાનો ઉત્સાહ—આગ્રહ—મૌન્ય—મર્યાદશીળતા—આહારમાં મિતપણું—પરસ્પર સ્નેહ—બંધુભાવ—વ્યાપક અવ્યાપક—આત્મા અનાત્માનો ભેદ—અને પંચતત્વનું ખરૂં જ્ઞાન હશે; તેમ ભક્તિબોધ નિમિત્તે સદા પ્રપંચવૃત્તિમાં અને મોહપાશમાં બંધાયલા રહે છે તોપણ! બતાવ મને ઓ હિન્દ, કે બ્રિટાનિયા આ દેશ છોડી જાય પછી તેનું આસન પૂરનાર કોણ છે? કયાં છે તારા બુદ્ધિમંત અને શક્તિમંત દેશાભિમાની શૂરવીર પુરૂષો? કયાં છે રાજનીતિવેત્તાઓ, જેઓ આ ભૂમિને સ્વતંત્ર પ્રતાપી રાજનીતિથી સંભાળે? કયાં છે રાજ્યવ્યવ-

સ્થાવિધિ રાખનારાઓ, જેઓ મેહેસૂલ સંબંધી યથાસ્થિત વ્યવસ્થા રાખે? કયાં છે મહાન્ યોદ્ધાઓ, જેઓ યુદ્ધકાળે સૈન્યને રણસંગ્રામના મેદાનમાં દોરવી જાય? કયાં છે પ્રતાપી વીર પુરૂષો, જેઓ સાંપ્રતકાળને યોગ્ય સૈનિક વ્યૂહરચના રચી પ્રદેશીના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ કરવા શક્તિમંત હોય? કયાં છે દેશરક્ષક, જનસમૂહની સરદારી કરનારા યોગ્ય પુરૂષો? અને કયાં છે તેવા શાંતિ પ્રવર્ત્તાવનારાઓ, જેઓ દેશસૈન્ય સંગ્રામમાં ચઢે ત્યારે દેશમાં અવ્યવસ્થા થતી અટકાવે?"

સ્વતંત્રતા દેવી જ્યારે, પોતાના પૂર્ણ ગર્વથી હિન્દને ધમકાવતી, ને તેના પ્રબળ વિચારને તોડતી બોલતી હતી, ત્યારે હિન્દની આંખમાં ઘણા ગુસ્સાનો અગ્નિ સળગી ઉઠયો હતો. તે બહુ બળી ઉઠી, પણ પોતા સમીપ સર્વથી શ્રેષ્ટ અપરાજીત મહાદેવી છે, ને તેની સામા થવાથી કોઈ ફાવ્યું નથી ને ફાવનાર પણ નથી, તેથી રાંકડી હિન્દ કશીપણ ટૅટે કરયા વગર મનનો તાપ મનમાં સમાવી ગઈ. તેનો રોષ તો હતો, ને આગમાં તેલ હોમે તેવું સ્વતંત્રતાએ કીધું, ને તેના ગુસ્સામાં પોતાના હાથમાં બરછી હતી તે પર્વતમાં ઘોંચી તે સોંસરી નીકળે તેટલા જોરમાં પેસી ગઈ.

સ્વદેશહિતને પણ ઘણો ગુસ્સો ચઢયો હતો, ને તેપણ બોલું બોલું એવા તોરમાં આવી ગયો હતો, પણ વખતે નવતું સાડી તેર વેતરાય એવા વિચારથી તે મુંગો મુંગો મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યો. હિન્દને બોલતાં અટકાવવા ધાર્યું, ને એમજ માન્યું કે, આ દેવી બ્રિટાનિયાની મુખ્ય સહાયક સખી છે, તે આપણું દળદર શી

રીતે ફેરશે ? અને તેવા વિચારથી એમ કરવા ધાર્યું કે આ જ-ગાથી ચાલ્યા જેવું, ને તેમાટે મોં મચકડ્યું. હિન્દે આ થતો ફેરફાર જોયો, પણ તેણી એક ઊત્તમ શક્તિની મહાત્મણી હતી, ને ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન સારી રીતે પારખી જાણતી હતી, તેથી સ્વદેશહિતને ભુલ કરતો ધાર્યો.

એથી હિન્દે બોલવાનું મન કરી ઘણા જોરમાં પાસે પડેલો ભાલો ઊંચકી ફેરવ્યો ને પોતાનોજ જય છે એમ દર્શાવ્યું. પછી બહુજ તેજ બતાવતી તે બોલી ઉઠી :

"દેવી ! એ સર્વ મહારાજને સાનકૂળ પણ મારાપર કોપિત, અને મારા શત્રુઓને શ્રેષ્ટ આસને વિરાજમાન કરનારી, ઓ મહા-દેવી ! તું એમ જણાવે છે કે મારી ભૂમિમાં, રાજનીતિવેત્તા, સૈન્યાધિપ, ચક્રવર્ત્તિમહારાજા, કોશાધ્યક્ષને દેશ સંગ્રામ કાજે ઐક્યે વરતી સમાન બુદ્ધિએ વરતનારા નથી ? રે ! કાળ મહાપુરૂ-ષોને પ્રકાશમાં લાવશે. સમય પોતાનો સમય કદી ચુકશે નહિ, ને કદી ચુકયો પણ નથી. જે વખતે, પોતાની ખરી ઊપાડી અનેક વીરમહાત્મા અને રાજનીતિકુશળ અમૂલ્ય અમર પ્રતા-પી પુરૂષોને પ્રકટ કીધા છે તે વખત શું મારી સામા શેષે ભરાશે ? પૂર્વના ગયેલા કાળમાં જેઓના દૃષ્ટાંતો આપણને વારસામાં મળ્યા છે, અને જે ગુણકર્મથી સકળ પ્રજાવર્ગ જાણીતો છે, તે તું જોતી નથી દેવી ? કયી પ્રજાને પોતાનું છૂટાપણું મેળવતી વખતે મહાપુરૂ-ષોની તંગી પડી હતી ? ભુખ્યાં માટે ભોજન ને તરસ્યાંમાટે પાણીની ખોટ પડી નથી ; હાથ જો તૈયાર છે તો તરવાર દૂર નથી ; તર-

ધાર હાજર છે તો હાથની તંગી નથી. વખત આવે ત્યારે બખ્તરને સજનારા મળી આવેલા છેજ. સ્પેનિશ પ્રજાએ પોતાનો અનિવાર જૂલમ પ્રકટ કીધો ત્યારે મેકસિકોમાં સેમન અને બોલીવરને કંઈ તૈયાર રાખેલા હતા? વખત આવ્યો ને તેઓ નીકલી આવ્યા. ચાર્લ્સનો મદાભિમાન ઘણો વધી જવાથી, તેની સામા થવાને કોણ તૈયાર હતું? કોણ એટલી મોઠી સત્તાથી બ્રિટાનિયાનું રાજ ચલાવવા શક્તિમંત હતું? પણ આપોઆપ ક્રામવેલ ને હેમ્પડન નિકળી આવ્યા, ને પાયમાલ થતું રાજ્ય બચાવ્યું. જ્યારે નવા નવા કરેથી જ્યોર્જના પ્રધાનોએ પોતાની જીદ ન છોડી ને દેશ છોડી પ્રદેશ નિવાસી થયેલા નિર્મળ અતઃકરણના લોકોપર જુલમગાર ધારા ને જૂલમગાર કરો મુકવામાં આવ્યો તે વખતે વોશિંગટનને કંઈ ઇશ્વરે ગેબી આપ્યો નોહતો; ને જેને તું ખરેખરી ધિકારે છે તે પેલા જંગલી ઝતુનીને તોડવા કુશિઉસ્કો પોલંડમાં છે એમ ક્યારે તેં ધારયું હતું? જ્યારે એસેમ્બ્લી મળી ને રાજાનો ઠરાવ ધિકારવાનો સમય હતો, ત્યારે ફ્રાન્સની રાજસભામાં મીરાબો છે, ને તેજ ધીટતાથી સામો થશે એમ કોઇએ ધાર્યું હતું કે? અને લોકોના ઉઠતાં ટોળે ટોળાને દાબી નાંખવા, એકચક્રે રાજ કરવા અને આખા યુરોપને ધ્રુજાવવા, આ બ્રિટાનિયાનો ગર્વ નમ્ર કરવા નેપોલિયન છે; તેમ તેનુંજ તેજ હરણ કરનારો વેલીંગટનનો ઠાકોર થશે એવું કોણે ધાર્યું હતું, ને તે ક્યાં આગળથી તૈયાર હતાં? હેપ્સબર્ગના ઠગારા કુટુંબ સામો થવાને ગારીબાલ્ડીની ધારણા થોડાઓએ રાખી હતી. એમજ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે, મને જરૂર પડશે ત્યારે રાજનીતિવેત્તા,

સૈન્યાધિપો, કોશાધિકારી, ચક્રવૃતિ રાજ્યકરનારા, વ્યૂહ રચના કરનારા ને દેશરક્ષકો આપોઆપ નીકળી આવશે. જે પ્રભુએ આટઆટલી પ્રજાને, છૂટાપણું મેળવવામાં મદદ કીધી છે, ને જે પ્રભુએ અનેક પ્રજાને સ્વચ્છ હવામાં મ્હાલવાને સર્જેલી છે તે પ્રભુ કાળને અનુકૂળ સમયે મને સાનકૂળ ન થશે? સમય આવે કંઈ ઓછું રેહેતુંજ નથી. ઇશ્વર સરખો દાતાર છે."

"લબાડી!" રાતા ટોપની રાણીએ શાંત શબ્દથી ટુંકાણમાં રસ્તો કાપવામાટે શબ્દોચ્ચાર કીધો—ને પછીથી થોડો સમય પોતાને શું બોલવું છે તેનું મનન કરી ગઇ, ને કટાક્ષમાં પોતાનું બોલવું અગાડી લંબાવ્યું ને ખૂબ મેહેણા મારી ડામડા દિધા: "એ બધી તારી મિથ્યા લવારી છે, ને તારી લબાડ વાતો હવે કોણ સાંભળશે? કાળ ક્યાંથી મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે? તેના કંઇ ચિન્હ પણ દેખાડશે કે આકાશમાંથી ગેબી આપશે? તારી અસાધારણ બુદ્ધિને ધન્ય છે કે તારી મોટી મોટી ઉત્કંઠિત ઇચ્છાઓને વેગમાં બહાર પાડે છે, પણ કંઈ સ્વભાવવૃત્તિનો વિચાર કીધો? પ્રાચિન અને અર્વાચિન કાળમાં બહુ મોટા મોટા બનાવો બનેલા છે, ને ઘણા બારીક પ્રસંગો આવ્યા છે, તોપણ તારા બોલવાનું કંઇજ સાર્થક તેં કીધું નથી, તો હવે તું બોલવાનું સાર્થક કરશે એની મને લેશ માત્ર પણ આશા નથી. બીજી પ્રજામાં કાળે કાળે મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે, ને કાળે કાળે ઘણો મોટો અદ્‌ભૂત ફેરફાર થયો છે, પણ એક સહસ્ર વર્ષમાં હું તો તને જેવી ને તેવી ચૈતન્ય રહિત જડ નિહાળું છું. જ્યારે તું કેહે છે કે કાળ મહાપુરૂષોને ઉત્પન્ન કરશે, ને એ

પ્રમાણે બને છે, ત્યારે તારા મહાપુરૂષો, મહાત્માઓ, શૂરવીર સૈન્યાધિપો અને સર્વોપરી રાજાધિરાજો ૫૭ ના બળવા વખતે ક્યાં ઊંઘી ગયા હતા? તે વખતે કેમ મેદાન પડ્યા નહી? તે વખતે જેણે આગેવાની કરી હોત તેને હું કીર્ત્તિનો મુગટ પેહેરાવી અમર કરત, અને ઐતિહાસમાં તે દેવસ્વરૂપે પૂજ્ય ગણાત. એ વખત—એ કાળ નો'તો? એ સમયના જેવો સારો સમય બીજી કયી પ્રજાને હાથ લાગ્યો હતો? પણ બીજી પ્રજા કરતાં તારી પ્રજામાં કંઈ અદ્ભૂત વિચિત્રતા હું તો હંમેશજ જોઉંછુ, કે જ્યારે પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરોમાં ઉથલપાથલમાં આગેવાની કરનારાના ઓચ્છવો થાય છે ત્યારે તારા પુત્રો પોતે પોતાનેજ નિંદે છે. ૫૭ ના બળવામાં જેઓએ આગેવાની કરી મોટી ઉથલપાથલના ચિન્હ દર્શાવ્યાં તેને આજે સઘળાજ એકે અવાજે નિંદે છે; અને તેના કારણો જોતાં તેઓ તેને પાત્ર પણ છે! જે ફેરફાર કરનારા હતા, તેઓએ વિજયમાળા પેહેરવાને બદલે, અને દેશમાં કંઇક સંગીન ફેરફાર કરવાની ઇચ્છાને બદલે પોતાની વર્તણુક એવી તો દર્શાવી કે તેમના ભવ્ય પ્રતાપી ને પ્રૌઢ કાંતિમાન્ કર્મ છતાં તે અપયશયુક્ત નામોશી ને ફેહેણીરૂપ થઇ પડ્યા છે: તેઓના નામો તો તને શાપરૂપ છે. ક્યાં ગયું હતું તારૂં સ્વદેશાભિમાન કે જ્યારે પ્રત્યેક સુબેદાર લશકરનો સરદાર હતો, ને પ્રત્યેક સરદાર સૈન્યાધિપ હતો ને પ્રત્યેક સૈન્યાધિપ મહારથી હતો, ને પ્રત્યેક સીલેદાર આર્ટીલરીનો કર્નલ હતો, ને જે સઘળા પોતાની આસપાસના મુલકમાં ત્રાસ ને જૂલમ જૂલમની બુમો પડાવતાં હતાં ત્યારે? જનદયા ને સત્ય પ્રમાણીકપણું ક્યાં સંતાયું હતું

કે જ્યારે કાનપોરના મેદાનમાં ને લખનોરની નદીમાં પાણી સાથે લો-હીને મેળવી દઇ રક્તનો પ્રવાહ વેહેવા દીધો ત્યારે ? જ્યારે પુરબિયા, બાંકેરાવ ને તુરકમીરઝાંઓએ બહાદુરશાહ (કમબખ્ત)—જેને તેઓ દિલ્લીનો બાદશાહ કેહેતા હતા તેની છાતીપર તરવાર મુકી કહ્યું કે 'સસૂર ! તૂચ નહી સમજતા, જાનકી કસમ, જીસકા શીરપર જુતા રહેગા વો બાદશાહ બનેગા. અમેરા હુકમ સુન, અબ અમેરી સાથ ઉઠ, નહી તો શીર સલામત ન રેહેગા', ત્યારે તારા વ્યવસ્થાનિયમ ક્યાં ઊ-ધાઇ ગયાં હતાં ? બ્રિટિશ તોપના મારા સામાં, બહુ બહુ મુશકેલિયતે માત્ર એકજ લડાઈ લડી શક્યા, ને તેમાં પણ જોઇએ તે કરતાં વધારે પાયમાલ થઇ શરમ ભરેલી હારે પાછા પગલાં ભર્યાં ત્યારે તા-રૂં લશકરી સામર્થ્ય ક્યાં ગયું હતું ? મેદાનમાં પડીને જે સમયે દે-શનું રક્ષણ કરવાનો સમય હતો, ને લોકોને રાજી રાખીને પોતાનો બચાવ કરી રક્ષણ કરવું હતું, અને પરદેશીઓને હાંકી કાઢવાની સં-ધી હતી ત્યારે તારા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો ક્યાં હતા ? લશ્કરી બળ ઘણું વધી પડ્યું હતું, ને જેને નિયમમાં રાખવાની સૌથી મોટી જરૂર હતી ત્યારે તારા કેહેવાતા મહારથી ને ભટરાજો ક્યાં ગયા હતા ? અને પેલી મોટી મોટી વ્યૂહરચના કરનારા કેમ મેદાન ન પડ્યા ? સીખ અને બેંગાળના તારા શૂરા પુત્રો, પોતાનાજ દેશના શત્રૂને, ને પોતાના બાંધવોને કતલ કરનારાઓના વિજયધ્વજને શરણે જઇ પો-તાના સ્વબાંધવોને પરાભવ પમાડવા, મોટો વિજય મેળવવા ગંગાન-દી ઉતરી દોડી ગયા—કે જે વખત, પોતાના દેશને પરદેશીના હાથ-માંથી છોડવી આરે સ્વાધિન કરવાનો હતો, ત્યારે ?

અને વિજયવંત પુત્રો પાંચ હજાર મૈલના પરદેશી મ્લેચ્છ—જે તારી દેશોન્નતિના ભંગ કરનાર છે, ને બ્રિટાનિયાના પુત્રો ખરેખરી બાદશાહી કરતા હતા, તેને શરણે જઈ તારી સામાં સમશેર ઘુમાવી, તારા દિલમાં બેયોનેટ ઘોંચી આ તારાને ગોળીથી ઘાયલકરી લોહથી તરબોળ કીધો, અને તારાજ સામર્થ્યથી બ્રિટાનિયાને કીર્તિવંત કીધી, ત્યારે તારૂં કેહેવાતું ઐક્ય, વિશ્વાસ ને દેશદાઝ ક્યાં જતાં રહ્યાં હતાં? ક્યાં જતું રહ્યું હતું તારૂ સ્વાત્માર્પણભોગભક્તિ, જ્યારે માત્ર એક અમીરી ગુણથી સંપન્ન સ્ત્રી—"એમેઝોન"નું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૈન્યને મોખરે ઉભી રહી, ને મોટું નામ રાખનારા ને ગર્વથી મૂછપર તાવ દેનારા સરદાર, ઠાકોર ઠકરાઓ નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; અને જે સમય ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલન કરવાનો હતો, કે જેનેમાટે આજે સેંકડો વર્ષ થયાં તું બોલ્યાં કરે છે, તે બોલ પાળવાનો સમય હતો ત્યારે? એક સુંદરીને ભોગમાટે હોમતી વખતે તેઓ શરમાયા નહી, ને તેઓના પરંપરાના ધર્મને ઝાંખ લાગી નહી? હિન્દ! તું જે બોલે છે તેનો સહજ પણ વિચાર કીધો છે ખરો? આજે જો તારી પ્રજામાં "દેશીઇત્વતા" (Nationality) હોત અને તારી પ્રજા, જે મહાન્ ગુણ, તું કેહે છે તે, ધરાવતી હોત તો, યાદ રાખ, હિન્દ, કે આજે તારી આંખમાંથી અશ્રુપાત થાત નહી અને તારા ને બ્રિટાનિયા વચેનો ઝગડો જાણી હું આવત પણ નહી. તારી પ્રજા, ને તારા પુત્રોએ એવા ઉચ્ચ પ્રકૃતિના ગુણ ધારણ કીધા હોત તો મેં ને તેં ક્યારનો સ્નેહીપણાનો દાવો બાંધ્યો હોત—કેમકે જ્યાં તારી આવી ઇચ્છા થાત ત્યાં મારા વગર ચાલતજ નહી—અ-

ને આ બ્રિટાનિયા ક્યારની પોતાના દેશમાં નીરાંત જીવે ઉંઘ કહાડવા ગઇ હોત ; એ તારૂં સ્વપ્ને પણ નામ દેવાને અચકાત, એટલાજમાટે કે એને કહાડવામાટે તારા લાખો ને કરોડો પુત્રો જમીનદોસ્ત થાત અને એને પણ તેટલોજ બદલો સામો આપવો પડત, જેના લોહીમાં ખરડાયલા એના હાથ એ સદાકાળ યાદ રાખી તારી તરફ કદીપણ નજર કરવાનો વિચાર કરત નહી. પણ એવી બાબતોમાટે તારામાં શક્તિજ નથી, અને તું ગમે તેવી કર્મભૂમિમાં વસનારી ગણાય છે તોપણ એ ઉંચા પ્રકારના કર્મજયસુખ લેવાને તું યોગ્ય થઇ નથી. જ્યારે બીજી પ્રજાની ચડતી ને ફેરફારના દૃષ્ટાંત આપવાના આવેશમાં તું આવી જાય છે ત્યારે તને તારૂં પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બરાબર સુઝતું નથી, તું એકદમ અંધત્વને પામે છે. જે જે અન્ય પ્રજાના મહાપુરૂષોનું નામ તું હવણાં દઇ ગઇ તેમાંનો કોઈ, કોઇ કાળે પણ તારામાં હતો? આસ્ટ્રિયાની વાત જાણે છે કે તેની શી અવસ્થા હતી તે? એ હેપ્સબર્ગ, લુટારાનો સરદાર ને યમપતિથી શ્રેષ્ટ, ૬૦૦૦૦૦ બેયોનેટવાળા સીપાઇઓને રાખવા છતાં કેટલીવાર મેક્ષીકોને રાખી શકયો? અને પોતાનો આશ્રય નજીકમાં હતો, ૨૦૦૦૦૦ સૈન્ય તો હાંથી ત્યાં તે ત્યાંથી હાં સૂમતું હતું, મદદમાટે માત્ર આલ્પ્સ ઓળંગવાનો હતો તે છતાં આસ્ટ્રિયા ઇટલીને કેમ સાચવી શકયું નહી? તું કેહે છે તેવી સ્થિતિ તારી નથી, તે છતાં માનીએ છિયે કે તારૂં કેહેવું સાચું છે ; તો પણ કોઇ અસાધારણ તીક્ષ્ણ તીવ્ર મહાન્ બુદ્ધિનો મહાપુરૂષ કોઇ સીઝર, નેપોલિયન, ક્રામવેલ કે શિવાજી બાહાર નિકળી પડે, ને

રણસ્થંભ રોપીને મેદાન પડે, પોતાનો વિજયધ્વજ ઉડાડીને સૌને આકર્ષે, તોપણ કયી રાજ્યશક્તિ તેને આશ્રય આપે, તેના વિચાર પ્રમાણે દોરાય અને આ બ્રિટાનિયા—જે તારા કહેવા પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રગટ શત્રૂ છે તેની સામા લડવા તૈયાર થાય? અને તારા પુત્રો, તું આશા રાખે છે કે તે મહાપુરૂષને પીછાની, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે અને તેનો વિશ્વાસ રાખી તેની પૂઠે દોરાય? રામરામ કર! એ બનેજ કેમ ? સાંપ્રતકાળનું તારૂં રાજ્યબંધન એવું તો છે કે ગમે તેવી કોઈ રાજવીર પુરૂપ માટે ખાત્રી છતાં પણ તેને આશ્રય આપી શકેજ નહી, ને કોઈથી લેવાની હિમ્મત પણ થાય નહી; કેમકે તારા બહુ વિચારશીલ, નિપૂણ ને તત્વશાસ્ત્રથી પ્રવિણ રાજનીતિવેત્તાઓએ તો એક મોટા દુર્ગુણથી બ્રિટાનિયાને ગુલામી ખત લખી આપેલું છે; જે દુર્ગુણ જ્યાંસુધી ચાલુ રહ્યો ત્યાંસુધી કોઈ કાળે પણ તારૂં બોલ્યું બજવાનું નથી. બ્રિટાનિયાના રાજબંધનના મૂળતત્વો એવાં તો સુદૃઢ છે કે તેથી ગમે તેવો વીરપુરૂષાર્થી હોય તોપણ તે અંધકારમાંજ પડી રેહે, ને કદી બહાર પડવાનો વિચાર કરે, પણ આંખ સમક્ષ હજારો અડચણનો દુર્ઘટ કોટ આવીને ઉભો રેહે, જેથી તે ચેં કે ચું કરી શકેજ નહી; અને સ્પર્ધાસ્પર્ધીનો, શ્રેષ્ટતાનો આગ્રહ એવાં તો સજડ મૂળની પેઠે બાઝેલો છે કે જેનાં મૂળ આગળ કબીરવડનું મૂળ લેખામાંજ નથી, તેવા પક્ષકારો અલ્પ સ્વાર્થનેમાટે સામા થઈ પડે, તેથી ક્વચિતજ કોઈ વિરલો બુદ્ધિબળથી સમજુતી કરી પરાક્રમ દર્શાવી દિવ્યાસન પામે; પણ એથી ઉલટું સહજમાં બને. શંકીલા રાજ્યો, ને માનના લોભીઓ મહારાજ્ય આગળ જઈને માન મેળવવામાટે, પોતાના પેટ-

માં કંઈ દુ:ખતું હોય તોપણ કંઈ બતાવી, કાંતો પેલા સમર્થના પોતે કકડા કરી નાંખે અથવા મહારાજ્યને રાજદ્રોહી ગણી સોંપી દેતાં વિલંબ ન કરે ! કદાચિત, ઈશ્વરેચ્છા તને સાનકૂળ હોય (પ્રભુની ઇચ્છા ન્યારીજ છે.) અને કોઇ પ્રાક્રમી વીર ક્રોમવેલ, ઔરંગઝેબ, શિવાજી કે વોશિંગટન નિકળી આવે અને અહદ્‌ભુત કર્મ કરી, દેશના સર્વ શત્રૂઓનો પરાભવ પમાડી આર્યધ્વજથી હસ્તિના પુર કે ઉજ્જયિની શોભાવે તો તારી ઐતિહાસિક રેહેણીપરથી એટલું તો હું સ્પષ્ટ માનુંછું છે કે તે પોતાની જીંદગી સુધીજ. તે કંઈ એવું સુદૃઢ રાજ્યબંધન સ્થાપી તારા પુત્રોને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ જેવા સ્વતંત્ર રાજવીર કરે નહી—અને તેના મૂવા પછી તેનું રાજ્ય અને તારા પુત્રો, તરવાર અને બેયોનેટમાં રોળાઇ જાય ને પ્રાચિન કાળના જેવી અંધાધુની આવી પડે એવું તો બનવું અશક્યજ છે કે બીજા દેશો પેઠે તે મહા પરાક્રમ કરી દેશમાં સ્વસ્થતા સ્થાપે. શિવાજી તારો મહાપુરૂષ નિકળી આવ્યો હતો ને તેણે ઔરંગઝેબને ત્રાહેત્રાહે પોકરાવી હતી તેટલું છતાં તેના પછી તેના વંશજોએ શું ઉકાળ્યું ? તેઓ કેમ પોતાનું મેળવેલું સાચવી શક્યા નહી ? લોમેશના આયુષ્યવાળી હિન્દ, હું તને સત્ય કહું છું કે બ્રિટાનિયાને સ્વદેશ મોકલવા વિષેનો તારો અવાજ, ખરી રીતે તને આત્મઘાતી—સ્વઘાતક બનાવવાનો અવાજ છે. કોઈ માઇનો પૂત વોશિંગટન જેવો પરાક્રમી નિકળે અને પોતાના સ્વદેશ માટે નિ:સ્વાર્થે લડી, મોટું પરાક્રમ દર્શાવી, અજીત પરદેશી શત્રૂઓને ખદેડી કાઢી, દેશને મુક્ત કરી, પછી નિર્લોભતા દર્શાવી, ખરા રાગી છતે વિરાગ-

વૃતિ ધારણ કરી જીવનમુક્ત સમાધિનિષ્ઠ થઇ દેશનું કલ્યાણ કરે એવો સમય અતિદુર્લભ—રે માન કે દુર્ઘટ છે. તારે માનવું કે જ્યાં સુધી તેવો વીર ઉત્પન્ન થાય નહી અથવા તારા પુત્રો 'હું ને મારો હક' એ સમજતા થાય નહી ત્યાં સુધી બ્રિટાનિયા દેશ છોડી જશે નહી. તારી પ્રજા બરોબર સમજતી થાય નહી ત્યાંસુધી કદી પણ મહાસુભદ્દરાજ નિકળવાનો નથી, કોઈ નિકળે તો ઝલકી પાછો હંમેશને માટે હોલાઈ જશે—ને ત્યારે જે દુઃખો હમણા તારાથી દૂર થયાં છે તે દુઃખો પાછાં જારી થશે; જ્યાં ત્યાં લડાઈ, લૂંટાલૂંટ, ચોર પિંડારાનો ભો અને રાત ને દિવસ અશ્રાંતતા ચાલુ થશે; તારા સીંગ અને ખાન, રાવ અને ઉમરાવ સર્વે પરસ્પર—અન્યો અન્ય સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠામાં, કંઈ સાધન સમયને લીધે લશ્કરને સ્વાધિન લઈ, અતિલોભે અતિસ્વાર્થી કર્મ કરતાં રણજંગ મચાવી પોતાનો ને સાથેલાગો તારો નાશ કરશે. એ શિવાય બીજું તું શું ધારે છે"?

"ઉભી રહે"! જેનો કદી પણ ઉત્તર ન અપાય એવી સુંદર વાણી સ્વતંત્રતાની સાંભળી, પોતાથી ખામોશ ન થયાથી એકદમ વચ્ચે, હિન્દ, મર્યાદા વેગળી મુકી બોલી ઉઠી. "તારૂં કેહેવાનું હવે પૂર્ણ થયું કે નહી? તેં જે આ બ્રિટાનિયા તરફથી 'ફીઝ' લઈ મારી તકરારને છેદન ભેદન કરી નાંખી છે એપરથી મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તું આ ચાલતા કજિયાનો નિવેડો આણવા આવી નથી; પણ તારી સહીનો બચાવ કરવા આવી છે. પણ તું એમ ગર્વથી ફુલાઇશ ના કે તારૂં બોલવું મેં માન્ય કીધું છે. કાળકાળની ગતિ અતિ વિ-

લક્ષણ હોય છે; અને તેથી એક કાળમાં એક વર્તમાન ઉલટા જ-ણાય તો બીજા કાળમાં વળી સુલટા પણ બનેલા તારા જાણવામાં કાં નથી? હાલમાં હું સ્થિતિભ્રષ્ટ, બુદ્ધિભ્રષ્ટ, નીતિભ્રષ્ટ, અને રાજભ્રષ્ટ છું તેવા વખતમાં તું જે વસ્તુ માંગે છે તે ક્યાંથી મળે તે તુંજ વિચાર. નેપોલિયન વરસેલીસના મેહેલમાં (પ્રજારાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે નોહતો એમ કોઇથી કેહેવાશે નહી, પણ સમય સા-નકૂળ નોહતો એનો માન્ય કરવુંજ પડશે. એના હાથમાં લશ્કરી સત્તા આવી ને એ ફાવ્યો ને પછી બુદ્ધિબળ અજમાવવા માંડયું ને અંતે સર્વોપરી સત્તા સ્થાપિ યુરોપને ધ્રૂજાવી મુક્યું. પણ એટલો સમય આવ્યો ન હોત, તો પછી એ ગમે તેવો પરાક્રમી છતાં પણ શું ક-રત? તું કેહે છે તે ખરૂં છે કે તેવાં ચિન્હ દેખાતાં નથી કે મહા-પુરૂષ હોય, પણ તું કેમ ભુલ કરે છે. યુનાઇટેડસ્ટેટસવાસીઓ ઘણા જૂલમથી ઘણા ગભરાતા હતા ને તેઓના હાથમાં કશી પણ સત્તા નોહતી, નહી કર મુકવાનો અખત્યાર, નહી લશ્કરી સામગ્રી, નહી અનુભવી સૈનાધિપતિયો, નહી કેળવાયલું લશ્કર, અને સામા શત્રૂઓ તો સર્વ વાતે શ્રેષ્ટ હતા તે છતાં પણ તેઓ સ્વતંત્ર થયા તો વખત આવે આ મારા પુત્રો કેમ ન થાય? ૫૭ના બલવા વખતે જે ઉંચ્ચ શકિતના ગુણ ભેદ તેં બતાવ્યા ને તે માન્ય ન થયા ને તેથીજ પરા-જય થયો એમ નોહતું, પણ લોકોની લાગણી બળવાખોર તરફ નો-હતી ને બળવાખોરોએ ક્રોધના આવેશમાં રૂડી સંધીનો ભુંડો ઉપયોગ કીધો, બાકી તે વખત જો આજે હોત તો યાદ રાખવું કે આજના હાલ ભુંડા બનત -તે વેળાએ પીળું એટલું સોનું બતાવવામાં આવ્યું

હતું. લોકોનો મોહ ઘણો વધી પડયો હતો ને ખરા લાભની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી મોહક વસ્તુથી લોભાઈ ગયા હતા એટલે તેઓએ ઈશ્વરોપાસના કરી બ્રિટન જય ઇચ્છિયો. તેમજ જે બળવાખોર હતા તેઓએ પણ બહુ બહુ વિપરીત કર્મ આદર્યાં. પણ હવેની પ્રજાના વિચાર તો તદન જુદાજ છે. તેઓ પોતાનો લાભ શામાં છે તે સારી રીતે જાણી ગયા છે ને બ્રિટાનિયા કેવી કેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કામ કાઢી લે છે, કેવી ગોલાલડાઈ કરે છે ને કેવા કેવા પ્રપંચોથી છેતરી જાય છે તે પણ નાનામાં નાના બાલકથી તે મોટા મોટા રાજપુરૂષ સુદ્ધાં સર્વે પામી ગયા છે. લોકોમાં જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો નથી, ને તેથી ખરા શૂરવીર નરોના દિલમાં બહુ લાગે છે પણ તેઓ શું કરે, ઓથ ન હોવાથી બળીજળીને બેસી રેહે છે. પણ સમય આવે ત્યારે આટલી ૨૫ કોટી પ્રજામાંથી શું એક પણ વીરપુરૂષ નિકળશે નહી ? દેશમાં જો તું જોશે તો રણોત્સાહી પુરૂષો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, તો તેવામાંથી કોઈ પણ રત્ન નિકળીને સર્વથી અદ્‌ભૂતકર્મ દર્શાવી તને ને મને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડશે. કંઇ એવો નિયમજ નથી કે ખાણમાંથીજ રત્ન નિકળવાં જોઇએ, તેતો કોઇ તેવી અવાવરી જગ્યામાંથી પણ મળી આવે છે. એમજ દેશને દોરવનાર ગમે તે એક સ્થળમાંથી સમય આવ્યો તો નિકળી આવશેજ. સંધી જોઇયે છે. હમણા આવા વિચાર બતાવી કોઇ મોટો પુરૂપ મેદાન પડે તો તેના હુકડે હુકડા કરી નાંખે અને મહારાજ્યને સ્વાધિન કરે ને તેનો શિરચ્છેદ થાય, પણ જો એમ જણાવવામાં આવે કે આજે પૃથીરાજનો વિજય ભીમદેવપર નકી થવાનો છે તો તત્ક્ષણ ભીમદેવનો ત્યાગ કરી પૃથીરાજના પક્ષમાં સઘળાં રાજ્ય ભ-

સાઈ જાય. પણ તેવી ખાત્રી ન હોવાથીજ તેવા વીરનો અનાદર કરે છે. જેને હું સુવર્ણયુગ કહું છું તે કાળમાં શું નહોતા સૈન્યાધિપતિઓ ને કોશાધિકારીઓ ને દેશરક્ષક અને રાજનીતિજ્ઞો? ચીન અને ઈરાન સામા યુદ્ધ કરવા જે પ્રજા ગઈ હતી અને સેમીરામીસ* રાણીને હઠાવી

* સેમિરામીસ રાણીનો હુમલો ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦—૨૦૦૦ વર્ષપર થયેલો ધારવામાં આવે છે:—એ નિનસની પત્નિ, આસિરિયન ગાદીની ધણીઆણી હતી. સિંધુ નદી ઓલંગવા વાહાણ હાથીની સ્વારી લઈને ઉપડી હતી. તેની પાસે ૩૦૦૦૦૦૦ પેદલ, ૨૦૦૦૦૦ હેદલ, ૧૦૦૦૦૦ રથી, ૧૦૦૦૦૦ ઉંટસ્વાર હતા. તેના હાથી કૃત્રિમ હતા. સીતાબોર આર્યરાજા (જે સિંધ પ્રદેશનો હશે) તે પણ તેટલાજ લશ્કરથી સામો થયો હતો. યુદ્ધમાં સેમિરામિસનો જય થયો હતો, પણ પછાડીથી સીતાબોરે તેણીના સૈનનો પુલ ઓલંગતા અપચથી નાશ કીધો હતો. હિંદુસ્થાનના ઈતિહાસમાં આ વૃત્તાન્ત કોઈ નથી પરંતુ એ ઈતિહાસનું વૃત્તાંત સાચું હશે, કેમકે Sardanapalus નામના લોર્ડ બાયરનના કરૂણાજનક નાટકમાં, સારડનએપેલસ જે જાતે સ્ત્રૈણ નાગો પુરૂષ હતો અને જેની ઈચ્છા છેલછબીલા કાનુડા જેવી હતી, તેનામાં વિગ્રહનો જોસ્સો ઉત્પન્ન કરવા તેનો સાળો આ પ્રમાણે "સારડનએપેલસ"ની પૂર્વજેણ સેમિરામીસનું ગુણ કથન કરે છે:—

Sal. Wherefore not?
Semiramis—a woman only—led
These our Assyrians to the solar shores
Of Ganges.
Sar. 'Tis most true. And *how* return'd?
Sal. Why, like a *man*—a hero; baffled, but Not vanquish'd.
With but twenty guards, she made
Good her retreat to Bactria.
Sar. And how many
Left she behind in India to the vultures?
Sal. Our annals say not.
Sar. Then I will say for them—
That she had better woven within her palace
Some twenty garments, than with twenty guards
Have fled to Bactria, leaving to the ravens,
And wolves, and men—the fiercer of the three,
Her myriads of fond subjects. Is this glory?

હતી ત્યારે દેશમાં શી અવ્યવસ્થા થઇ હતી ? આતો માત્ર કેહેવાની વાતો છે, કે એકની જગ્યા બીજાથી પુરાય નહી; પણ કયા રાજ્યનું ગાડું તેના સર્વથી શ્રેષ્ટ રાજનીતિવેત્તા કે શાહનશાહના જવાથી અટકી પડયું છે ? એકાદ દાખલો આપી શકશે ? નહીજ. તું ગમે તેવી કાબેલ અને સર્વમાન્ય માહાત્માદેવી છે તોપણ તારાથી એતો નાકબુલ કરાશેજ નહી કે ઓશિઆળા અવતારમાં કંઇપણ તરંગી કે ઉમંગી કામ કરાયજ નહી. અને તરંગી કામ આરંભ્યા વગર યશ પ્રાપ્ત થાય નહી. મહત્ કાર્ય કરવામાટે આવેશમાં ગાંડા થવુંજ જોઇયે, ને તે ગાંડાઇમાં જય મળ્યો તો પુરૂષાર્થ માન્ય થાય, નહીતો અપમાનને પામે. પણ ગાંડપણાનો જોસ્સો મનમાં લાવ્યા વગર મનના વિચાર મનમાંજ રાખવા પડે; કેમકે ઊત્તરોત્તર હેવણાનું બંધન એવું છે કે—જે તારાથી પણ નાકબુલ કરાય તેમપણ નથી, જો કે તું તારી સખીની વાહરે આવી છે તથાપિ—નવા વિચાર બહાર પડતાંજ તેને ચગદી નાખવામાં આવે છે, તો પછી તેનો પ્રયોગ કરવાની તો વાતોજ ફોકટ ! માંગી વસ્તુ

Then let me leave in ignominy ever.
Sal. All warlike spirits have not the same fate.
Semiramis, the glorious parent of
A hundred kings, although she fail'd in India,
Brought Persia, Media, Bactria, to the realm
Which she once sway'd—and thou *might'st* sway.
Sar *I sway* them—
She but subdued them.
Sal. It may be ere long
That they will need her sword more than your sceptre.

નળતી નથી, ને વસ્તુ મળે નહી ત્યાં સુધી ચોભવું એ કેવળ મૂર્ખ માણસનું લક્ષણ છે. જો ઇટલીએ ગારીબાલ્ડીને શોધવા અને ગ્રીકે પેલા ચમારના પુત્રને શોધવાનેમાટે વિલંબ કીધો હોત તો શું આજે તેઓ સ્વતંત્ર થઇ તને અર્ચત? અને એમજ, જ્યાં સુધી વોશિંગટન હોય નહી ત્યાં સુધી આપણાથી યુદ્ધ થાયજ કેમ, સામા શત્રૂ પ્રબળ છે, તેઓ સર્વ વાતે પૂરા છે, ઘડીમાં કચડી નાખશે, તે પછી ગમેતેવા સુધરેલા છતાં પણ તોબાતોબા પોકરાવશે એમ વિચાર કરીને સૂનમૂઢ માફક અમેરીકનો બેસી રહ્યા હોત તો કાળાંતરે પણ તેઓ પ્રજારૂપે સોહત ખરા? *ફ્રેડરિક જ્યારે મેદાન પડયો ત્યારે તેને કોની સાહયતા હતી? પણ એકવાર મેદાન પડયો તો સમર્થ શત્રૂઓને પણ નમાવ્યા ને જર્મનીને મહારાજ્યમાં ગણાવ્યું. બુદ્ધિ તથા ચાતુર્ય, અનકૂળતા તથા અનુભવ એ જો વીરમર્દને હાથ આવ્યાં તો સંધીસમયે ગમે તેવો સમર્થ શત્રૂ હોય તોપણ તેઓનો પરાજય એવો કરે કે તે અસાધારણ બુદ્ધિના પુરૂષના ગોરવ પ્રકાશે ને મહાન્ પુરૂષ પણ પોતાનું મોહોડું તેના સમક્ષ બતાવી શકે નહી.

"છટ! છટ!" અતિશય ખીજવાયલા વિચિત્ર ચેહેરાથી સ્વતંત્રતા, ધીર વીરમાનદ સર્વથી શ્રેષ્ટ એવી છે હિન્દ તેના પ્રત્યે, બહુજ માનથી બોલી. "એ ભીરૂ, તને તારી સ્થિતિની જરા પણ ખબર નથી એટલે આમ મનમુકીને બકી જાય છે, પણ યાદ રાખજે કે તારા બોલવામાં રતિભાર પણ વજન મુકવાનું મને કાર-

*જર્મનીને મહારાજ્યમા આણનાર. એના શૌર્ય પરાક્રમ, જય વિજય લક્ષ ચોગ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

O

ણુ મળતું નથી. તું દેવ જેવું માન આ પૃથ્વીપર પામી છે તેમાંજ તારાથી મોટા દેવ આજે પૃથ્વીપર જન્મ્યો છે તેને જોઈ શકાતો નથી, ને તેના તેજથી જે અંધત્વ તને પ્રાપ્ત થયું છે તે અંધત્વવડે તને કોઈ પણ વસ્તુની ખરી પીછાન નથી, હવે તું શું કેહે છે? બીજી બધી પ્રજાના પ્રતાપ પ્રભાવશ્રી ને ગુણશ્રીના તને હવણાજ દર્શન થયાં છે તેટલામાંજ આમ વહી જઈને બોલી જાય છે, તો સાંભળ, હે સખી, એમ બકવામાં તારૂં જરાપણ તત્વબળ જણાતું નથી, પણ તું જાડી બુદ્ધિની સૌને જણાય છે. પ્રાચિનકાળથીજ તારૂં રાજ્યબંધન જે પ્રકારનું છે, તેમાં તેં જરાપણ વધારો કીધો નથી. તેં એમજ માન્યું કે જે છે તેજ સંપૂર્ણ છે. પણ એમ સંપૂર્ણતા આવે કેમ? જ્યારથી તારૂં રામરાજ્ય થયું ત્યારથીજ તને તેજ પ્રિય જણાયું છે, ને તારા મોં આગળ બીજો નમુનો નહોતો તેથી તેમ માનવાને તને કારણ પણ હતું; અને ખરેખરી રીતે એ સામ્રાજ્ય સર્વથી શ્રેષ્ટ કોઇપણ કાળમાં ગણાયજ; કેમકે તારા રામની નીતિ સર્વોપરી અભિવંદન કરવા યોગ્ય છે. પણ તે કાળ ક્યો, આ કાળ ક્યો તેનો કંઇપણ વિચાર છે? આ કાળ કંઇ અજબ રીતનોજ છે. તે કાળમાં સંહાર થવો એ રાજાની મરજીપર હતો, પણ હવે પ્રજાજ પોતે રાજપદ ધારણ કરીને બેઠી છે, તો તેઓનેમાટે નવી વ્યવસ્થા ને નવું રાજ્યબંધન, ધર્મબંધન જોઇએજ તેમાનું તેં કશું કીધું નથી.; અને એ પણ રહ્યું, પણ તેં એકજ વસ્તુમાં તારૂં હિત માન્યું કે "યુદ્ધજ કરવું," પણ તેમાટે કોઇપણ જાતનો નિયમ સ્થાપ્યા નહી. તારા મહાભારતના યુદ્ધનેમાટેજ વિચાર ક

રની, કે ભીષ્મ બલવંતે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા, પિતાની ઇચ્છાને અનુસરવા લીધી ત્યારે જે તારૂં પ્રાચિન બંધારણ હતું તે તુટી ગયું હતું, ને તેજ વેળાથી તારે જાણવું હતું કે હવે આર્યસત્વ ગયું, પણ રીતી રાખી પ્રાચીન, ભીતીને આવતી તપાસી નહી ને નીતિનો વિચાર કીધો નહી. એ મહાભારતના યુદ્ધ વખતથીજ તું પડતીમાં છે, ને તારાં ડાચાં બેઠેલાં હું જોઉછું. લામ્બો કાળ વીત્યો ને લામ્બા કાળમાં તું ઘણાનો માર ખાતી આવી, ને તેમાં તારૂં સઘળું શૌર્યત્વ નાશ પામ્યું. ઇરાની, દુરાની ને મોગલોએ ચઢાઇઓ કીધી તે વેળાએ કોઇપણ રીતે તેં બચાવ કરવો ધાર્યોજ નહી. શાહબુદ્દીન ઘોરી, બાબર, ને છેલ્લે છેલ્લે અફગાન દુરાની ને નાદિરશાહ આવ્યા ત્યારેપણ તને વખત મળ્યો નહી કેમ? એ વેળાએ તારેમાટે સમય સાનકૂળ નહોતો, કે જ્યારે તારાજ રાજ્યો હતાં, તારો અંકુશ તારા પુત્રોપર વિશેપ હતો, તને પૂજ્ય ગણતા હતા, સૈન્યાધિપો ને કોશાધિકારીઓ પણ હતા ને થોડા કે ઘણા ગામનો ધણી પણ સરદારી લેવાને સામર્થ્યવાન હતો ત્યારે? તને શું એ સમય અનુકૂળ ન આવ્યો, વખતે યારી ન દીધી, તો હવે જ્યારે નથી તારૂં રાજ્ય, નથી સૈન્યાધિપો, નથી વ્યવસ્થાધિકારી ને તારા પ્રત્યેની પ્રીતિનું છેદનભેદન થઈ ગયું છે, કેટલાક તારાજ પુત્રો આ તારી કેહેવાતી શત્રૂને માનથી મૂકટ પેહેરાવે છે, તેની આપેલી દાનદક્ષણાથી પોતાને મહા મોટું માન ગણે છે—જે લુખ્ખાં માનથી તેઓનો કશો પણ મકર રંધાય નહી ને જેથી માન લેનારના છોકરા સુખી પણ થાય નહી તેવા ઠાલા માનથી ફુલાઇને તને નિંદે છે; શુદ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, ને સેવા કરવી જારી કીધી

છે ; મોટા મોટા કામ ઊપાડવામાં બિહકણપણું, દીનતા ને ભયને અગ્રે ધરે છે ; માતૃદ્રોહી, દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી ને આત્મદ્રોહી બની પરદેશી રાજ્યનો આદર કરી તેના તરફ ભક્તિભાવ બતાવી રાજી થાય છે, સૈન્યાધિપ તો રહ્યા પણ સાધારણ તરવારિયાના કામને પણ લાયક રાજકુળમાં કોઈ નથી, અને કેળવણીના પ્રતાપથી પેલા કેળવાયલા તારા "સેનટીનલો" સ્વાર્થી ને આપમતલબીયા બન્યા છે, જે એક કુત્રાના ભસ્વાથી ત્રણ કોશ દૂર નાસે તેવા છે, તો કયો સમય આવે તું ઉકાળવાની છે? પણ જ્યારે સર્વ જાય છે, ધનધાન્ય ને પુરૂપાર્થ જાય છે, શરીરની શક્તિ જાય છે, મનનો ઉમંગ જાય છે, રાજ્યમાંથી સત્વ જાય છે, દીનહીન હાલત થાય છે ત્યારે તેની સાથે બુદ્ધિ પણ જાય છે, * તેની અક્કલનું પણ ઠેકાણું રેહેતું નથી, તેમ તું શોકાકુળ થવાથી ખરેખરૂં તારૂં શું છે તે પણ તને માલમ પડતું નથી. હવણાંની તારી સ્થિતિજ કેવી અધમ હાલતની છે; કે આ આ દેશમાંથી એક પણ પુરૂષ[1] જણાતો નથી, એથી વધારે તે શી અધમતા હોય? ગ્રીક પડયું પણ તેનું સત્વ ગયું નો'તું. રોમનોમાં પણ પુરૂષો હતા, હજી પણ બીજા પરતંત્ર નગરોમાં, ત્યાંના હાકેમોના જૂલમ છતાં સ્ત્રિયા રાજ્ય થયું નથી, પણ તારી કુખે જન્મેલાઓ તો સાધન બળે પણ પુરૂપપણું તજી બેઠા છે, ને તેટલું

* "અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયા પછી, કેળવણીનો પ્રચાર અધિક થયો છે તથાપી પુરૂષત્વ નાશ પામ્યુ છે આખા દેશમાં એક પણ પુરૂષ એવો નથી કે જેને ખરેખરો પુરૂપ કહી શકાય."

-બાબુ સુરેન્દ્રનાથ.

1 પુરૂષાર્થવાળો.

છતાં પણ લજ્જા પામતા નથી એ પણ બલિહારી તારી ગાઉંછું ! રે હિન્દ, તારામાં આટલી બધી પોકળપતરાજી આવી છે એ અતિશય ખેદ પામવા યોગ્ય છે. વોશિંગટન જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયો ને નેપોલિયનને જે ત્રાસ વર્તાવ્યો તે પ્રજા જૂદીજ છે ને સૈમન બોલીવર‡ પણ જૂદાજ હતા. ક્રોમવેલ ગમે તેવો હતો પણ આખી પ્રજા જો તેના પક્ષમાં નહોત તો પછી તેને ચઢવાનો દાહાડો કયમ આવતે તે જણાતે. પણ તારી પ્રજામાં તો મૂળમાંજ મીઠું નથી. જનમંડળમાં હજી પણ તારી તરફ પ્રીતિ નથી જોઇયે તેટલી, તેમ ઘણો ભાગ તો મિથ્યા માનનેમાટે તલ્પે છે ; બે ભાગ પ્રજામતમાં પડેલા છે, એક તો તને તદન ધિક્કારે છે ને બીજો કંઇક સહજ ચાહે છે, પણ તારા છત્ર નીચે રેહેવાને નારાજ છે. જ્યાં આવી ભિન્નતા હોય ત્યાં સારી રીતે રાજ્ય વ્યવસ્થા રેહેજ નહી. લોકોમાંજ આજે એમ બોલાય છે કે બ્રિટાનિયા સ્વદેશગમન કરે તો કોઇપણ બેંગાળી, સીક, ગુરખા, નેપાલીશ, પુરભૈયો, રજપૂત, ગુજરાતી, મરેઠો કે મદ્રાસી કોઇપણ દેશ સંભાળવાનેમાટે લાયક નથી. આ ધ્વનિ સાધારણ રીતે હિમાળયથી તે કન્યાકૂમારી સુધી સંભળાય છે, તો પછી સમય આવે તોપણ શા ઉજેશકાર થશે ? પેહેલેથીજ લોકો એમ બોલ્યાં કરે કે "દેશીઓ રાજકાજમાટે નાલાયક છે" તો પછી પછાડીથી કેવું કરશે તેનું અનુમાન કરવું

‡ બોલિવિયામાં સ્પેનિશ લૂટારાઓએ જે લૂટ ચલાવી હતી તેઓની સામા થવામાં આ પુરૂષ બહાર નિકળી પડયો હતો. એણે પોતાના દેશીઓને ઉશકેરી ૧૮૨૧માં સ્પેનની મજાથી દેશનો છૂટકો કીધો. પીરૂ, કોલમ્બિયાને પણ સ્વતંત્ર કીધા હતા. એ ૧૮૩૦માં મરણ પામ્યો હતો.

ખોટું નથી. કદાપિ હમણા તું જેવી હઠીલી થઇ છે તેવી હઠીલી થઇને બેશે, ને તારાથી આ બ્રિટાનિયા ને એના પુત્રો કાયર થાય, ને એકવાર વેગમાં આવી તારો ત્યાગ કરે, તો તુરતજ તારા સીંગખાન ને રાવબહાદૂરો મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢે. નિઝામસામા મૈસોર, મૈસોર સામા ગાયકવાડ, ગાયકવાડ સામા રજપૂત, રજપૂત સામા હોલ્કર, હોલ્કર સામા સિંધિયા ને સિંધિયા સામા કોઇ નેપાલિશ, નાગા કે ગુરખા તૈયાર થઇને ઊભા રેહે ને એ બધાની સામા થવા દૂરાનીના પૂત્રોને હિંદુકુશથી અટકાવ મળ્યો નથી : અને આમ સુંઠનો સ્વાદ જ્યાં ચાખ્યો, કાપાકાપી, મારામારી, તોપના ગોળા, ને તરવારના ઝબૂકા ઝબૂકયા કે હયાં પરદેશી યુરોપીજીતનારા તને જવા ન દે. મહાસાગરના ઊછળતા મોજા તોફાની થયાં કે રૂશ, ફ્રેંચ કે ઇરાની દૂરાની ચાંચિયા, વાહાણપર તૂટી પડી, લૂટી લઇ, ઠેઠ તલીયામાં વાહાણને બેસાડે ; ને થોડી પણ છૂટ હમણા તું ભોગવે છે તે ભોગવતી બંધ પાડી સૈબીરીયાના ખાણ ખોદનારાને જેટલી છૂટ મળે છે તેવી હાલ તે પોહોચે. માટે રે સખી ! તારા હિત માટેજ હું તને કહુંછું કે બ્રિટાનિયાના જવાની તો વાતજ છોડી દે—જ્યાં સુધી તારા સર્વ પુત્રના મનમાં બ્રિટાનિયાનો અભાવ ન આવે ત્યાં સુધીઃ અથવા દેશ રક્ષક પ્રપંચ વિર પુરૂપ ન ઉત્પન્ન થાય—જેવો કોઇ સહસ્ત્રાર્જુનને મારી નક્ષત્રી કરનારો ફરસૈરામ, રાવણ મહાભિમાનીને મારનારો રામ કે કંસાદિક બળવિરોને મારનાર પ્રપંચ વીર પ્રેમી ક્ષત્રી કૃષ્ણ ત્યાં સુધી. તારે કંઇ બીજુ માંગવું હોય તો માંગ, હું તેની વ્યવસ્થા કરી શકીશ. બાકી રૂશ, ઇરાની કે ફ્રેન્ચોની ઝુસરી નીચે જવાના હવતિયાં છોડી દે."

"ભલું કીધું પ્રિય સખી, તેં ઘણું રૂડું કીધું, અને આ ઘેલાં કાઢતી હિન્દને તેં સજ્જડ સપાટો લગાવ્યો."–બ્રિટાનિયા ગર્વથી ફુલાઇને પોતાની સાહેતાએ આ એક માહન્ શક્તિની અજીત મોટી દેવીને આવેલી જોઇ બોલી. "દેવી ! મારું કેહેવાનું પણ એજ છે, અને આટલો સમય થયો હું પણ એજ તકરાર એની સાથે ચલાવતી હતી, પણ એ ભમતી, જીદ્દી, ગર્વના આવેશમાં આવેલી ઘેલી છોકરી, પોતાના સામર્થ્યનો કશોપણ વિચાર કર્યા વગર બકી જતી હતી તેને કોણ રોકી શકે ? પણ પ્રિય ભગિની સ્વતંત્રતા ! તું મારા વિચાર સાથે એકમત થઇ તેથી હું અત્યાનંદ પામી સહર્ષ તારો બહુ બહુ આભાર માનું છું. આ તોબરો ચઢાવેલી હિન્દને મનાવવા હું હંમેશ અતિશય આતુર રહું છું, કે એ ને એના પુત્રો કંઇ શાંતિ ઇચ્છી નકામી રાઢથી પાછા વળે તો ઠીક–કેમકે તું જોય છે તેમ એ એવી તો દીવાની, જંગલી, ધર્માવેશી અંધ, રાજ્ય કરવે અશક્ત, કાયર, બેપરવાહ, સહાયતાવિનાની અને મોળી પડેલી છે કે એ પોતાના પુત્ર સમેત વિચાર કર્તા શિખે અથવા બંનો શિખવાના ઠાર નજીક વાસ કરે તો એની સ્થિતિ કેવી, ઉત્કર્ષતાને પાત્ર શિક્ષણીય થાય તેનો વિચાર હું હમણા બતાવી શકતી નથી. એ હંમેશ અંધેર રાજ્ય અને લોહી લોહીઆણવાળી સ્થિતિ, ખુનરેજી અને લૂટફાટ, કાયરતા અને શક્તિહીનત્વ દાસત્વપણામાં રાજી, *પશ્ચાત્તાપ રહિત

*"ધી ટાઇમ્સ"ના ૧૮૫૮–૫૯ ના બળવા સબંધી પત્રોમા આ સઘળી બાબતોપર બહુ લખવામાં આવ્યુ છે. એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર, કે જેને દેશીઓનો ઘણો તિરસ્કાર હતો તે લખે છે કે "અપ્રમાણિક, કાયર, પાજી, ને પ્રપંચી દેશીઓ છે." મી૦ બર્ક

અને પરતંત્રતામાં મોજીલી છતાં, તે સઘળું સામટું વિસરી જઇ કૃતજ્ઞ થવાને બદલે કૃતઘ્ન થાય છે. ભલાની આ દુનિયા નથી. દુઃખથી મોકળી થઇ સુખસાગરમાં રહી છે તે એને ગમતું નથી. એના મનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા કાંઇક રાસેલાસના જેવી તરંગી ભરાઇ છે, ને જ્યારે સમય હતો ત્યારે તો કંઇ સુઝયુંજ નહી—એને એવું રાજ્ય કરવાનું મન છે કેઃ યુદ્ધ મચાવી રક્તોત્સવ કરી હોમ કરવા, દંગો ઊઠાવી સ્વહસ્તે ઘોર સંહાર કરાવવો, સુખવિલાસસામગ્રી મેળવી તે નિમિત્તે અનાચાર વિધિયે અધર્મિષ્ટ કૃત્ય આચરવા. ખરે, સ્વતંત્ર થઇ દેશમાં ભવાનીને સંતોખવાનું બી, સદાકાળ એના મળમય મનના ઊંડાણમાં રોપાયું છે તે બળી પણ જતું નથી—એથી શા લાભ મેળવ્યા છે ને શા મેળવશે તે તો પ્રભુ જાણે, પણ કોણ જાણે એના મગજમાં કેટલો કચરો ભરેલો છે કે જેથી રૂસણા લઇ, વારંવાર કરેલા કોલકરાર તોડવા તત્પર થાય છે. વિચારની નીશામાં એ એટલી તો મસ્ત રેહે છે કે એટલો તો પેલો ભંગીચંગીનો ઉસ્તાદ શિવજી પણ પોતાની પત્નિ પાર્વતિ સહિત નહી રેહેતો હોય; ને એ ભાંગની લહર એટલી તો મદોન્મત્ત મસ્ત છે કે મારા સાંપીન ને બાંડી એના મોં આગળ પાણી ભરે છે, ને એ ક્રૂમાં

લખે છે કે "હિંદુઓ ધર્મિષ્ટ, પ્રમાણિક, સત્યવચની, શૂરા, સાહસિક, પરદેશી તરફ પ્રેમી અને અતિશય જ્ઞાની છે. એમના રીત રીવાજ બહુ રૂડાં અને સદા સંતોષી છે. સ્રીઓને પુરૂષ કર્તાએ વિશેષ માન આપે છે." કર્નલ મેલીસન દેશીઓ માટે ક્રોધ ભર્યા વચને કેહે છે કે "દેશીઓનો વિશ્વાસ શો ? એ વચન ભગી ને ક્રૂર કપટી છે. દેશી રાજાઓના વચનપર ઇતબાર ન લાવતા તેઓને દબેલા રાખવા." ચાર ગ્રહસ્થોના ચાર પ્રમાણ લક્ષ દેવા યોગ્ય છેજ, પણ મી૦ બર્કના વિચાર કર્તા કોઈ પણ વધારે વજનદાર છે એમ કેહેવાશે નહી.

અક્કડ થએલાઓ પોતે પોતાનેજ ભૂલી જઈ, નવ ખરેખરાને આઠ ગણી ગભરાય છે, ને કોણ હતાં ને કોણ છે તેજ ઉતાવળમાં બાવરા બની ભૂલી જાય છે; એ શું શોકાતુર થઈ વિચાર કરવા યોગ્ય નથી? પ્રભુ જાણે કે એ સૌ અડિયલ થવામાંજ કયમ બાહાદૂરી સમજે છે? જુઠાણું, નપુંસકપણું, દગલબાજી, રક્તતરસ્યાં, બેધ્યભર્યાંવચની, ધનલોભી, માનલોભી, ક્ષણિક કીર્ત્તિલોભી, મૂર્ત્તિપૂજક, ધર્મનીતિરહિત, મનના મેલા, હૈયાના પોચા, કામ કરવે કાયર, અપ્રમાણિક ને અવિશ્વાસી, આબરૂરહિત ને અક્કલશૂન્યતા એનામાં હું એટલી બધી જોઉંછું કે, એમાં એ મોટાઈ માને છે તે જાણીને મારૂં મન ખાખ થઇ જાય છે. એ બધાં કારણસર મને એનો વિશ્વાસ નથી ને તેટલામાટેજ મને ૬૦૦૦૦ માણસનું ગોરૂં સૈન્ય ને ૧૨૦૦૦૦ માણસનું કાળું સૈન્ય રાખવું પડયું છે *; આખા મુલકને હથિયારરહિત કરવો પડયો છે, પોલીસથી સૌને સેહે આપવી પડે છે; લશ્કરી કાંપ રાખવી પડે છે, સ્વસ્થાનિક ને સાર્વજનિક કાયદા ને ધારાથી સૌને અંકુશમાં રાખવા પડયા છે, ને છૂપા દૂતો ને હેરકોથી સૌને ચમકાવવા પડે છે.—સાચે એ શિવાય મને ઘણું વેઠવું પડે છે ને કેટલું વેઠીશ તે તો ઇશ્વિર જાણે. પણ તું નથી જાણતી બેહેન, કે મને એનાથી કંઇપણ લાભ નથી. દેવી! મેં ઘણી

* "બોમ્બે ગેઝીટ"નો એક ચરચાપત્રી લખે છે કે —"હિંદુસ્થાનની પ્રજા વ્યવસ્થા રાખવા માટે જેટલું સૈન બ્રિટિશ સરકારે રાખ્યું છે તેટલા બકરાને એટલા ભરવાડપણ ન સાચવી શકે, તો બ્રિટનનો જય કેટલો મોટો છે, ને હિંદુઓ કેવા કાયર ને હિન્ડા જેવા થયા છે તે એજ સ્પષ્ટ કહી શકશે. * * * શામાટે નગાઠાઓ રાજ્ય કરવે લાયક ગણે છે પોતાને?"

ખામોશી ધરી એના હિતાર્થે આટલું સંકટ વેઠવાનું સ્વીકાર્યું છે, એ એના રક્ષાર્થે અને લાભાર્થેજ છે એમ કોણ નહી કેહે ? હવણાંજ તું કહી ગઇ તેમ આ ધુમરાયલી ને ખડખડીયણપરથી મારૂં શીતળ છત્ર કાઢી લઉં ; એની સ્વૈચ્છિક વર્ત્તણુકે વર્ત્તવા દઊં ; એના મનમાં ઉઠતી નવિન નવિન સ્વપ્નવત્ આશાઓની લહરોમાં રમવા દઊં અને જે લાભ મેળવવા એ દૃઢીભૂત ઇચ્છા દર્શાવે છે તે મેળવવા એક બાળક પેઠે એને સ્વચ્છંદી બનાવું તો એ "પાયમાલી" શિવાય બીજું કશુંએ મેળવે નહી એ તો જગત્જાણીતી વાર્તા છે. મારા મુલકથી દૂર રહી આ મુલકમાં રાજ્ય કરવાથી મને શો લાભ છે? † જરા તો બતાવ? એની હવા એવી તો દુઃખકર છે કે મારાં પુત્રપુત્રી નિરંતર માંદગીની ફરીઆદ ઊઠાવતાં પરવારતાં નથી, ને એક ક્ષણમાં "બ્રેન ફીવર" આવે છે કે બીજે ક્ષણે સાફ થઇ જાય છે. એના પુત્રો એવા તો કૃતઘ્ની અને નિરૂપકારી છે કે મને સકળ સ્થળમાં નિંદી "હિંગતોળુ હિંગતોળુ," પેલા નેપોલિયન પેઠે બકે છે. એ એના મર્મવાક્યથીજ યૂરોપમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચી છે. આખા યૂરોપમાં એને લીધેજ એમ મનાયું છે કે હું યુદ્ધમાં ખરેખરી આસક્ત નથી પણ અશક્ત છું: હું રણસંગ્રામમાં ઝઝુમનારી નથી પણ ધ્રુજનારી છું. આ મારી કેટલી ને કેવી અપકીર્ત્તિ? કોણ એ ખમે? થોડું અપમાન? થોડી અપ્રતિષ્ઠા? એનેમાટે તો મારા **વેલીંગટન** ને **નેલ્સન** જેવા પરાક્રમી પુત્રોના

† "હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય કરવાથી બ્રિટિશ પ્રજાને કશો લાભ નથી, પણ ઉલટું નુકસાન છે." "ધી ટાઈમ્સ"—લંડન. ૧૮૮૦.

પ્રાણ ગયા, ઘણાક આ દેશમાં મરાયા, ને ઘણો કાળ શ્રમ વેઠયો, એ કંઇ થોડું કીધું છે? બેહેન તું પણ કહીશ કે એ તો હુંજ ખમું, બીજાથી ન ખમાય! મારી જગ્યાએ કોઈ બીજી હત તો તેણે ક્યારનીએ એને છોડી દીધી હત, પણ માત્ર એક દયાને ખાતર મેં એને મારા શીતળ છત્ર નીચે રાખી છે; અને તે એ ખરા ભક્તરૂપે ને વગર આનાકાનીએ પવિત્ર પ્રભુ સમક્ષ પણ સ્વીકારવા ના પાડતી નથી. જે જે પ્રગટ મનપતિજ ખાત્રીઓ એની તરફથીજ મને મળી છે તે સઘળાથી ભાસે છે કે સચરાચર પ્રભુની ઇચ્છા પણ, આ અધમગારમાં પડેલી રાણીને મારા છત્ર નીચે લાવવાની હતી ને તેણે ઘણા ડાહપણથી મારા ચરણ નીચે એને મુકી છે. એ કર્મ અતિ ઉત્તમ તો શું પણ અનૂપમ છે, ને તે સત્યકર્મ સ્તુત્ય વિજયવંત છે."

આ છળભેદની પ્રપંચવાણી સાંભળી દેવી સ્વતંત્રતા ઘણા ગુસ્સાથી ઊછળી પગ પછાડી બ્રિટાનિયાની સામા ખૂબ ડોળા ઘૂરકાવ્યા. તેણે પોતાના હોઠપર દાંત દાબેલા હતા તે ખસેડતા, હોઠમાંથી રક્તાસ્ત્રવ થયો, એથીજ માલમ પડે છે કે તે કેટલા ગુસ્સામાં હતી.

"એ તારો માર્મિક છળભેદ મારી સાથે ન ચલાવ!"દેવી દાંત કચકચાવીને બોલી:—"એ છોકરી! કેમ ઘણી ફાટી ગઇ છે કે? હું તને ઘણી સારી રીતે પીછાનું છું કે તું કેવા ખુનિયાત કુળની છે; અને દુનિયા પણ તને સારી પેઠે પીછાનેછ, સમજી કે? તું તો એમ જાણે છે કે આ તારા ફરેબની જાળ કોઈ પારખી શકતું ન-

થી, પણ એમ મા જાણ. તારા પ્રપંચ, તારા કાવત્રાં, તારા કાવા-દાવા, સોદાઇ, લુચ્ચાઇ, કળાકુશળતા એ સઘળી સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્ર બહુ સારી રીતે જાણે છે.-શિકાર કરનાર શિકારી એમ જાણે છે કે હુંજ માત્ર શિકાર કરવામાં બહાદૂર એકકો છું, અને તાકયો તીર સચોટ મારી શબ્દવેધી શિકાર કરૂં છું, તે કોઇના જોવા કે જાણવામાં આવતું નથી, પણ એ તેની ભુલભુલામણી છે-તેના જેવા સંકેતિક પુરૂષો તેની શીકારબાજી સારી રીતે પારખી શકે છે; માટે સર્વ ગુમાન તજી, છેતરપિંડી વેગળી મુકી, ગર્વ તજી નિરમાની થા. તારી સાથે ઘણા સમય થયાં બે પાંચડા વાત કરવાનું મને મન હતું, ને પ્રસંગ શોધતી હતી, પણ તે મળ્યો નહી ને મેં તને મારી ઇચ્છાશક્તિ દર્શાવી પણ નથી. આજે તેંજ જાણી જોઇને પ્રસંગ ખોળ્યો ને મારો ઉભરો કાઢવાનો સમય આવ્યો એ કંઇ સારામાટેજ હશે. તારી આ સમયની સઘળી કુશળ સોદાઇ ને સ્વૈચ્છિક સાહસકર્મોનો દોષ કાઢવા મને પુરતાં કારણ તેં આપ્યાં છે; પણ મારા કોમળ પ્રેમાલ હૃદયને લીધે માત્ર તારી ગયેલી સુધ્ધસાન ઠેકાણે આણવાજ તને મારો ચમત્કાર બતાવીશ. તેં ઉછળતાં લોહીથી સાધારણ તનમનસામર્થ્ય વાપરી ઉરના ઉત્સાહના આવેશમાં, બીજી* પ્રજાએ બીજા સ્થળોમાં વિજયકર્મ રૂપ કૃત્યો કીધાં ત્યારે તારે પણ નામના તો કરવીજ જોઇયે તેથી આ બાપડી કંઇ વર્ષો

* "સોલમા સતરમાં સેકડામા યુરોપમાં દરેક રાજ્યને બીજા પ્રદેશમાં ઘુમવાનો પવન ભરાયો હતો. સ્પેનિશ પ્રજા અમેરિકામાં, ડચ લોકો જાવા, મલાયામાં, પોરટુગીઝો અમેરિકા ને ઈંડયામાં ગયા, ત્યારે અંગ્રેજોને પણ પ્રદેશમા જવાનું મન થયું."

થતાં પિડાતી હિન્દ તરફ આવી, વિપત્તિ પાડી જે રીતે વિતાડયું છે તે મનેસર્વ રીતે ખબર છેજ—તો તારો બચાવ તું મારી આગળ કરી શકવાની નથી. મારી સાથે તારી લેબાસી—પરેઝગારી, ખ્રિસ્તાઇ—ધાર્મિકનિષ્ટા અથવા આ ચાલુ જમાનાની "પુરાણપ્રસિદ્ધ ઓગણીસમી સદીની શીલસૂરી," (જે જો ખરેખરા શબ્દમાં ખુલ્લું કરૂં તો દગા ફટકાનો વેપાર) વેપારના કાળાંધોળાં, તારા અન્યાય અને ક્રૂરતાના બચાવમાટેની અસાધારણ કૃત્રિમ દલીલો લાવવાની કશી અગત્ય રેહેવાની નથી—તારી રાજધર્મનીતિ એવી તો પ્રત્યક્ષ નામોશી લગાડનારી છે કે જેવું હીરામાં તેજ, ધ્રુવમાં અચળતા ને સૂર્યમાં પ્રકાશ—તેથી આ વેળા ગમેતેમ હશે તોપણ તારૂં ખરૂં શૌર્ય પરાક્રમ છુપાંડી, ને આ તાલ પડેલા માથાપર ઢાંકણ ઢાંકી, મને, ખુબસૂરતીમાં તું એકકી છું એમ બતાવવાની જરૂર રેહેશે નહી. મને સર્વ ગૂણ માલમ છે. તું નાની છોકરી હતી ત્યારથી હું તને પીછાનું છું. કાળાંતર—યુગાંતર થયા તું બ્રિટન રાણીના સર્વ કર્મ મારી દ્રષ્ટિ સમીપ બને છે—બનેલાં છે ને બનશે તો પછી રૂપ પાલટી તું મને શી રીતે છેતરી શકશે? હવે કૃપા કરીને મને જણાવશે કે તને આ આર્યવંશની ભારતભૂમિમાં આવવાનું કોણે નિમંત્રણ કીધું હતું; અથવા તું કેહેવા શક્તિવાન્ છે કે ૧૬૧૨ પેહેલાં ને તે પછી એક સૈકા સુધી તને કોઇ આ દેશમાં ચાહતું પણ હતું; અથવા ભરતખંડના એક પણ ભાગપર ઊભા રેહેવાનો તને કશો હકપણ હતો; અથવા આ ભૂમિપર તને કોઇપણ પ્રકારની સત્તા આપવામાં આવી હતી? તું ધોળામાં ઘુસી; ને તકલીદી વસ્તુઓથી સૌને મોહ ઉપજાવ્યો; એ

શિવાય પેહેલ પ્રથમ તે કંઇપણ કીધું છે ? ઉદારબુદ્ધિ ને જનદયા ને ર-ણોત્સાહી ને વિવેકમર્યાદાના કશાંપણ કર્મ તેં પ્રથમ કાળમાં કીધાં છે ખરાં ? તું સ્વચ્છ અંતઃકરણથી સંકટ વેઠી ક્રૂર ક્રોધને વશ ન થતાં,—જેમ તું હમણા શાંતિની વાતો કેહે છે તેમ—સાવધપણું સા-ચવી એશિયાની ભૂમિને લાલ રંગથી રંગી સંહાર કર્યો નથી ? અને તે કર્મ તું જની ભુલ, અસાવધતા અથવા સમયોચિત ન હતું એમ જો તેં પછી માન્યું હોય તો રે, તેં કદિયે પશ્ચાત્તાપ કીધો છે ખરો ? કાર્ય પરત્વે તેં જે જે અધર્મના કર્મ કીધાં છે અને અપમાન આપી સખત ધારા નીતિ સ્થાપિ હિન્દ ભૂમિ મેળવી છે, એ અતીસેં ખિન્ન કરનારૂં, વીરત્વનું નાશ કરનારૂં અને ઇતિહાસના પૃષ્ટપર એબલગામણું (સર્વેથી શ્રેષ્ટમાં શ્રેષ્ટ !) કર્મ તારૂં છે એમાં જરાપણું સંશય રાખવાનું કારણ નથી. સ્વચ્છ, પણ ખોટા—કૃત્રિમ, વેપાર ઉત્તેજને નિમિત્તે તેં પ્રવેશ કીધો—જ્યારે આ ભરતખંડ, તારી "સીવીલવોર" અને "વાર આફ્ રોઝીસ" ના જેવા સમયમાં હતું ત્યારે,—જ્યારે હિમાળ-યથી કન્યાકુમારી સુધીની પ્રજાનું વ્યવસ્થાબંધારણ કઢંગી હાલતમાં—જ્યારે અપ્રમાણીકપણું, સ્પર્ધાસ્પર્ધાની ઝૂમમાં દરેકે દરેક રાજ્યો વારંવાર બળ અજમાવી કીર્ત્તિ મેળવવાના શોખથી અન્યોઅન્ય રોકાતાં હ-તાં ત્યારે,—જ્યારે પાયમાલ થતાં રાજ્યોની સમીપ ભયના ભડકા પસરી ગયા હતા ને પરાભવ પમાડેલા પરદેશી ને સ્વદેશી, અથવા વિજયી સરદારો પોતાના સ્વસામર્થ્યે બળને સુઘટ કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવામાં મોટાઈ માની ગર્વથી મચેલા હતા ને પરદેશી પ-રધર્મી રાજ્યોને હાંકી મૂકી, પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા મંડેલા

હતા ત્યારે—તેવા કવખતમાં તારૂં પગલું આ દેશમાં પડયું. જો એ બારીક રણસંગ્રામનો સમય ન હોત તો આ ભૂમિ, કે જે સર્વ પાસથી રક્ષિત થઇ છે તેમાં તારાથી અવાત એ તો દુર્લભજ! દેશાભિમાન વેહેચાઈ ગયું હતું, દેશજનતા હતી નહી, તારો હેતુ તેં જૂદોજ બતાવ્યો અને તું એવી તો નપુંસક તે કાળમાં દેખાઇ કે તને કોઇએ લેખામાં લીધી નહી, ને વરૂ કદી ઘેટાના લેબાસમાં આવી ઘેટાંને છેતરે તેમાં કંઈ વરૂની મોટાઇ મનાતી હશે? એ ખરા શૂરવીરનું કર્મ નથીજ. પણ તને કંઇ શૂરવીર, રાજબીજ કે અંશાવતારી થયાનું કોડ હતુંજ નહી, માત્ર ગમે તે નિમિત્તે સ્વાર્થ સાચવી ધન મેળવવું તાકયું—કેમકે તેં એજ નિશ્ચય કીધો હતો કે-ધનથી સૈન્ય ને સૈન્યથી વિજય ને વિજયથી દેશ ને દેશથી કીર્ત્તિ મળે છે. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, ધર્માસ્થા તો તારામાં પ્રથમથીજ નહોતાં, એટલે એ વેળાની વાર્તા શી કરવી? સુરતમાં મુકામ નાખ્યા પછી ધીમે ધીમે બીજે સ્થળે પ્રવેશ કીધો. સ્વાર્થિ કુભાંડ રચવા માંડયાં ને અધર્મકર્મ કરવાથી તું જરાયે બીની નહી; અને મને નથી માલમ કે તેં કદી પણ રાજ્યપ્રાપ્તી અર્થે ઉજળા પ્રપંચ ખેલ્યા હોય. ઉંચ કુળને અને ઉંચ ગૂણને ન ઘટે તેવાં કર્મો કરવા જારી કીધાં. તેં આ દેશમાં જે નવિન નવિન પ્રકારના ફેરફાર કીધા તે તારો સ્વાર્થ સાંધવા ને લાભ સાચવવા—નહી કે દેશી પ્રજાની વાહાર કરવા; એ નો તારો હેતુ કોઇપણ કાળે હતોજ નહી ને હવે થશે એમ પણ હું માનતી નથી. પ્રજાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તારાપર થાય, અને તેઓ સારા તો તને પણ સારૂં,

એમાટે તેં મોહ ઉપજાવી નવા નવા ખતિંગોથી વશ કીધા. યૂરોપમાં ચાલતો ઉત્કૃષ્ટ સુધારો દાખલ કીધો. તેનું કારણ કે તને પોતાના વિશ્વાસમાં આર્યો આણે, ઐક્યભાવે વર્તે. આ અતીસેં દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો ને તીવ્રબુદ્ધિનો હેતુ, બહુશ્રુત રાજનીતિવેત્તા જાણતા ને જાણે છે, અને તું કેમ બાજી ખેલે છે તે સમજતા હતા, પણ તેઓ આડા ફાટે નહી ને તને વશ રેહે તેટલાજ માટે સામ દામ ભેદની યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી સૌને આજ્યાં જેથી તારો વધારો બેધડક કરી શકી; કેટલાક રાજકુમારોને સનદ આપી—જાણે એ સઘળાં તારા ચાકરો હોયની તેવા પ્રકારની.—જ્યાં સૂધી તું સમ્પૂર્ણ બળવાન થઈ અને આ દેશના કુળદીપકોને સપડાવવા, હરાવવા ને શિક્ષા કરવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યાં સૂધી સૌને રાજી રાજી રાખી વિલાયતી વસ્તુઓ ભેટ આપી ને નમ્ર રહી; પણ તેં જોયું કે હવે તો ગમે તેની સાથે લડવાને શક્તિવાન્ છું ત્યારે ધીમે ધીમે સપડાવવા લાગી. કોઇને "નાલાયક", "મૂર્ખ", "રાજ્ય ચલાવવે અશક્ત", "ગેરવર્ત્તણુકવાળા" વિગેરે વિશેષણો (જેનો તોટો તારી પાસે નથી) આપી પદભ્રષ્ટ કીધા, ને જે તને પૂજ્ય સ્વર્ગની દેવી તરીકે નીરખવા તત્પર થયા ને તેહેનાતમાં ખડા રહ્યા તેમની તું શાહાનશાહબાનુ થઇ—પણ પેલા બીચારાઓને નામના રાજા * રેહેવા દીધા. પેહેલો દાવ તેં ખેલ્યો એજ કે "હું પુરૂપાર્થી છું" એ બતાવવા કેટલાંક

* "રાજા" એ વિશેષણ મૂર્ખ અથવા અક્કલહીન પુરૂષને પણ લગાડવામાં આવે છે, ને તેજ અર્થમા હવેના રાજાઓ રહ્યા નથી એમ કોણ કહે છે"? અસરીતાબઆરૂપત્રિકા.

કીધા, અને આ દેશના લશ્કરને, આ દેશનાજ ધનવડે સંતોષી (તેરા ધરમ તેરાહીઠાર) તેઓના શત્રૂ રાજાઓને નમાવ્યા ને તેમને શરણે લાવી આપ્યા. અથવા જેણે તને પત્ત ન કરી ત્યાં સામી થઈ માર્યા કે માર ખાધો, પણ પેલાને તો બતાવ્યું કે હું ભલી છું. આ સઘળાંમાં તેં તો તારૂં ભક્ષ પકાવ્યું. જ્યારે જીતેલા રાજ્યના કકડા થઇ વેહેચણીનો વારો આવ્યો ત્યારે "નરદમ શંભુ"—જેમાં તત્વ હોય તેવો ચૂડામણી માલ તેં પડાવ્યો ;—પેલા નિર્લોભ આશ્રય—અતિ ઊત્તમ આશ્રયના પેટામાં—અને રાંક થયેલા, ઉપકારથી દબાયલા નવાબે * બદલો વાળવા તેં જે માંગ્યું તે આપ્યું. પણ મૂર્ખ આર્યે એમ ન જાણ્યું કે જે અધર્મનીતિ રાખે છે તેની સાથે ધર્મનીતિનું યુધ્ધ શા કામનું ? કારણ કે જે આશ્રય તેં આપ્યો છે તેમાં "ધણીને કેહેશે કે ધા ને ચોરને કેહેશે કે નાહાસ". પેહેલો તારી પાસે આવ્યો તો તું કેહેશે કે આટલી મદદ મળશે પણ આટલો બદલો મળે તો, ને બીજાને લપઝછપઝની રીત બતાવી આંજી નાંખે—ને રોપમાં અંધ થયેલાને સુઝે પણ ક્યાંથી ? ટોલાઓ તારી માંગણી કબુલ રાખે ને આખરે એ ટોલા રાજા ને ઠાકોરો રોઇને રેહેતા હતા. તેમાં કામ માત્ર તારૂં થયું—બીજાઓ તો કોકટમાં કપાઇ મૂવા. વેહેચણીમાં સારો માલ પડાવી લાછણલુછણ તેઓને આપ્યું, તે પણ વળી સરતથી : 'કે અમને વખત આવે ત્યારે આશ્રય આપવો, સામા શત્રૂને મળવું નહી.' આમ સ્વતંત્ર રાજાઓને પરતંત્ર ટોયા કીધા; પણ તેઓ ભપકામાં અંજાયલા તેથી કેટલોક

* કરનાટકના નવાબ માટે આ સૂચન કરેલું છે. મી. બર્કના વિચાર જોવા.

અને અપમાન કરવું તેનો બદલો માત્ર તમારા રાજપાટ ને જીંદગીના સાટાંથી વાળશે", તે કોણને માલમ નથી ? રાજ્યવૃદ્ધિ થયા પછી દેશી રાજકુંવરોને તેઓની પ્રકૃતિનો-શરીરબાંધાનો વિચાર કર્યા વગર ચચાર સ્ત્રિયો પરણવાની પરવાનગી આપી ; ને જેમની ઇચ્છા નહી તેઓને ચચાર સ્ત્રિયો બળાત્કારે પરણાવી-અને જગત્‌ને જણાવ્યું કે પ્રાચિન આર્યરિવાજને હું માન આપું છું, ને તેની અવગણના કરતી નથી. પણ તેમ નથી. જનાનામાં રાજકુળ મશગુલ રેહે તો તું શું કરે છે તે જાણે પણ નહી, "હાજી હાજી" કર્યા કરે, ને તારા હુકમો કેવા ભેદભરેલા છે તે સમજવા અશક્તજ રેહે. જ્યાં સૂધી સમય ન આવ્યો ત્યાં સૂધી તું સર્વોપરી છે એમ બતાવ્યું નહી, પણ જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તારો પટો કીધો, ને એકદમ બેધડક તું સર્વોપરી ચક્રવર્તિ રાજરાજેશ્વરી થઈ બેઠી-જો કે એકપણ સંગ્રામ તેં આ દેશમાં, તારા પોતાના બળથી કીધો નથી કે જેવો નેપોલિયને ઇટલીમાં કીધો હતો. સર્વોપરી રાજરાજેશ્વરી થઈ કે ગુલામ કરતાં બેહેતર ગણ્યા નહી. ખણખોદ જારી થઇ. ભાયાતો ને સરદારોના કજિયા, જેની સાથે તને કશી નિશબત નહી તેમાં તે હાથ ઘાલ્યો. કોઇ રાજાને ઓછા માનને પાત્ર કે કોઇને ઓછી તોપના અધિકારી ગણી તેઓને નીચા પાડ્યા, ને તારે હાથેજ તું સર્વોપરી થઇ પડી. આમ કરી તેઓને તેમની પ્રજા હજૂરજ હલકા પાડ્યા. સર્વોપરી-ચક્રવર્તિ * થવામાં શાશા ગુણ જોઇયે છે તે તો તને

* ચક્રવર્ત્તિપદ માટે "માહાભારત"મા આમ છે-દેશ દેશના રાજાઓને વિના અપરાજીતના, તેઓની સઘળી સત્તા કાયમ રાખી, તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનુ રાજ્ય ચલાવે, તેમા

બાલમજ સાના હોય, પણ જેઓ સર્વોપરી થયા છે તેમનો ઇતિહાસ પણ તું ભુલી ગઇ. ચક્રવર્તિપદ ધારણ કરયા પેહેલા પ્રજાને સંતોષ આપવો અવસ્યનો હતો પણ તેની તને દરકાર શી હોય ? તેં તો માત્ર તારો કરપ બતાવી સૌને થથરાવ્યા. પ્રથમમાં સમાધાને આણવાને નિમિતે કેટલાંક રાજ્યોની લગામ તે હાથમાં રાખી, અને તે દ્વારે તારૂં પેટ પુષ્ટ કીધું જેથી તને કોઇ વખત અજીરણ પણ થતું–અને જે રાજ્યો તેં હાથમાં રાખ્યાં તેના પાટવી અને યશસ્વિ પુત્રો કાર્ય કર્મ કરવે યોગ્ય થયા ત્યારે કંઈ કંઇ બાહાને તેઓને અટકાવ્યા. 'હજી તમે, વયે યોગ્ય થયા પણ રાજ્ય કરવે યોગ્ય નથી'; 'અંગ્રેજ અધિકારી પાસ તાલીમ લો, પછી વિચાર થશે;' 'તમે કાચા છો તેથી વિનાઅનુભવે પ્રજા કનડશે ને તમે ભયમાં જશો, માટે અમે આપિયે તે વરસુંદ ખાઇ પડયા રહો,' એમ જણાવી ઘણાક રાજ્યો તાબે કીધાં. કોઇના વારસ માટે વાંધા કાઢયા, કોઇને બે ગામ આપી પાંચ સારા પડાવ્યા, કોઇને કેમ તો કોઇને કેમ, એમ ચંચળતા વાપરી દેશમાં તેં જય મેળવ્યો–જે રજવાડી દરોડા કરતાં વિશેષ સારી રીતનો નહી. તું જેટલી ઢોંગી છે તેટલી ઢોંગી કોઇ નથી. અજીત બળવંત અને બેયોનેટપર ઘુમનારી છે, પણ એમાં તારૂં દાંભિકપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. બે રાજ્ય જો ઐક્યતા ક-

માહારાજ્ય વચ્ચે પડે નહી. તેઓ માહારાજ્યને સર્વ પ્રકારનું સ્વેચ્છાથી માન આપે ને અશ્વમેધ, રાજસુયજ્ઞાદિ ક્રિયા વખતે ચક્રવર્તિને માન આપવા જાય. ત્યા તેમનુ પૂજન થાય. રાજકોશ, ને રાજરચનામાં સર્વ પ્રકારનો ભાગ આપે. ખંડણી આપ્યા શિવાય બીજી કોઇ પણ રીતે ચક્રવર્ત્તિ રાજાનો કશો હુકમ માંડલીકપર ચાલે નહી.

રનાર થાય તો તને ઊડાવતાં વિલંબ નહી, તેથી બંનેને દૂરના દૂર રાખવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. સૌની સાથે દાવપેચ ને કાવાદાવાનીજ વાત. ગમે તે થાય તોપણ તને પુછ્યા વગર પાણી ન પિવાય; તો પછી બે જણ શી રીતે સંપીલા થાય? પાણી પીવું કે પાન ખાવું તેમાં પણ તારો અમલ, તેં તારો રોપજ ઓર બતાવ્યો છે. સ્ત્રિ કે સગાં સહોદરને ન મળાય, વિવાહ લગ્ન પણ તને પુછીને થાય, પુત્રીને રાજ્ય આપવું કે નહી તે પણ તારી મરજીપર અને એમ સઘળી રીતે નાહના કે મોટા, હજારની આવકવાળા કે કરોડની, સો માણસના ધણી કે લાખના તે સઘળાં તારાં યંત્રમાં સંકડાયલા છે; તેની ચાપ તારા હાથમાં છે, તું જોર કરે તો તેની ફુરચીફુરચી ઉડી જાય. તને તારી નીતિજ પ્રિય છે, અને તુંજ સઘળે પોતાની હાંક મનમાને તેમ બોલવે છે. બાકી ગમે તેટલી ખંડણી આપે પણ તેને રાખવો એ તારી મનમોજી મરજીપર છે. કોઇ રાજા આજે એમ જાણે કે તેનો અમુક (કલ્પેલો) શત્રૂ છે ને તેનાથી બચવા તે તારો આશ્રય માંગે તો તારી મરજી ચાહે તોજ તું તે આપી શકે; તેનો કશો જોરો નથી; ને કદી તું એમ પણ ચાહે કે આપણે એ રાજ્ય ગડપ કરવું છે તો તને અટકાવનાર હજી પણ કોઈ નથી. "નાલાયક" કે "ગેરવર્તણુકવાળો" ઠરાવી તેના રાજ્યને તું તરતજ તારા રક્ષણ નીચે મુકી દે. પણ કદાપી કોઇ રાજ્ય બળિયું હોય ને તને પણ તેનો ડર લાગે તો "ઉગતા ડામવા"નો હુન્નર તને નથી માલમ એમ નથી. પેલા કીલ્લામાંથી ગર્જતો ઢંઢેરો નિકળશે ને તું જણાવશે કે "એ રાજ્ય દિન પ્રતિદિન બળસત્તામાં વધતું જાય છે

અને પોતાના પડોસીને વિશેષ ભયંકર છે, તથા હવે પછી દુઃખકારક થઇ પડવાનો સંભવ છે, અને એમ ધારવામાં આવે છે કે તે બ્રિટિશ માહારાજ્યનો કટ્ટો શત્રૂ નિવડશે, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે, માટે પેહેલાંથી ચાંપતા ઉપાય લેવા વાજબી ધારવામાં આવે છે. માહારાણીની સરકાર પોતાના નિયમ પ્રમાણે એ બ્રિટિશ રાજ્યના વેરીને નરમ પાડવા હમણા તેના સઘળા હક છીનવી લઇ તેના રાજ્યપરથી ઢોળી પાડવામાં આવે છે." આજ તારા ખરેખરાં વાક્યો છે, ને આજ તારી નિરંતરની કરણી, રેહેણી ને તારાં આચરણ છે. એમાં લેશ માત્ર પણ અસત્યતા નથી. એમાં અલંકાર નથી ને એમ બોલવામાં વૈરભાવ પણ નથી. આવી રીતે બારૈયાનું બારેવાટ કરવાથી નૈષ્ટિવ્રતવાળી નોધારાઆધારરૂપ પુણ્યશ્લોક તું બની છે. ભરતખંડમાં તું પ્રપંચે ઘુસી હતી, ને પ્રપંચે કામ કીધું છે. જેમ જેમ તું પુરતી પાવરધી થઇ તેમ તેમ તેં ધારણ કરેલો 'બગવેશ' કાઢી નાખ્યો ને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી. જ્યારે તેં લાંબી, એકાંત, વિકટ ને ઉજડ માહાસાગરની મુસાફરી ખેડી ત્યારે તારો હેતુ માત્ર એટલોજ કે આ નવા વિશાળ રસાલ પ્રદેશ સાથે તારા સંબંધની સાંકળ જોડવી ; ફ્રેન્ચ, વિલંદા ને પોર્તુગીસ સાથે નવિન નવિન શા શા વર્તમાનો બને છે તે જાણી અનુભવી થવું ; અને વેપારમાટે તારા પુત્રો આ દેશમાં આવી વશે ને પોતાનું નસીબ અજમાવી જે દોલત મળે તે લાવી તને શણગારે. લોકોને ને મોગળ શાહનશાહો ને એજ વિચાર બતાવ્યા. એ વેળા દેશી રાજ્યો ઘણાં ને શકિતમંત હતાં, તેઓએ નિખાલસ દિલથી તારી પ્રજાને પોતામાં ભેળીને તે-

ઓના દેખીતા સુંદર વિચાર ગ્રહણ કીધા, અને તેમના બોલવાને માન આપ્યું. તારા દેશમાંથી જે ઉમદા વસ્તુઓ તું લાવી હતી તે બક્ષિસ આપી સૌના મન આકર્ષ્યા. બીજા કરતાં તારૂં બોલવું સ્પષ્ટ, વેહેમ-રહિત, સુંદરવાણીવાળું, ને સત્યતા ભરેલું હતું, પણ જો ફ્રેન્ચ કે ડચ જેવુંજ તારૂં વચન હોત તો તને કદી પણ દાખલ થવા દેત? એ આશાજ શી કરવી? પાટુ મારી કે પાખોટું પકડી આકાશમાં ઉરાડી શબવત્ કરીભૂમિપર નાંખી તારી આનંદે ઉત્તરક્રિયા કરત ને બ્રા-હ્મણને સંતોષ પમાડત. પોર્ત્તુગીસની વગસત્તા તેં ઘટાડી ને તારો ઉત્કર્ષ કરવો પેહેલે ધાર્યો. હૈયાફુટેલાઓ સોનું જોઇને મોહી ગયા ને તને મદદ ક-રી કે એ તો સાધુ છે; પણ 'જર દેખી મુનિવર ચળે' એ બાપદાદાનું ભુલી ગયા; તું પ્રબળ થઈ; દુરાની ને ઇરાનીઓ કરતાં વધારે શ્રેષ્ટ ગ-ણાઈ; ડાહી ડાહી વાતો ને વેહેવારીયાવટ દાખવી સર્વોપરી સત્તા શક્તિ સ્થાપી; દીર્ઘસૂત્રી બની તેં સૌને મોહ પમાડયા; ને જ્યાં ગરજ પડે ત્યાં હાથ જોડયા ને તરણા મોડે ઉપાડયાં, ને સમય જો-ઈ બાપબેટાનો સંબંધ દાખવ્યો. આ બુદ્ધિચાતૂર્ય બહુ ઉજળાં પ્રકા-શ્યાં. વખતે નિડર ને વખતે ધીર બની ધીમે ધીમે રાજ્યો સાથે સમોવડિયાપણું મેળવ્યું ને જ્યાં સ્પર્ધા ચાલી ત્યાં વધતાં વારજ નહી. રાજાઓએ પરસ્પર રણસંગ્રામ આરંભ્યો ને દેશી પ્રજાને મો-જશોખના સાહિત્યો પુરાં પાડી તારી તરફેણમાં ખેંચી લીધા, એટલે કોઇને તમા રહી નહી ને તેં બણીઠણી મુગ્ધા વેશ્યાના નેણાના કટાક્ષ મા-રવા માંડયા તેથી સૌ મુર્છાગત થઇ પડયા! ઘણીક નવિન વસ્તુઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ વિચારી તું લેતી આવી હતી તેના બોહોળે હાથે

ઉપયોગ કીધો. નજરાણા નાહનામાં નાહના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધાં લેતા હતા એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો. લાંચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું 'નજરાણું' હતું. આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી, મોરના પીંછામાં બગલ્યાની બની સુઘડ આદર કરી રાજકીય બંધન તોડવા પ્રપંચ વાવરયો. દેશી સામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ ને રજપૂત, રજપૂત ને મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરઘોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમાં રાખ્યા ! તારાઓ હતા તો થોડા, પણ માહ કાફર હતા. ગત રમવી સારી રીતે જાણુતા, ને તેથી હજી પણ એમ કેહેવાય છે કે આગલના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા. પણ તેઓએ કેમ સત્યાનાશ વાળ્યું છે તે હું સમજાવું છું. નિરઉઘમીને ધંધે લગાડી, પોતાની સાથે રાખ્યા. ઘણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમાં સારો ઉપજ્યો. આથી ઘણી દોલત મલી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા. તને તો ઉઘોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો. તેં વળી આ નવા શ્રીમંતોને "કંપનીના સીતારા" એ કીતાબથી રંજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોહચી જાન કંપનીના તારા એ નામથી મગરૂર થયા. યૂરોપની નવી યુદ્ધકળા તેં દર્શાવવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ઘણાક લશકરી સીપાઇઓને તાબે કીધા. તારી ગણના નહી તેથી કશોપણ અટકાવ થયો નહી. આ સેના જોઇને, કેટલાક રાજાઓ, કે જેમણે પોતાની સત્તા ખોએલી અથવા રણસંગ્રામમાં પડોસીથી હાર ખાઇને કલંકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માંગી ને તેં આપી ખુશી સાથે. તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો. નામર્દીથી અથવા ડાહાપણને વેગળે મુકવા-

થી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ટ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામાં નોહતા તેઓને શૂરવીર અને માહાસુભટરાજમાં ગણાવ્યા. આથી રાજ્યમાં અને પ્રજામા તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડયા. જમીન બદલા તરીકે મળતી ગઈ અને ત્યાં અદલ ન્યાય, શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઈ. ખેડુતો રાજી થાય તેમ કર મુકવામાં આવ્યો, અને તારા (કેહેવાતા) સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા. ખેડુઓને અદલ ઇનસાફ મળ્યો, ને તેં હિંદ રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાંને બચ્ચાં જેવાં ગણ્યાં.—

બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમાં પૂજ્ય ને શ્રેષ્ટ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મરક્ષામાટે તારા 'રાજ'ને આશિર્વાદ દીધા—ખરા પ્રેમને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટેજ કે તેઓની વાજબી દક્ષણા આપવામાં તેં કૃપણતા વાપરી નહી, ને જ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવું પડયું.* નવા આવેલા અંગ્રેજો ધર્માંધ નોહતા, ધર્મપંથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇ પણ માણસને ધર્મમાટે શંકાશીલ થવું પડયું નહી. તાલમેળ રમી સૌને રાજી રાખવા કંપનીએ પોતાનો સીક્કો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાજુએ "શાહઆલમ બાદશાહ ગાઝી"ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઇર્ષાથી તારો અનાદર

* ૧૮૫૭નો બલવો. "બ્રાહ્મણો, ફકીર, ને બીજા ઘણાના હકો ઝુંટવી લીધા ને તેઓને ભીખ માંગવાની હાલતે પોહોચાડયા તેથી તેઓએ લશકરી સીપાઇઓને ઉશકેરયા હતા. તેમા મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા." John Malcolm Ludlow.

ઉપયોગ કીધો. નજરાણા નાહનામાં નાહના અધિકારીથી તે મોટા શાહનશાહ સુદ્ધાં લેતા હતા એટલે તને માર્ગ મોકળો મળ્યો. લાંચને વિસ્મૃતિ કરાવે તેવું 'નજરાણું' હતું. આ માર્ગે પોતાની ઇચ્છા વૃસ કરી, મોરના પીછામાં બગધ્યાની બની સુઘડ આદર કરી રાજકીય બંધન તોડવા પ્રપંચ વાવરયો. દેશી સામા મુસલમાન, મુસલમાન સામા મોગલ, મોગલ ને રજપૂત, રજપૂત ને મરેઠા એમની વઢવાડને લીધે લોક નિરઘોગી હતા, તેમને તારા પુત્રોએ ચાકરીમાં રાખ્યા ! તારાઓ હતા તો થોડા, પણ માહ કાફૂર હતા. ગત રમવી સારી રીતે જાણતા, ને તેથી હજી પણ એમ કેહેવાય છે કે આગલના સાહેબો તો બહુ ભલા હતા. પણ તેઓએ કેમ સત્યાનાશ વાળ્યું છે તે હું સમજાવું છું. નિરઉઘમીને ધંધે લગાડી, પોતાની સાથે રાખ્યા. ઘણો માલ પોતાના મુલકનો તેઓને વેચ્યો, ને તે માલનો ભાવ રાજદરબારમાં સારો ઉપજ્યો. આથી ઘણી દોલત મલી ને તેઓ તારા તાબેદાર થયા. તને તો ઉદ્યોગ કરવાનો રસ્તો મળ્યો. તેં વળી આ નવા શ્રીમંતોને "કુંપનીના સીતારા" એ કીતાબથી રંજીત કીધા, ને તારા માનથી સ્વર્ગે પોહચી જાન કંપનીના તારા એ નામથી મગરૂર થયા. યૂરોપની નવી યુદ્ધકળા તેં દર્શાવવા દેશી પ્રજાને કેળવી, ને ઘણાક લશકરી સીપાઇઓને તાબે કીધા. તારી ગણના નહી તેથી કશોપણ અટકાવ થયો નહી. આ સેના જોઇને, કેટલાક રાજાઓ, કે જેમણે પોતાની સત્તા ખોએલી અથવા રણસંગ્રામમાં પડોસીથી હાર ખાઇને કલંકયુક્ત થયેલા તેમણે તારી મદદ માંગી ને તેં આપી ખુશી સાથે. તારો તો એજ ઉદ્દેશ હતો. નામર્દીથી અથવા ડાહાપણને વેગળે મુકવા-

થી જેઓ પાછળ પડી ગયા હતા તેઓને તેં બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ટ પદવીએ ચઢાવ્યા, ને જેઓ કશા લેખામાં નોહતા તેઓને શૂરવીર અને માહાસુભટરાજમાં ગણાવ્યા. આથી રાજ્યમાં અને પ્રજામા તારા પુત્રો પ્રિય થઈ પડયા. જમીન બદલા તરીકે મળતી ગઈ અને ત્યાં અદલ ન્યાય, શાંતિ ને વિવેકનો વાસો કરાવ્યો જેથી પ્રજા સુખી થયેલી ગણાઈ. ખેડુતો રાજી થાય તેમ કર મુકવામાં આવ્યો, અને તારા (કેહેવાતા) સુપુત્રોએ દેશીઓને રાજી રાખવા તેમની ઘણી નકલ કીધી, ઘણા ઘણા રિવાજોને માન આપ્યું ને ધર્મની વાતથી દૂર રહ્યા. ખેડુઓને અદલ ઇનસાફ મળ્યો, ને તેં હિંદ રિવાજનું અનુકરણ કીધું. ગરીબપરવર નામ ધરાવી, સઘળાંને બચ્ચાં જેવાં ગણ્યાં.—

બ્રાહ્મણ જે પ્રજા વર્ગમાં પૂજ્ય ને શ્રેષ્ટ મનાતો તેણે પોતાની ધર્મરક્ષામાટે તારા 'રાજ'ને આશિર્વાદ દીધા—ખરા પ્રેમને ખરા પ્રાણાયામથી, પણ તે એટલામાટેજ કે તેઓની વાજબી દક્ષણા આપવામાં તેં કૃપણતા વાપરી નહી, ને જ્યારે વાપરી ત્યારે તને ભોગવવું પડયું.* નવા આવેલા અંગ્રેજો ધર્મોધ નોહતા, ધર્મપંથપર આસ્થા પણ નહી, ને તેથી કોઇ પણ માણસને ધર્મમાટે શંકાશીલ થવું પડયું નહી. તાલમેળ રમી સૌને રાજી રાખવા કંપનીએ પોતાનો સીક્કો ચલાવ્યો, પણ તેની એક બાજુએ "શાહઆલમ બાદશાહ ગાઝી"ના નામની છાપ પાડી, ને તેથી પ્રજાને ઇર્ષાથી તારો અનાદર

* ૧૮૫૭નો બલવો. "બ્રાહ્મણો, ફકીર, ને બીજા ઘણાના હકો ઝુટવી લીધા ને તેઓને ભીખ માગવાની હાલતે પોહોચાડયા તેથી તેઓએ લશકરી સીપાઇઓને ઉશકેરયા હતા. તેમા મુસલમાન પણ સામેલ થઈ ગયા હતા." John Malcolm Ludlow.

કરવાનું કારણ નોહતું. તેઓ માનતા હતા કે તું મળમય અંતઃકરણની નથી ને તને સર્વોપરી થવાનું કોડ નથી ; અને તેથી "સરકાર કંપની બાહાદૂર" માટે ભારતવાસી હિંદુઓ કશો મર્મ સમજ્યા નહી, ને તેથી વારંવાર કંપની બાહાદૂરને "વાહવાહ"ના પોકારથી માન આપવા, ને વગર કારણે વાજીત્ર વગાડવા લાગ્યા. કંપનીને, અદલધારા—કેહેવાતા અદલધારા (બાકી વાત કાજીજીના જેવી કે "કોડી હરામ બચકા હલાલ * ") માટે આશીશ દીધી, અને સહવાસવાળા પણ સ્વદેશી, પોતાની ભૂમિના (કેહેવાતા) જુલમગાર નવાબ રાજા રાણા ને શાહનશાહને અંતરથી ધિક્કારયા, ને પ્રત્યક્ષ અપ્રીતિ દર્શાવી, પ્રસિદ્ધપણે તેમને અપમાન આપવા લાગ્યા. પણ બ્રિટાનિયા ! જાણ કે આ તારા ઉપકાર ને આશિર્વાદી પરાક્રમ કરતાં તારી અપકૃતિ ને અપહરણનો ઈતિહાસ તદન ન્યારોજ છે. પ્રથમના કાળમાંજ સોવસા સુખ પુરાં પાડ-

* મોગલ શાહનશાહના વખતમાં દિલ્હીમાં એક કાજી હતો. તે પોતાને દીનચુસ્ત કેહેવડાવે. કોઈક દિવસે તેને ત્યાં એક સખશ આવ્યો, ને તેણે પોતાની ૧૦૦ મોહોર કાજીને રાખવા સોંપી. આ ગૃહસ્થ થોડા દિવસમાં મરણ પામ્યો, કાજીએ પોતાની સાખ વધારવા તેના દિકરાને લખ્યુ કે તારા પિતાની ૧૦૦ મોહોર છે તે લઈ જઈ મને અરૂણ કર. પેલો બીચારો કંઈ જાણતો નહતો તે આશ્ચર્ય પામ્યો, ને કાજીને તેની મેહેનતના બદલામાં ૧૦ મોહોર આપવા માંડી, પણ તે કાજીએ લીધી નહી. કાજીએ ગામમા સાખો કીધો. આ વેળા દિલ્હીમા બે ભાઈ વચે તટો હતો, તેમાંથી એક ભાઈએ એક લાખ ટકા દ્રવ્ય, બે અણમોલ રત્ન ને બીજો પરચુટણ લાખનો સામાન નાના ભાઈને રડાવવા ઉડાવ્યો. કાજીને ત્યાં તે માલ અદબદ મુકયો. કાજીએ તે સઘળો માલ અનામત પેટીમાથી ઉડાવ્યો, ને જ્યારે માલ ધણીએ માલ માગ્યો ત્યારે અનામત પેટી બતાવી કહ્યુ કે ભાઈ તુ તારૂ તપાસી લે. પેલો બાપડો કોઠીમા મો ઘાલીને રોઈ રહ્યો. બીજાએ કાજીને પુછ્યું કે આમ કેમ ? પેલી ૧૦૦ મોહોર પાછી આપી ને આ માલ પડાવ્યો શા માટે ? કાજીયે ઉત્તર દીધો : ભાઈ તેમા કંઈ મારૂં દલદર ફીટવાનુ નોહતુ તેથી તેને હલાલ કીધા ને આ તો ભવની ભાવટ મટી ને બાંગ પોકારવાની પીડા પતી માટે ખોદાની દરથાહમાં એનો હવાલો સોંપ્યો.

નારાં તારાં પરાક્રમ હતાં, પણ પછી ધીમે ધીમે રંગભૂમિનો પડદો ઉઘડયો, ને સુંદર રંગમેહલનો દેખાવ બદલાઈ હવે વિક્રાળ રાન દેખાયું. સઘળોજ સમય બદલાયો ને તને તારી સલામતી માટે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ. જેમજેમ ભરતખંડમાં તું પણ અચળ થતી ગઇ તેમ તેમ તે સ્વદેશી આર્યવાસી તરફ તારી કરડી નીઘા કીધી. ધીમે ધીમે સૌની વર્તણુક, ચાલચલગત અને રીતભાત તરફ તેં પ્રથમ અરૂચી—નામરજી—કટાક્ષ—અનાદર ને પછી ધીક્કાર બતાવ્યો, ને તારા પોતાના અધિકારી, જેમને તેં સ્વતંત્ર સત્તા આપેલી તેની હદ બાંધી. કરડાકી ને કટાક્ષ કડવાસ સાથે વધતાં ગયાં. નાના નાના જૂલમી કર્મો ઘટયાં, પણ ઘણો પ્રજ્વલિત પ્રબળ અગ્નિ ઊત્પન્ન થાય ને ખીજવાઈ ખાવા ધાય તેવાં દબાણો ચાલુ થયાં; કારણ તેનો ઉદ્યોગ યથેચ્છ થતો હતો, ને તારી ઇચ્છાનો અમલ કરતા વિલંબ થતો નહી. ન્યાય ધારા થયા, જે વિદેશી કરતાઓએ પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કીધા ને જેમ બ્રાહ્મણોએ પોતાના હક સાચવી બીજાના લૂંટયા તેમ તેં લુટ ચલાવી. પણ આ ધારા કોનાપર ને કેમ અમલ થવાનો છે તેનો ખ્યાલ પણ કીધો નહી, પ્રજા સ્થિતિ ને વ્યવસ્થા બંધારણ તરફ લક્ષ ન દીધું ને નિરંકુશિત સત્તા સ્થાપિ. જેમ જેમ તારો પગ દ્રઢીભૂત થતો ગયો તેમ તેમ તેં આપેલી છૂટ છીનવી લેવા માંડી, ને દોલત લઇ સ્વદેશ જવાનો વિચાર કરવા લાગી. યૂરોપ સાથનો વ્યવહાર રોજ રોજ વધાર્યો, ને તારા નવા બંધનથી અમલદારો અનિશ્ચિત હાલતના થઇ પડયા. ક્યારે દેશ છોડવો પડશે તે જ્યાં અનિશ્ચિત ત્યાં દ્રવ્યહરણનો લોભ વધેજ. તેઓએ જુલમ વાપરયો, ને પછી તે દારે

તારી સત્તા વધારી ને પોતાની દોલત પણ વધારી. તું સર્વોપરી થઇ, ને રાજાઓના કાન ઉઘડયા, પણ "ગરથ ગયા પછીનું જ્ઞાનને રાંડયા પછીનું ડાહાપણ શું કામનું?" હવે તો ચૂપ બેસવાનો વારો હતો. હિંદુસ્થાનમાં સઘળા બળવાન મરી પરવારયા, ને તું શ્રેષ્ટ આસનને પામી. બીજા રાજ્યોપર શ્રેષ્ટતા સ્થાપવા તેં ઢોંગ આરંભ્યો, પણ મૂળનાજ મૂર્ખો તે હજી પણ ન સમજયા. નવા નવા કોલકરાર મજબૂત કીધા; કીનારાની માલીક સ્વચ્છંદે થઇ, ને દેશી રાજ્યોનો અન્યોન્ય સાથ સંબંધ હતો તે તદન તોડી નાંખ્યો. દેશી માત્રને તેં તારી દયાપર લટકતા રાખ્યા. સત્તા જામી તેમ તારો ચડસ વધતો ગયો ને દિનપ્રતિદિન રાજ્યસત્તા શક્તિનો ઉપયોગ નિશંકપણે કીધો–પૂર્ણ ગર્વાવેશના પ્રચંડ ક્રોધષ્ટ બળથી પ્રથમ તેં તારા બળીદાનના અવયવો યજ્ઞકુંડમાં હોમવા ચાલુ કીધા. પ્રાન્ત પછી પ્રાન્ત ને પરગણાં પછી પરગણાં લેતી ગઇ. જ્યાં સૂધી તારા બળીદાનો અશક્ત, દુર્બળ, સત્વરહિત બન્યા, તારી સામા પ્રતિરોધ કરવા અશક્ત જણાયા, ને કોઇપણ કાળે તારા છિનવી લીધેલા પ્રાન્તો પાછા માગવાની ઇચ્છા સ્વપ્ને પણ ન કરે તેવી હાલતમાં રાંક, દૈન દૈન પોકારનારા થયા ત્યાં સૂધી તેઓને દબાવ્યા, અને છેલ્લી અવસ્થાએ તેમના રાજ્યો છિનવી લેવા તારી કૃપાદૃષ્ટિ દર્શાવી–આ તારી "નાની નાની ગમતો" ને તેં એમ લાંબી લંબાવી. નાગપોર, લખનૌ, પંજાબ ને સતારાને * બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની રાજનીતિએ

* લાર્ડ ડેલહાઉસીની રાજ્ય-સંયોજન નીતિએ આખા દેશને ભડકાવી મુક્યો હતો-પણ એ નીતિ તેમના પેહેલાજ અમલમાં આવી હતી. પ્રથમ ૨૪ મી માર્ચ ૧૮૪૯ મા પંજાબ

કે "તમારા રાજ્યોને જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય થાય છે ત્યાં સુધી કશું નુકસાન થશે નહી" તેમની સામા તેં વારંવાર મતિ ફેરવી, આ શૂરા સિપાહો ને તે તેમનાજ બળે રાજપતિને પદભ્રષ્ટ કરવા અને તેમના રાજ્યોને તારી સાથે જોડી દેવા કામે લગાડેલા, તેઓ આ પોતાના કાર્યથી પરવાર્યા, અને એઓએ તારૂં પાખંડીપણું સ્પષ્ટ જોયું; ને જાણ્યું કે હવે કશું કામ બાકી નથી રહ્યું; તેં ધીમે ધીમે ટુંકડીઓને ટુંકડીઓને શસ્ત્રરહિત કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ 'નવરો બેઠો નખોદ વાળે' તેવાં કર્મ આદરયાં. ઘણા દેશી સિપાઇઓને પોતાના દેશ માટે ચટપટી થવા માંડી, ને ડુભાયલા, પણ દુર્ભાગ્યવાન સિપાઇઓ તારા પ્રસંગને લીધે પોતાનો ધર્મ વિસરી ગયા હતા તેઓ 'દેખ દેખે ને શીખ શીખે' તેમ મૂર્ખ બન્યા. તું ધિમે ધિમે પૂર્ણ વિશ્વાસી બની તેથી આંધળી થઈ તીક્ષ્ણ ધારદાર કાતિલ અસ્ત્ર શસ્ત્ર, ('વાંદરાના હાથમાં શસ્ત્ર') ધીર્યા, જો કે તે ધીરવાં તને જરાપણ ગમ્યાં નોહતાં, પણ લાચારીએ પરાયા પુત્રોને સ્વપુત્ર ગણી કામ લીધું. તેઓ ફાટયા, ને તારાજ શસ્ત્રો તારી સામા વાપરવાનો નિશ્ચય કીધો. તારી ધૂર્ત પાખંડી મતલબ તેઓ જાણી ગયા હતા એટલે પછી કશો બાધ નડયો નહી. પ્યાલું ભરાઈ ચુકયું હતું, ને એક ટીપું વધવું બાકી હતું. કારતુજ તેં પ્રથમ વાપરવા આપ્યા. ધર્માંધ પણ મૂર્ખોએ ગપ ચલાવી કે ડુકર અને ગૌમાંસના કારતુજ બનેલા છે. આથી પ્યાલું ઉભરાઈ ગયું અને પૂર્ણ જોસ્સાથી અગ્નિ ફાટી નિકળ્યો. કાનપોર, દિલ્હી, લખનૌમાં બળવાની ચનગી ઝળકી, ને ત્યાં સ્વભાવગુણથી

કેળવાયલા નહી તેવાઓ પ્રકાશ્યા. સુરંગ ઉરાડવામાં માત્ર એક રં-જકની જરૂર હોય છે, ને તે મુકનાર કોઈ સાહસિક પુરૂષ હોવો જોઇયે એટલે બસ! જેમના રાજ્યો તેં અધર્મદ્દષ્ટિ થઇ પડાવી લીધાં હતાં, તેમના વંશ વારસો ; જે રાજકુંવરો આ ભારતીની છાતીપર બાળપણથી ગેલ કરી આનંદે સુખરૂપ રાજકરવા માટેનીજ ઇચ્છા ધરાવતા હતા તેમને તેં ઢોળી પાડી પ્રચંડ પ્રહાર કરેલો અને સા-ધારણ જમીનપર સાધારણ માલીક કર્તા પણ જેઓની અવસ્થા સારી નહી તેઓ ; જેઓ રાજા ટળી જાગીરદાર થયેલા તેઓ ; જેઓ જાગીરદાર મટી ગામડાના ખેડુઓ થયેલા તેઓ ; શૂરવિર સાહસિક બળિષ્ટ પ્રતાપી પુરૂષો, જેઓને તેં ભય, અપમાન, દાબ ને બળથી તરવાર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડેલી તેઓ ; ધર્મગુરૂ ને ધર્માચાર્યો, સાધુ ને સંતો, જેઓનું સનાતન ધર્મરાજ્ય તારા ભિન્ન ભિન્ન વિ-ચારોના પ્રકાશવાથી અસ્ત—જેમ ચંદ્રના તેજમાં તારા અસ્ત થયા જણાય તેમ (તોપણ આર્યસૂર્યના તેજ સમીપ તારો ચંદ્ર પ્રકાશ શા લેખામાં છે તેની તને જાણ નહોવાથી તું ભ્રમમાં ભુલાઈ હતી!) થયા હતા તેઓ ; સૈનિકોએ જોયું કે હવે આપણી સ્પૃહા લેશ માત્ર પણ રહી નથી, જેઓ બળી જળી તો રહ્યા હતાં તેઓ ; આર્ય પ્રજા, જેમ તેઓને તારા ગર્ધાવેશી મૂર્ખ પ્રપંચી પુત્રો સુધારાના ગર્વ-ના મદમાં છાકી જઇને રાજસત્તાના દોરમાં પ્રમાદી થઈ ધિક્કારતા હતા તેઓ ; સુદ્રાસક્ત ભટરાજો, જેઓ પોતાની પુત્રવત્ ગણેલી ધાર્મિક પ્રજાને પતિત થતી જોઇને કાળજાં બાળતા હતા તેઓ; સ્વમતાભિમાની, જેઓ તારા પુત્રને "નાસ્તિક, કાફર, યવન, મ્લેચ્છ-

દેશનિવાસી અથવા અપવિત્ર ગણી નિરંતર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતા હતાં તેઓ; રાજપ્રપંચીઓ, જેઓ પોતાની પૂર્વ અખંડિત કીર્ત્તિપર પ્રકાશી આનંદ માનતા અને પોતાનુંજ સારૂં એવો જેમને થયલો હતો નિશ્ચય, જેથી તારી સાથે મોહોબત, એખલાસ કે પ્રેમમૈત્રી કરવા પ્રથમ જરાએ રાજી નહી, પણ તારી મોહકવાણીથી લોભાઈ દુઃખમાંથી સુખમાં આવવાને ચાતક પેરે તૃપાતુર બનેલા, પછી તેં તેઓની સઘળા પ્રકારની ઉત્તમ આશાઓનું નિકંદન કરી સમાનતાની માંગણીને રોષથી તુચ્છકારી કાઢેલી તેઓ; જેઓએ તારાથી પુષ્કળ સાધેલું, જેમના મનમાં તો તારો ખોરકુટો કયારે લાગ આવે કે કરીએ, પણ તારા વધતા બળથી બિહીતા, તદપી અહીં તહીં તારા અવગુણો બોલી માત્ર તેટલો સમય સંતોપ પામીને બેસતા તેઓ; ખાધરા ને લુંટારાઓ જેઓને કંઈ પણ જોઈયે તેઓ; સૈન્ય સંગ્રામમાં આસક્ત અને રાજ્ય કરવાના લોભીઓ; અને એ શિવાય બીજા, જેઓ તારાથી ઘવાયલા, દુઃખાયલા, પીડાયલા, હિણાયલા, દુણાયલા, પાયમાલ થયલા, ને જેઓને તારી તરફથી કંઈ પણ ન્યાય કે કંઈપણ સારાની આશા રાખવાનું કોઈપણ પ્રકારનું કારણ જણાયલું નહી તે સઘળાંઓ, ભરતખંડમાં જે તત્વ સામર્થ્યનો જોસ્સો રહયો હતો, ને બાહાર આણી, તે કાળમાં તેવું કંઈક છે એવું જણાતું હતું તેથી સંયુક્ત બળથી બળવાન થઈ પોતાનો જય ધારી ભવાની ને ભોગ આપી (માત્ર મૂહૂર્ત જોયા વગરજ) એક સંપીલા થઈ તારો ચૂરેચૂરો કરવા, તને જડમેખથી ઉખેડી ખેદાન મેદાન કરવા પૂર્ણઉત્સાહના બળથી રંજક મુકવા ઉપડયા. એ ભયંકર કાળરૂપ બનાવ તને હવણાં

મણ ધરધરાવે છે. જેવા આ સઘળા બળવાન શૂરવીરો ઉપડયા તેવાજ પેહેલે સપાટે તારાપર જેમ એક અદસસતા શબપર ગીધ તૂટી પડે તેમ તૂટી પડયા. સપાટામાં તને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી. સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠાવાળા, મોટી મોટી જીતની આશા રાખનારા, લશ્કરીબંધન હાથમાં આવેલું જાણી, સ્વભાવવૃત્તિને સંકોચ્યા વગર પોતામાં અસાધારણ શકિત છે એમ માની બુદ્ધિના વાળેલા વળ્યા, પણ સમય સુંદર પ્રાપ્ત કરી જય મેલવવાની ઉજળીકર્મશકિત વાપરી નહી. મહાજય મેળવવા મહાશકિત જોઇએ, ને મહાશકિત માટે મહાનપુરૂષમાં ગણના થાય તેવા કર્મ દર્શાવવાં તથા ખેલ ખેલવા જોઇયે. આમાંનું કશું તે કાળના યોદ્ધામાં હતું નહી. નહી પાકી યોજના ને નહી પાકો બંદોબસ્ત એટલે પછી અવ્યવસ્થા કેવી થાય તે કેહેવાનું કારણ રેહેતું નથી. બળવાનું એકદમ અકસ્માત્ ઉઠવું, તેનો વધારો થવો અને તેનું પરિણામ તેના મૂળ વ્યવસ્થાબંધારણપરથીજ ધારી શકાતાં હતાં! ટુંકા વખતમાં ઉઠવું અને સ્નાયુબળથી હાલચાલ કરી દોડ કરવી તે તને તદન નિરબળ કરવાને માટે બસ હતું નહી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પુરભિયા ને સીખ, કે ગુરખા ને મુસલમાનો તને ને તારાં કામોને તારા પુત્રો સાથે ઘસડી નાંખવાને જેમ વંટોલિયો સર્વ વસ્તુને ઘસડી જાય છે તેમ તત્પર હતા, ત્યારે તું થથરતી દેખાઇ ને ઊભી રેહેવાને પણ અશકત જણાઇ. આ પૃથ્વી પણ ભયંકર એવી દેખાઇ કે તેના ઘણી ઘણી લાંબી મુદતના થઈ બેઠેલા ધણીઓના શબને રાખવાને પણ ના પાડતી જણાઈ! સ્વદેશના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ મહા-

પુરૂષો હવે—આ કાળમાં નહોતા, ને આ ભારતીનું બળ—સામર્થ્ય ઓછું થયું હતું—કે જેથી બીજી પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય મળતું હતું—ને એ બળ તે મનુષ્યઉત્સાહ ને શસ્ત્રબળ—તેની ખૂટ લીધે નિર્બળ હતું! વળી એ વેળાએ "નેશનલ ઓરગેનીઝેસન" નોહતું—નોહતો કોઇ તેવો ફક્કડ નર કે જે બળવાખોરોને નાણાં ને શસ્ત્રો પૂરાં પાડે ને સંપથી વર્તાવી ધરતી ધ્રુજાવવા તૈયાર થયા હતા તેમાં યશને પામે. દિલ્લીનો શાહનશાહ અશકત—નિરાશ્રિત—ઈશ્વિરી કૃપાથી તુચ્છ ગણાયલો—નિરાધાર—રમકડું હતું. તેની પાયમાલી તો તેના સમક્ષજ હતી, ને જ્યારે આ દૈવિ દુઃખનો પ્રવાહ જોસબંધ તેને અગાડી ધસડી ગયો ત્યારે તેણે આક્રંદ કીધું. પડું પડું થયેલું વાદળું એણે જોયું; પરંતુ તેને અટકાવવા તે તદન અશકત હતો. કવિતાની ભાષા—અલંકારથી—ને અતિશયોકિતથી કહું તો આ તેના દુઃખપર અડધા હિંદુસ્થાનની આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં. આ બળવાવેળાએ મધ્ય ને દક્ષિણ હિદુસ્થાનની પ્રજાએ ઉત્તર હિંદુથાનના બળવાખોરોને સહાય થવાની અગત હતી, પણ તારા મોહમાં અંજાઈ ગયેલો—તનેજ તન મન ને ધનવાન ગણીને પૂજ્ય ગણતા તેઓને આ વિચાર તો સુઝયોજ નહી, પણ પોતાના દેશના હિતકર્ત્તાઓની સામા થવામાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. તેઓને દુશ્મન માન્યા, ને વિશેષ હઠે ભરાઈ બહાદૂરીથી લડવાને તૈયાર થયા. પ્રત્યક્ષ હતું કે જો તારી સામા થવામાં જેઓ મેદાન પડયા હતા તેઓ સાથે મળીને કામ કીધું હોત ને આખું ભરતખંડ એકસંપથી વર્તવાને તૈયાર થયું હોત તો તને નાસવું ભારે હતું. પણ વખતની બલિહા-

રી ગા–તે તારા દુશ્મનોને પ્રતિકૂળ ને તને અનુકૂળ હતો. સૈન્યો–બળવાખોર ટોળીઓ તૈયાર થઇને જય મેળવવા જોષ જોવડાવી આગળ વધી, પણ તેઓએ કેમ વર્તવું, કેમ રક્ષણ ને ભક્ષણ કરવું, શત્રૂ સામા કેવી યોજનાથી કામ કરવું, હંફાવવા કેમ ને હઠાવવા કેમ તેની બરાબર ગોઠવણ નોહતી; નોહતી તેનુ કારણ હતુ કે કોઈ કાબેલ અધિપ નોહતો. જો કોઇ નિપૂણ દોરવનાર હોત તો આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં મેદાન પડવાનો વિચાર કરતજ નહી. "ઇરેગ્યુલર" લશ્કર પણ સારૂં હોય છે, પણ આ બળવાખોરોનું લશ્કર તો તેનાથીએ ખરાબ! ઇશ્કમસ્ત, લૂંટની ઇચ્છા, નિર્દયતા, ને અવિચારીપણું એ તેઓમાં આગળ પડતાં પ્રકાશ્યાં, પણ જે બળ દર્શાવવું હતું તેનું શૂન્ય મુકાયું. ખોરાકી પોશાકીનો કશો બંદોબસ્ત નહી, ને તેથી સોની ઇચ્છા ન્યારીજ! તેથી બળવાખોર લશ્કર મન વિના ટોળાબંધ લૂટારા બની આ ગામથી પેલે ગામ ને તે ગામથી વળી કોઇ ત્રીજેજ ગામ ભટકવા માંડયું. પોતાના સ્વજાતિલાઓનેજ દમવા માંડયું. પણ આ ઉશકેરણી કરનારાઓએ એમ ન જાણ્યું કે આપણે શી શી જાતની તંગી ભોગવવી પડશે–તેનું પ્રથમ લક્ષજ ન દીધું,—જે લશ્કરમાં ભિન્નભિન્ન વિચાર ને અવ્યવસ્થા—તેમાંએ ખોરાકની તાણ એટલે આખરનો ઉપાય લૂંટ કરવાનો રહયો. બળવાખોરોએ તારા સૈન્ય સામા ભીડંભીડા–ઝપાઝપી–કાપાકાપી કરવાને બદલે પોતાનું હિત ઇચ્છે તેવાઓપર પોતાનું શૂરાતન કાઢી નાંખ્યુ. લડવાના સરંજામની પણ તાણ ને તેથી, બ્રિટિશ ને ઇંડયન સોલજરોની સામા જવાથી પણ લાભકારક થશે એમ તેઓને લાગ્યું નહીં. તોપખાનું

નહી, લડવાને કાતીલ તરવાર કે ભયંકર બંદુકો પણ નહી, બ્રિટિશ સોલજરોને હંફાવવાને ઘેરો ઘાલવાનો સામાન પણ નહી, સેનના કાબેલ સરદાર નહી, યોજના કરનાર પુરૂષ નહી, વ્યૂહ રચનારા નહી, સંપ નહી, નિશ્ચય, નિયમ ને નીતિ નહી, સેહ પોહોચાડી યથાર્થ રીતે કામ કરવાની આવડત નહી, કામની ઉકેલ નહી, ચાંચલ્યવૃત્તિ પણ જુદીજ, નાણાં ધીરનાર નહી, ડાહાપણભર્યા વિચાર નહી, ને સુધારાપર નજર નહી તો પછી એવા પ્રકારે બહાર નિકળેલું સેન કેમ ફાવે વારૂ ? તેઓ પોતાનીજ અઘટિત યોજનાથી મૂંવા, ને તેમાં કંઇ તારૂં પરાક્રમ હું જોતી નથી. લૂંટફાટ ને દમવાથી સઘળી પ્રજા બેહાલ થઈ આ બળવાખોરોને ધિક્કારવા લાગી. જેઓ કોઇપણ બીજી રીતે આશ્રય આપી શકત તેઓજ સામા થયા, ને તારે માટે દયા ઉપજી—ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, તને મમતથી ચાહવા લાગ્યા, ને "અદલરાજ" એ નામે તું ઓલખાઇ. બળવાખોર સેનનો કોઇ પણ રાજકીય વિચાર નોહતો—તારા શબ્દમાં બોલું તો કોઇ પણ *Idia* નોહતો. લડાઈમાં કેમ હલ્લા કરી ધસવું, કયાં દોડ કરવી, શત્રૂને કેમ મારવા, કેમ સેહ પોહોચાડવી એનો જ્યારે ખ્યાલ પણ નહી ત્યારે જયની આશાજ શી ? આ બળવામાં કેટલાક માત્ર મોગલ રાજને માટે ઘૂમ્યા—કેટલાક પેશવાઇ માટે ઉઠયા—કોઇ કોઇ રજપૂતી માટે લઢયા—ને ઘણાક તો પોતાના હાથ ને શસ્ત્રને કંઈ કામ ન મળે તેજ માટે ઘૂમ્યા હતા, તેથી આ ઘૂમનારામાં કોઇ લસ્કરી શકિત—સૈન્યાધિપતિની બહાદૂરી આવેજ કયાંથી ? હિંદુસ્તાનના મુખ્ય સરદારો, તેમાં શાહજાદા ને પાટવીઓ—અમીર અને ઉમ-

રાવો-રાજા ને માહારાજાઓ તો બાળપણથીજ મોજમઝા, એશઆરામ, વ્યસન, વેશ્યા વિલાસ ને સુસ્તીમાં ચકચૂર રેહેનારા-જન્મ્યાં ત્યારથીજ અક્કલશૂન્ય, અક્ષરશૂન્ય, ને વીરતાશૂન્ય-સાથે જનાનખાનુંજ સેવનારા ; નેજાબરદારો, તરવારીયાઓ, તોપચીઓ વિરલાઓ પોતાની કલ્પિત સીફાઇબહાદરીના ગુણગાનારા-પતરાજબાજ ; અને સૂબેદાર, રેસાલેદાર, ને રીસેદાર-ઘોડેસ્વાર ટુકડીને દોરવવાનું, તોપખાનાની બેટરીને રીતસર ગોઠવવાનું બરાબર જાણતા, પણ તે પ્રાચિન રીતિથીજ; પણ હાલની યુદ્ધ નિપુણતા માટે ઐતિહાસીક વૃત્તાંત, શસ્ત્રવિદ્યાનું બારીક જ્ઞાન ને શત્રૂ રાજ્યાદારી કપટકળા-કે જેનું જ્ઞાન સર્વથી પ્રથમ અગત્યનું હતું ને વગરના અક્કલશૂન્ય- ને સમર્થ સૈન્યાધિપતિ સામા કેવી રીતના આધિપત્યથી વર્તવું તેથી અણવાકેફગાર-બ્રિગેડના ઉપરી છતાં પોતાના માથાપર કેવું ને કેટલું જોખમ છે તેનો વિચાર છતાં-તેઓ મોજને માટે આમ તેમ ભટકયાં કરતાં હતાં; અને પોતાનો વધારો કેમ કરવો તે માટે બેશીકરા સાંઢ બની-અથવા તો પોતાની હોશિયારીથી સમજવાને અશકત-ને મળતા સમાચારથી થનારા લાભાલાભ વિચારી સમયસૂચકતા વાપરવામાં બેસમજ ને અજ્ઞાન રહયા હતા. જ્યાં ત્યાં ફરતા હતા-જે ગામમાંથી પસાર થતાં તે ગામમાં પોતાના નિર્વાહ માટે કર નાંખતા-તેમને પજવતા-હસતા-લૂટતા-સ્ત્રીયોની લજ્જા લેતા-પાંચ વાલ સોનામાટે નાક, કાન કે હાથ પગ કાપતા-ગામો સળગાવતાં-ખેતરોનો પાક ખરાબ કરતાં-પારક ચણુસાદનાં-ને મિત્રને શત્રૂગણી દુઃખી કરતા-જેથી તેઓજ તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન કરી આપતા હતા ને પીડાયલા લોકો તારા રાજને આ-

શીશ આપતા હતા. આ તેમની મૂર્ખાઇએજ તેઓનો ધાણ બગાડયો-તેઓની જયની આશાઓ દૂર જતી રહી. વળી પાસે જે પૈસો આવ્યો તેનો પણ સારો ઉપયોગ કીધો નહી. જે પૈસો લૂંટફાટથી મેળવ્યો તે જો પોતાના સેનના ઉપયોગમાં વાપરયો હોત તો ઘણું ઉપયોગી થઇ પડત, પણ આ ખંડખોરોએ (આમજ હવે તેઓને કેહેવું જોઇયે-યશ મેળવત તો મોટા પ્રતાપી યોદ્ધામાં ખપત) તે અમૂલ્ય પૈસો લખલૂટપણે મોજશોખમાં ઉરાડી દીધો અથવા તેઓની આ થાપણ માટેજ તેમનાં શૂરા સિપાઇઓ તેમનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા, ને તેથી પોતાની મુરાદ બર લાવવાના સાધનમાં ખલલ પડી. ધર્મ અને જાત્યાચાર સંબંધી પરાપૂર્વથી વિરોધ તે આ વેળાએ નરમ પડયો-રે કેહેવા દે કે તદન નાશ પામ્યો, અને જે હિંદુ ને મુસલમાન આગલેજ વર્ષે માંહોમાંહે સામા થયા હતા ને આ વેળાએ બંધુત્વ બહાર પાડી કામ કરતા હતા, તે હવે તદન છૂટા પડી ગયા! ઐકયતાનો નાશ થયો, ને કામ કામને ઠેકાણે રહયું. માંહોમાંહેજ લડવા તૈયાર થયા. પણ કંઇ તેમનો દહાડો સિકંદર તેથી આ પ્રલયમાંથી તો બચ્યા. અંકુશિત રાજબળ સત્તાની ગેરહાજરીમાં અથવા સ્વદેશાભિમાન—સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી વગર ચોપાસ ધાતકીપણું, બેદરકારી, લુચ્ચાઈ, પ્રપંચ, અંધાધુંધી, ને અવ્યવસ્થા (સ્થળે સ્થળે) મચી રહી. અંગ્રેજ કેદીઓ, જેઓ નિરદોષ અને ગાભરા હતા તેઓ શરણે આવ્યા, ને પેલાઓએ નિર્દયતાથી-જાણે ઉગેલા ખેતરમાંથી ઘાસ કાપતા હોય તેમ કાપી નાખ્યા-જેવા બીજા બકરા કે નિરદોષ મેંઢા કાપનાર ખાટકી નિવડયા ; ને આ અતિઘોર ત્રાસદાયક કર્મનો

દોષ તું, તારાજ નાનારાવ અને બાહાદુરશાહ જંગીપર મુકે છે–છતાં પણ તું ને તારા બેટાઓ પૂરેપૂરી દલીલથી, પૂરેપૂરી તપાસથી એકમતે ને એકેજથે તેને ધીક્કારવા શક્તિમંત થયા નથી–જે કે એ સંતાપકારક બનાવ ઇતિહાસના અવિચળ પાના ઉપર કાળો દાઘો દાખવે છે–ને એણે "ભરતખંડ" એ રૂડા નામને લગનભગ્ગો કરી મુક્યો છે–ને એથી કોઇ પણ પ્રજા, હાલની કેહેવાતી સુધરેલીજ– તેઓને માટે ઘણો હલકો વિચાર દર્શાવે ને બીજાના મનમા ઠસાવી શકે તેવો છે–ને તેવા દુષ્ટ કર્મમાટે જ્યાસુધી કોઇ તેવું અવિચળ વિજયવંત પરાક્રમ ન કરે ત્યાસુધી એ કાળો દાઘો ધોવાવાનો નથી. તેમ છતાં પણ તારી તરફના ઇતિહાસમા તું છૂટા દિલથી એ કાળો દાઘો એકપક્ષને પણ લગાડી શકી નથી એજ તેઓનો આડાત વિજય છે. * વળી આ પણ અતિ સંશય ભરેલી વાત છે કે જે આગે

વાનો બળવામાં હતા તેઓના હાથમાં ઘાતકી કર્મ અટકાવવાની કંઇ પણ શક્તિ નહતી. અજ્ઞાન ને અવ્યવસ્થિત, જંગલી રીતે દોરવાતા સોબતીઓ, વિજયથી વ્યાકુળ—ઘેલાગાંડા થયેલા, પરદેશી પરધર્મીને ધિક્કારનારા, ને થોડો કાળ સ્વતંત્રતાની સુખમય લહરોના સુવાસથી એવા તો મદોન્મત્ત બન્યા હતા કે તેઓ કદી કોઇ પણ આગેવાનની આજ્ઞાને પત કરત ખરા? તેઓ એક શબ્દ પણ સાંભળવાને ના પાડત; ને આ જોમપર આવેલા મૂર્ખો તેઓનોજ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાત. ફ્રાન્સમાં ૧૭૯૨માં જેવું ગાંડાપણું વ્યાપ્યું હતું તે કરતાં વિશેષ આ

except on rare occasions, or for party purposes The governer-general did as he pleased. The president of the Board of Control did as he pleased * * * The internal resources of India were utterly neglected આવાં કારણથી સઘળી વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ હતી બ્રાઈટ વિશેષ એટલુજ કહે છે કે સ્પેને આટલાન્ટીકને પેલેપાર જે વર્ત્તણુક ચલાવી હતી તેમાં ને આમાં ઘણો થોડો ફેરફાર હતો આવા ઘણા કારણો બળવો થવામા સાધનભૂત હતાં મિસનરીઓએ ધર્મનિમિત બતાવ્યુ છે, ને કેટલાકોએ રાજદ્વારી બાબત બતાવી છે, પણ વાત એટલી તો ખરી કે "તે વેળાના સત્તાધારીમા સ્વછંદી લેહેરીપણુ, વઠેલપણુ, દ્રવ્યલોભ, ગર્વિષ્ટતા, ધર્મલોભ ને રાજલોભ, જન સ્થિતિપર બેદરકાર, મજાના સુખ માટે નવા વિચાર યોજ્યા નહીં, ને લોકોએ કેટલાક વેહેમને લીધે ગ્રહણ પણ કીધા નહી જમીદારો ને જનરલોનો અભિમાને તિરસ્કાર કીધો, હકો ખુચવી લીધા, કંપની ખાઉધરી બની, ઉદ્યમ ઘટયા હતા, ને દેશમા વિલાતી માલે જડ ઘાલવા માડી હતી, લશ્કર લડાઈ વગર સ્વસ્થ હતુ, ને હાથ ચવળતા હતા, તેમા પાર્લામેન્ટ આંધલીભિત થઈ—ન ખમાવાથી જનમત ઉભરાઈ આવ્યુ તે છલકાતા છલકાતાં અતિ મોટો ત્રાસ વર્તાવી દીધો" "માહભાગ્યની વાત છે કે તે વેળા કોઈ સારો સરદાર નિકળી આવ્યો નહી સિંધિયાને ફાવે તેમ હતુ, ને તે મોટો સમર્થ યોદ્ધો હતો, પણ ક્ષણમા બાજી ફરી ગઈ ને તે અટકી પડયો જો વખત લાંબો હોત તો ઘણું ભાગવવું પડત" "હવે તો અંગ્રેજોને શિખવાનુ છે કે રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ શો? અમલ લોકને રૂચતો કરવો જોઇએ દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે એમજ હોવું જોઇયે કે સૌ સરખા છે" બહુ મોટા ભાગ્યની વાત એજ છે કે મારા નાયક લાર્ડ રીપન માહારાજે એ બધી બાબત લક્ષમા લીધી છે

અર્ધ જંગલીઓને વ્યાપ્યું હતું. જ્યારે રોબીસપીઅર, મીરાબો ને વાલટેરને મારતાં ઝનુની ફ્રેન્ચોએ વિચાર કીધો હતો કે આ વેળા ભારત ભૂમિના ગાંડા એ વિષે વિચાર કરત ? નાનાસાહેબ ને બહાદુરશાહને ખરી રીતે માનતું કોણ હતું ? ખરી રીતે તેઓના હાથમાં સત્તાજ નહોતી—હતી તો નામનીજ હતી. માત્ર આ લોકોના નામ મોખરે મુકવામાં આવ્યાં હતાં. જો આ નામાકિત * પુરૂષો મેદાન પડયા નહત, તોપણ બળવો તો થાતજ. લોર્ડ ડેલહૌસી અને તે પેહેલાના ગવરનર જનરલોએ એવી તો રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી કે દેશનો પોણો ભાગ નારાજ થઈ ગયો હતો; ને તેથી બળવાના બંનો આગેવાનના હાથમાં કશી પણ કળ હતી નહી; અને વીરપુરૂપમાં—જે તેઓ તો નહોતાજ, હોત તો શસ્ત્રઘાતથી મરત પણ પકડાત નહી,—જે બીનસ્વાર્થીપણું, મોટાઈ, ગંભીરતા, પ્રૌઢતા અને નિડર ધીર ધીટતા હોય છે તેથી તેઓ કમનસીબ હતા—રે તેનો અંશ પણ કયાં હતો ? જો હોત તો આવા અપ્રતિષ્ટિત કર્મમાંથી પણ જોખમ ખેડી યાહોમ ઝોકાવી શત્રૂનું રૂડું ઇચ્છી પોતાનો પ્રાણ બચાવતે. વાશિંગટનને જેમ લોક અનુમત્ત હતા તેમ લોક પણ નહી, રાજસત્તા નહી, વળી કમજોર ને સાથે સ્વાર્થી, તે શું કરવા શકિતમંત હોય ? કે-

* નામ ભુંડે કે રૂડે, ગમે તેમ છે તો ખરા ! અંગ્રેજો નાનાગાવ માટે ભુંડે નામે બોલખે છે પણ એક સ્વદેશાભિમાની કવિ આ પ્રમાણે લખે છે—

"રાજવંશિ તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો ;
ગુપ્ત ગ્રહીને કરયા, છેવ સદાના કામો
રણશૂરો નહિ કેહ, વળી બહુ દુષ્ટ લખાયો ,
હું ના માનૂં વાત, ઘણે વેગે દેખાયો !"

આતો જેને જેવુ ભાવે તેવુ તે ગાય

દીઓની, સ્ત્રી ને બાળકોની કતલ ચલાવવામાં આવી, ને લશ્કરથી વિખુટા પડેલા તેવા સોલજરો, જેઓ સામાનો માર્ગ રોકવા તૈયાર હતા તેઓનો આ નિર્દયોએ ઘાત કીધો—અતિ ક્રૂરતાથી કાપી નાખ્યા—કેમકે જેઓને દયાની હવે જરા પણ આશા નહી, અને યુરોપિયન સેન-ની કવાયત, રાજકીય કાવાદાવા, દાવપેચ, બળ, ને બ્રિટિશ સેન, સખ્યા, શસ્ત્ર ને શૂર ત્રણેમાં બળિષ્ટ નિપૂણ ને કળાવાન તે જો જીતશે તો ઘણો સંહાર વાળશે તેથી, યુદ્ધરીતિથી અણજાણ, વિચાર ને સલા-હથી નિરાધાર, લાંબા વખતથી ઘેરો ઘાલવામાં અનેક વિઘ્નો આવે-લાં, સમય જવાથી કાપાકાપીમાં જયની આશા થોડી, મનુષ્ય સંહા ર વળેલો, શૂરપણું નરમ થતું ગયેલું, ને આંધલા સરદારોએ એકઠા થતા અટકાવ્યા ને બીજી રીતે ઘેરી રાખ્યા, તે છૂટેલા જંગલી વાઘો-એજ આ તારા બાળકોને ચીરી નાખ્યાં, તેમાં સરદારોને થોડોજ દોષ દેવાનું કારણ છે. આ ઝગડા, કાપાકાપી, લડાઇ, અંધાધુની વ-ચ્ચે, જ્યારે દેશ ધૂળધાણી થયેલો ને કશું કામ કરતો નોહતો! જ્યારે બળવાના આગેવાનો પોતપોતામાંજ મરાતા હતા ત્યારે; જ્યારે રૈ-યત બળવાખોરથી અતિશય કંટાળેલી હતી અને દરેક પ્રાન્ત, દરેક નગર, દરેક ગામ અને દરેક જન પોતપોતાના મંડળના રક્ષણ માટે અત્યાતુરતાથી ભરેલું જણાતું હતું; સૌ સત્તાલોભી, સ્વતંત્રતાના લેહેરી, પૂરા યોદ્ધા, સ્વદેશાભિમાની ને મહાબળવીર બની પોતપો-તાનું નાનકડું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા મથતાં હતાં;—જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થા-નના પુરાભિયા, ખંતિ ઉધ્યમને માનનારા કઠણવાનના બન્યાં હતાં; જ્યારે બીજે ઠેકાણે આવા હાલ હતા. સ્વઉત્સાહના પૂરવેગમાં આ-

વેલાઓએ પોતાનું અજીત બળ ધાડ પાડનારા તરીકે, અથવા વિના કામના કે અણ્ફળદાયી કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલી બિનજરૂરીયાતના શ્રમમાં ઉરાડી દીધું નહોત, અનુભવસિદ્ધ, ઉદ્યોગી, પરોપકારી, ને ન્યાયી સેનાધિપતિને વશ વર્ત્યા હોત, પોતાના લોકનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હોત, તામ્રમુખીઓનોજ વિનાશ ઈચ્છ્યો હોત, દેશી રાજાને સંધિથી સાંધ્યા હોત તો જે જગ્યામાં દોર મચાવ્યો હતો ત્યાંના માલીક થઇ પડત. પણ તારે સારે નસીબે તેમ થયું નહી અથવા સરદારોની સખતાઇથી સેવાનો પરિત્યાગ કરી યોદ્ધાઓ દૂર બેઠા. લસ્કરી બંધનમાં ઢીલ, સુસ્તી, મૂહૂર્ત, તદબીરમાં કાચા, ધર્મમાં તકરારી, અને લૂંટની વાંટણીમાં લડાલડી થઇ, ને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી નાઉમેદી ચાલતી હતી એટલામાં તારૂં કેળવાયલું, નિપૂણ નિમકહલાલ દેશી ને યૂરોપિયન લશ્કર રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભું રહ્યું. જે તારી પાસે હતું તે હિંદના આગેવાનો પાસે નહતું—તારા અમલદારો ઇલાકાના ને દરિયાના—જ્યાં તારા પુત્રો સંખ્યાબંધ હતા—ત્યાં પશ્ચિમની પ્રજા જે બહુ લાંબાકાળથી મોગલ ને મરેઠાઓનો જૂલમ ખમી રિઢી થઇ હતી, ને જે પોતાનું નિરંતરનું આત્મબળરોધી નિરમાની થઇ નિશ્ચંત સ્વસ્થાગે તટસ્થ જડભરત બની ગઇ હતી,—જાણે પોતાનું તો કશું જવાનુંજ નહીં હોય તેમ નાગરીક વેપારીઓ અતિ દુર્બલ બન્યા હતા, ઘણો મોટો ભાગ ન્યાત્યાચાર, જાત્યાચાર, દેશાચાર, કુળાચાર, ધર્માચારની ઘણી હેમકાઇ ભરેલી તકરાર કરવામાં રોકાઇ વ્યર્થ કાળ ગાળતો હતો, તેમનાપર તારા બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ સત્તાવાળાઓએ સામ દામ ભેદ દંડ ચલાવી પોતાની હાક કાયમ રાખી. હવે તારો મૂળ

પાયો સ્થિર-અચળ-અડગ રેહે તેમાં સંશય શો? આ શાંતિ વાળી જગ્યાથી તને આશ્રય આવી પોંહાંચ્યો, ને વળી તું જાતે બહુ પ્રંપચી-કે જેણે એજીનકોર્ટ ને વાટરલૂના રણક્ષેત્રમાં પ્રંપચવીરની પદવી મેળવી, ગુમાન પામેલી તેને યુદ્ધનીતિમાટે તો પુછવુંજ શું પડે? તેં એક સ્થળે લડવા કરતાં, દોડાદોડીથી લડવું વિશેષ પસંદ કીધું-તેમાં દોડતી તુકડીના યોદ્ધાઓ, ઉંચી તાલીમ પામેળા ઉત્તમ પ્રકારના શસ્ત્રોથી સોહેલા-ઉત્તમ પ્રકારના અગ્ન્ય શસ્ત્ર ને સરંજામથી ભરેલા, તે સાથે પુઠપર ઇંગ્લંડનો સહાયો, વળી એક ભાષા બોલનારાઓ, વળી થોડો ઘણો ટેકાવ આપનારા દેશી યોદ્ધાઓ ને રાજાઓ; ને રૂપાંતર છતા યૂરોપના બીજા દેશનો આશ્રય; પૂર્વની કીર્ત્તિ અને વૈરથી ઉશ્કેરાયલા; શત્રૂની નબલાઈ અશક્તિથી વાકફગાર; અનેક ખટપટથી ટેહેવાયલા; પોતાના બળથી વાકફ, દ્દઢ ને સાવધ; સંયુક્ત બળના લાભથી અતિસેં જાણીતા, ઘડાયલા, ઉત્સાહી, નિડર, ધીરવીર ને પાણીદાર ઘોડાપર બેઠેલા તેઓ અવ્યવસ્થિત બળવાખોરના લશકરપર જીત મેળવવામાં દ્રઢ હતા, એઓ જીત્યા તેમાં શું આશ્ચર્ય? તાતિયા ટોપી, નાનારાવ ને જંગી બહાદૂરશાહ, લક્ષ્મીબાઇ* યશવિરધિર નારી છતાં પણ તારી સેનાને હઠાવી હતી! તારી સેનામાં રાઇફ્લ કેનન, અને તેઓની બંદુકડી-પટાકડીજ કેહે-તે બેનું તૂમૂળ યુદ્ધ નજ થાય! બળવા-

* એક બ્રીટીશ ગ્રથકરતા આ પ્રમાણે કેહેછે. "તે બહુ નિપુણ, ઘોડાપર બેસવામાં ચપળ, સવરી કરવે યોગ્ય ને શત્રુને સેહે પેહોચાડવામાં, તીર મારવામાં અતિ પ્રણી કાબેલ હતી. એલીઝાબેથના જેવી તેની કાતી, છાતીનો ઉઠાવ ને ઘાટઘટમ ચપળ હતાં. લડતા સોલજરો તેનાપર, આ તેની બહાદુરીથી મોહ પામી અંજાઈ ગયા હતા"

બેરો મેદાનમાં આવ્યા, ને પેહેલે સપાટે તો તને હઠાવી, પણ જ્યાં તેમનાં શસ્ત્રો નબળાં ત્યાં નિરૂપાય. એ જગ્યાએ વાસીંગટન જેવો વિરલો પણ હારી જાય. સેનમાં ધસતા જ્યારે તારી કેનનો દેઠ શત્રૂના કાલજાં ભોકતી હતી, ત્યારે શત્રૂની બંદુકડી આઘે પણ પોહોચવા પેહેલાં ધુળમાં પેસી જતી હતી. વળી યુધ્ધકૌશલ્ય રહિત નિરાધાર સેન, જેને દ્રવ્યસાધન સામગ્રી નહી મળી ને શસ્ત્ર પણ ન મળ્યાં, ને ભિન્ન ભિન્ન વિચારવાળા તેથી તું ફાવી શકી. તેમનીજ ભૂમિના રાજાઓ, અમીરો ને શાહાજાદાઓએ તેઓનો અણવિશ્વાસ આણી તેમનાથી ડરી દૂર રહયા, એટલુંજ નહીં, પણ તેમની પાયમાલી માટે તને વળી આશ્રય પણ આપ્યો, એટલે પછી પુછવુંજ શું? બાકી તારી એકલી મદદથી તું કોઇ પણ ઠેકાણેથી યશ મેળવી આવી હોય એવું ઇતિહાસના કોઇ પણ પૃષ્ટથી સાબીત હોયતો બતાવ. વાટરલૂ, એજીનકોર્ટ, ક્રિમીયા, માલટા, આબિસિનિયા એમાંથી કયે સ્થળે તારા પોતાના બળપર તું ઝઝુમી છે? સઘળા સરદારો વેરણખેરણ થઇ ગયેલા તેઓ જુદી જુદી રીતે સામા ભીડયા—પણ હારયા, નાઠા, લજ્જીત થયા, પાયેમાલીએ પહોંચ્યા, ને તારો જય પ્રકાશ્યો. યુરોપીઅનોના દિલ્લી ને લખનોર જઇ પહોંચી, ને સઉને વીખેરી નાખ્યા—આજ વખતે બીજી જે સાહયતા મળવી ધારી હતી તે મળી હોત—પ્રતિકૂળ શત્રૂઓ અનુકૂળ થયા હોત, વળી કેટલીક ક્રમ રહિત અને તોફાની ઝપાઝપી કીધી નહી હોત, હુલ્લડખોરોને દબાવી તેમને પેહેલે સપાટે કાપી લશ્કરને વશ કીધું હોત તો પછી રંગ જુદોજ ઝાલતઃ પણ પેહેલેથી વ્યર્થ કપાઇ સુવા, તે પછી તારૂં ડાહ્યું લશ્કર

શૌર્યભેર સામું આવી જીત્યું; ને પોતાના તાબામાં આવેલાં બે નગર જ-તાં રહ્યાં, એટલે પછી કંઈજ રહ્યું નહીં. અર્થાત ગુરીલાની લડાઇ પ-છી—લખનૌના છૂટકારા પછી પાણીપતના મેદાનમાં સર હ્યુરોઝના ધૂમ-વાસાથ તેઓ હતા તેવા થયા ને તારા તાબામાં પાછું ભરતખંડ કેહેવાતા શીતલ છત્ર નીચે આવ્યું."

"બસ કર! બહૂ થયુ!" બ્રિટાનિયા છેડાઈ પડીને બોલી ઉ-ઠી. "મારૂં કહેવું જરા સાંભળશે વારૂ?"

"હવણાં નહીં," જોસપર આવેલી સ્વતંત્રદેવીએ પિત્તળ જેવા ઘુંઘવાટે સાદે કહ્યું. "મારા બોલવામાં તારે વચ્ચે પુરાવાની શી સત્તા છે? જે યથાર્થ છે, તે જ્યારે તારી સંપૂર્ણ ઈચ્છા છે તો તને સંભળાવી તારી અપ-કૃતિ, અપહરણ, ને દુર્બળતાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો જોઇયે. જ્યારે સમય પ્રાપ્ત થયો છે તો શા માટે હું સાબીત નહીં કરૂં કે તારૂં-રાજ્ય સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરેલું નથી, પણ પ્રપંચપ્રેમી છે. અને જો તારી ઇચ્છા મારા કાર્યમાં અંતરાય પાડવાની હોય તો ભલે, આ હું ચાલી! દોષ દેતી નહી મને—યોગ્ય લાગશે તે કરીશ. પણ યાદ રાખજે કે આજથી આ હિંદ દેવીને મારી પ્રિય સખી ગણી, સઘળો આ-શ્રય આપીશ. બોલ હવે શું કહે છે, બોલું કે નહીં?"

"ભલે, તારી ઇચ્છામાં આવે તે કરવાને તું સ્વતંત્ર છે દેવી!" કડવી ગોળી, નિરૂપાયે બ્રિટાનિયાએ, ગળે ન ઉતરી તોપણ લીધી.

"ઠીક, તું ડાહાપણ હવે શીખી છે ખરી," ગ્રિસિયન રાણીએ કહ્યું. "જ્યારે તારા કહેવાતા શીતળ છત્ર નીચે સઘળો દેશ આવ્યો પછી તેં શું કીધું તે યાદ છે? નહી હોય એમ નથી, પણ

તું ધીટતા પકડી બેઠી છે તો સાંભળ; હજી તારા, મારા ને હિંદના કર્મની કહાણી ઘણી બાકી છે. ભરતખંડ તારા હાથમાં આવ્યાથી અતિ ઘણા ગર્વથી તું ફુલાઈ નિષ્ઠુર બની ગઈ. વૈરના ઉભરાથી જેઓ લોહીલુવાણ થયેલા પ્રાણીઓ ચોપાસ પડેલા હતા તેમની મરતી વેળાની તીણી ચીસો, અને ધર્મને માટે જેઓ જૂલમ થાય છે એમ કહેતા હતા તેના બોલવાને ટેકો આપી કંઈ ઉપાય કીધો ખરો? અથવા રાજ્યસંયોજનરીતીથી જ્યારે આ લાખો પ્રાણીના સંહારનો વખત આવ્યો, ને તારા ને ભુલ ભરેલા વિચારથી તને સહેવું પડ્યું તે માટે તું ભુલ સમજી ખરી? અથવા મોટા ને સ્થિર-મજબૂત ને ડાહાપણવાળા પાયાપર રાજરચના કરવાનું તને સુઝ્યું ખરૂં? પ્રજાને કેમ અનુકૂળ રાખવી; રાજ્ય સ્થાપતાં કેટલો ને કેવો પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે; પ્રાચિન આર્યાવર્તના દૈવી ગૂણ, રીતભાત વિવેક મર્યાદા, ચાલચલગત તેને કેમ માન આપવું; દેશી રાજવીઓને કેમ તપાસવા; દેશી ઉમરાવ અમીર વર્ગને કેમ રાજી રાખવા જોઇયે; તારા વિજયવંત પુત્રોએ કેવા પ્રકારે અમલની કેફ વિના અમલ કરવો અને આર્યના સ્વાર્થને હાની પોહોચાડતાં-વળી તેમની જ ભુમિમાં-તેથી કેવા હાલ થાય છે અને તેમની કીર્ત્તિ, તેમની આબાદી, તેમની ઝાહોજલાલી, તેમની સરળતા, તેમની સંસારી ને ધાર્મિક સ્થિતિ, તેમનું સુખ, એ સંબંધમાં તું કંઈ આજ ત્રેવીસ વર્ષમાં વધારે શીખી ખરી? જરા પણ નહી. તેં ઘણું જોયું, ઘણું જાણ્યું, ઘણું ભોગવ્યું પણ ઠોઠ નિશાળિયા જેવીને જેવીજ રહી. નહી તને ખબર કે અંતર, નથી તને લેશમાત્ર ચિન્તા ને નથી તને

લેશ દરકાર તારા પોતાના રાજ્ય માટે. માત્ર ઉજળું એટલું દુધ, પછી તે તેલ, પાણી ને સંચોરાથી કાં ન બનેલું હોય; પણ તને અંધત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેમ તું દરકારજ રાખતી નથી. પહેલા સપાટામાં પાછો તેં રવાબ જણાવ્યો, ને જુલમ જાસ્તીનો ધંધો જારી કીધો. તારૂં પહેલું પગલું મેક્ષીકોમાં દાખલ થયેલા પીઝારો ને કોરટીસની નકલ હતી, જેથી તેં આર્ય રાજ્યદ્રોહીઓને દૂત, જાસૂસ, ને કાવત્રાંખોરા ધંધામાં લગાડયા. તેઓ તને પહેલ પ્રથમ મદદમા આવ્યા, ને બળવો સમાયા પછી પણ તેં તેવાઓને આગળ કીધા. જેઓ આ ધંધામાં માહિતગાર છે તેઓ કંઈ ઓછું પરાક્રમ બતાવતા નથી. લોકો, તેમાં સારા સારા કુલીનો, અમીરો, રાજાઓ, ઠાકોરો, સત્તાવાળાઓની જીંદગીપર ડીમોક્લીસની તરવાર લટકાવી રાખી. આબરૂદારનું મોત થઈ પડયું. ઠામ ઠામ દોરડા (ફાસીના), તોપ, નાની બંદૂકો, ને સોટાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. જ્યારે નગરો ને ગામો તારા કબજામાં આવ્યાં ત્યારે તે અડધાં વેરાન તને જણાયાં. આખા ભરતખંડમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો હતો. જ્યાં જ્યાં તારા પુત્રો ક્રોધમય નેત્રે ફરતા હતા ત્યાં ત્યાં લોકોની નાસભાગ થઈ પડી હતી—જાણે એકાદ મરકીનો રોગ ચાલ્યો હોય ને દેશ છોડીને ભાગતા હોય તેમ. કોઇપણ સ્ત્રિની રક્ષા થવી મુશ્કેલ હતી.* સઘળા સેનાધિ-

* બળવાના સબધમાં હજી અનેક વાતો ચાલે છે, તે સાથે બળવો નરમ પડયા પછીની સ્થિતિનુ વર્ણન આપવાની અમે આ વખતે અમારી ફરજ જોઇએ છિયે બેગાલની એક રીજમેંટનો સીપાઈ, (જેનુ નામ આપવાની કસી જરૂર જોતા નથી) આસરે દોઢ વરસપર અમને બેડસ્ટાડપર મળ્યો હતો, તેણે આ પ્રમાણે બળવા પછીની હકીકત કહી છે, તે થોડી દયામણી નથી. "ગાંડા માણસ પેઠે સોલજરો દરેક નગરમાં ધુસતા

પતિઓ ખોરવાયલા હતા, ને તે દેશીઓને પ્રબળ શત્રૂ ગણી ધીક્કારતા હતા. ધની ને નિર્ધની એ બંનો આ વેળાએ ડરી ગયા હતા. પારલામેન્ટમાંએ બહુ ચરચા ચાલી રહી હતી. તારો વિચાર તો આ વેળાએ રહેલાંસહેલાં દેશી રાજ્યોને ગડપ કરી જવાનો થયો, પણ પેલા જગત્‌વિખ્યાત તારા સુતતુજ ગલાડસ્ટન–બ્રાઈટે અથાગ શ્રમ વેઠી તારા મનોરથ પાર પાડવા દીધા નહી લડયા તે એટલે સુધી કે તને તોબા પોકારવી પડી. તું એ બંને તારા પુત્રોની હિંમતથી પાછી હઠી ને ક્ષમાપત્ર સાથ "રાણીનો ઢંઢેરો" બહાર પાડયો. વિક્ટોરિયાના ટંટેરામાં

હતા, ને તેઓને બીજાઓએ જણાવેલુ કે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષ બાળકોને બળવાખોરોએ કાપી નાખ્યા, તેમની સ્ત્રીયોની તેમના પતિ સમક્ષ લજ્જા લીધા પછી સ્તન, હાથ, પગ, નાક, કાન, જીભ વિગેરે શરીરના અવયવો છેદન કરી પછી મારી નાખ્યા છે એ વાત ખરી છે, પણ તે બનાવો બહુ થોડા બન્યા છે માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળાઓએ આ બાબત ઘણી ભયકરચિત્રી હતી કાનપોરમા બનેલો બનાવ ઘણો શોક ભય ઉત્પન્ન કરનારો છે, પણ ત્યા અંગ્રેજો પેહેલે સામા થયા ને પોતાની ધૂનમા ગયા બળવાખોરોનુ જોર ઘણુ જબરૂ હતુ તેને પત્ત કીધા નહી, ને પ્રથમ કાનપોરમા એક યુરોપિયને બળવાખોરને લાકડીનો સપાટો મારયો, ને વાત વધી પડી હતી પણ બળવો સમ્યા પછી ઇંગ્રેજ બહાદૂરે કોઈ પણ પ્રકારે દયા કીધી નથી ગાંડા સોલજરોએ પોતાના મગજમાં જે ધુન જ- રાઈ હતી તેને અનુસરી વર્ત્યા ઉત્તરમા ઘણી સ્ત્રીઓપર જબરી ગુજરી, તેઓને લોહી- લોહાણ કીધી, કેટલીકને માર માર્યા, ને નાગરીકો રૂવા, ને રૂવા તે બળવાખોરો- ને હાથે રૂવા એમ ગણાયુ નરમ વેસ જેવા બિધેલા લોકો આ રાક્ષસોને શુ કરી શકે? અમરી પલટણ ત્યા હતી, પણ આ જોઈને બહુએ બળવા થતી હતી. લખનૌરમા બાર બાર વરસની જુવાન જુવાન અતિસે રૂપવાળી એવી ત્રણ મુસલમાન ને એક હિ- દુ છોકરીને ગતના સોલજરોએ પોતાના બંગલામા ગોંધી, ને બીજે દિવસે મરણ પામેલી મળી આવી પણ કોઈયે દયા સરખી કીધી નથી સ્ત્રીઓના તો મોતજ હતા વળને બાળક રસ્તામા મળે તો હાથ પકડી ફગોટી દેતા હતા લૂટ પણ તેટલીજ ધનવાનની પેઠોપર- પૈસા દેખે કે તેપર તુટી પડેલા મે ઘણીવાર આ બળવાવેળાએ સોલજરોને જોયા છે; ને તેનુ દ્રવ્ય તેના કમાડરોને વેહેચી આપ્યુ. બહુ વતમા માલ નહી, આ પૂંજી પણ આપણી નથી તો કોઈનો વિશ્વાસ શો !" આરૂ બોલતા આ ડોસો એટલી તો ઝ- પથી ચાલ્યો ગયો કે અમે તને એક પ્રશ્ન પણ પુછી શકયા નહી

ઘણાં સારાં સારાં અભય વચનો સમાયલા હતાં, અને તેનો અમલ દીર્ઘસૂત્રતાથી યથાર્થ, મૂળનો હેતુ સાચવી કરવામાં આવે તો ઘણું થોડું ઇચ્છા બહાર રહ્યું હતું. તેમાં દેશી રાજ્યની આબાદી માટે, તેના ભલાપણા માટે, તેના આશ્રય માટે બહુ કોલો દીધા હતા. સઘળા પ્રકારની છૂટ, ઉપભોગ, પ્રાચીન વંશપરંપરાના હક–દત્તક વિધાન–ને સરખી છૂટ આપી હતી. તેમાં સ્વિકારેલું હતું કે ભરતવાસી પ્રજાજનને બ્રિટિશ રાજ્યની ખીજી પ્રજા જેવા ગણી, તેમના જેવા સઘળા હકના ધણી ગણવામાં આવશે–એટલે જે રાજ્યહક પ્રજાહક આપ્યા હતા તેની રૂયે ઇંગ્લંડની રાણી નામદાર વિક્ટોરિયા ભરતખંડની શાહનશાહબાનુ ગણાઇ હતી.* આ દિવસે હિંદને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, ને જયવિજયનો મોટો નાદ ચોપાસ ગાજીરહ્યો હતો. સર્વેએ આનંદોત્સ્વ દર્શાવી નવી રાણીને વધાવી લીધી. ઘેરઘેર દિવાળીનો દહાડો મનાયો, ને લગ્ન જેવો આનંદ ગણાયો–અગરજો તત્સમય મધ્ય ને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તો મુડદાંઓ રઝળતાં હતાં ને અગ્નિકોપ તુરતનોજ વર્પેલો હતો; લોહીની નદીઓ તો સુકાઈ પણ નહોતી ને કોહલાં કુત્રાંઓ તો હજી પણ આનંદે હિંદના પુત્રોથી પોતાનું પેટ ભરતા હતા; તામ્રમુખી વાળવાળા સોલજરો ખુલ્લી બેયોનેટથી બજારમાં સેન્ટીનલનું કામ કરતા હતા ને

* આજ સત્ય છે "રાણીનો ઢંઢેરો જ્યારે બહાર પડયો ત્યારેજ દેશી રાજાના કેટલાક હકો નબળા પડયા, તેઓના દટાયલા ખીલા ઉપડયા, ને તાબેદાર ગણાયા સનદો ને હકો આપ્યા, ને તે કબુલ કીધા એટલે માહારાજાની ને રાજાની પદ્નીનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાયો પણ તે વેળા બ્રિટિશ રાણી આ નવિન પદ લેવાનો સ્પષ્ટ ઢંઢેરો બહાર પાડવાની હિમ્મત કરી શકી નહી, તે કામ આજે ઓગણીસ વર્ષે મી. દિઝરાયલીએ માથે લીધું છે." પણ ગીતમ્ર રાણીને માહારાણી ગણવાનો ઢંઢેરો તો ૧૮૭૭ના જાનેવારીએ બહાર પડયો હતો.

તે મોહ ગંધાય તેવી રીતે, બ્રાન્ડી ને સામપીનથી ચેંથઇ, ભરેલી બંદુક ખાંધપર લઈ છાકટાં સેલરખાવા માફક, શાંત, સરળ, નમ્ર, માયાળુ, વિનયવંત, આર્જવવાળા, દયાભણ્યા ને દામણા દેશીઓના મોંહ ઉપર શાપ દઈ, અનેક પ્રકારની અણઘટતી ગાળો દેતાં જરા પણ શરમાતા નોહતા; તોપણ, તેવા બારીક વખતમાંએ તને લેશ પણ ઉણું પડવા દીધું નહીં. તારાપર પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી, પાદપ્રક્ષાલન કીધું, અભિવંદન દીધું, મુબારકબાદી આપી, "યુગ યુગ રાણીતું રાજ્ય રહો" એમ સહર્ષે લલકાર કીધી, ભાષણો, કવિતા, પ્રાર્થનાથી વધાવી લીધી–ઊજમાળો દિવસ ગણી રોશની કરી, અને તું ભરતખંડની અતિપ્રિય "શાહાજાદી"થઈ બેઠી !! કોઇએ ગાયું કે "હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન;" કોઇએ ભણ્યું કે "બહુબહુ ઊપમાથી, શોભતી રૂડિ રાણી;" ને કોઇએ વંદના કીધી. લોભી, કૃતઘ્ન, સંગદીલવાળી, બેપરવા લક્ષ્મીપૂજક આનરેબલ કુંપની બહાદૂરનું રાજ્ય નાશ પામ્યું. હીંદુ, મુસલમાન ને ખ્રીસ્તી એકજ સભામાં, એકજ સ્થળમા એકદીલથી ફીરોજ, તઘલખ, શીરશાહ, અકબર કે શાહાજાહાનના રાજ્યમાં તેમની પ્રજા તેમને ગરીબનિવાજ પિતાતુલ્ય ગણતી હતી તે માફક–તને અભિવંદન યુક્ત દુધે પગ ધોઇ ઘરમાં પાવન કરવા એકઠા મળીને કલ્લોલ કરવા લાગી હતી; પણ ઓ કઠણ હૃદયની બ્રિટાનિયા, ઓ ગર્વિષ્ટ કાંતા, ઓ છકેલ છોકરી, અફસોસ છે કે તે વેળા પણ તારા મનમાંથી વેર ગયું નહોતું. તું તેજ વેળાએ–કે જ્યારે કેનીંગ અભય વચન આપીને શાંતિ કરતો હતો .ત્યારે હૈયામેલી હતી. મનુષ્ય પ્રાણી માત્ર સમાન છે, સ્વતંત્ર છે, બંધુ છે એ મત પૂર્વ કાળમાં વરસોન

ના વરસો થયાં સ્વિકારેલો છે, અને તેજ મતે, ટયુટોનીક જાતના જંગલીપણાએ દુનિયાના સુધારાના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા, તેમાં પણ ગર્વ ને વેહેમને લીધે તું જે સારૂં રૂડું વ્યવસ્થિત હતું તેનું છેદનભેદન કરવા તતપર થઇ હતી. સેંકડો વરસની મંડળીઓનો રીવાજ જેમ તેમ ટકી શક્યો છે તેથી તદન અણમાહિતગાર હોવાથી તેનો નાશ કરવા માટે તરફડીયાં મારી, હિંદનો પવિત્ર જીવાત્મા છે તેનોજ નાશ કરવા ઇચ્છયું. તારા પુત્રોમાં હજી પણ નોરમન અને સાક્ષનનો જોસ્સો વ્યાપી રહયો હતો. હિંદુઓ તો જેમ નોર્મનને મન પુરાણા બ્રિટનો ને સાક્ષનો હતા તેવાજ હતા. જેમ પૂર્વતરફના વિજયીના મનમાં—જે માણસો તેનો ભંડાર ભરેછે ને તેની રાજગાદીનું સંરક્ષણ કરે છે તેજ પ્રિય હોય છે તેજ પગથીએ વરતી હાલની પ્રજાને તાબે કરી છે. જોકે તેઓએ પોતાના ખરા હક્કને માટે લડી, પોતાના જીતનારને તાબે થતાં ઘણી તોબા પોકરાવી નથી, ને તેઓની જાતમાં જોડાયા નથી—પણ આ દેશના જીતાયલા ભાગે, જેઓ પોતાના માતૃહક્ક ખોયા છે—એટલા માટે કે પોતે હાર પામ્યા, (જુલમીના મત પ્રમાણે), ને તેથી તેઓને ધિઃકારવા, કચડી નાખવા, તુચ્છકારવા જોઇયે એવોજ મુળ મુદ્દે હેતું તેં રાખ્યો હતો. જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડયો, ત્યારે કદાપિ તારી સરકારનો ઇરાદો નઠારો કે વિપરીત નહી હોય, ને તેવું માનવાને કશાંપણ કારણ નથી, ને તેજ પ્રમાણે અમલ કરવા ખુલ્લા દિલથી ચાહયું હશે; પણ જાત્યાભિમાન, વિજ્યાભિમાન અને તેઓ ધારે છે તેમ બુદ્ધિની શ્રેષ્ટતાને લીધે તે વેળાના ઇંગ્રેજોના મનમાં ઘણો છાક ભરાયો હતો. લૌકિક અમલદારીની ઇચ્છાજ નહી—એ અમલદારી તારી જમીનના

આપને લીધે, અમલદારોના ખુદ અવ્યવસ્થા બંધારણને લીધે, મૂળથીજ સડતી આવી છે, તેથી જે માર્ગે જતાં એકવાર ખત્તા ખાધી કે ઠોકર વાગી તોપણ તેજ માર્ગ સુધારયા વગર આંધળાભીત થઇ ચાલવાની જે કટેવ ને મતફેરથી અવિશ્વાસની જડ ઘાલેલી, ને વળી તારૂં લોભી ને દંભીપણું, અને જે આવે તે સ્વાહાઃકરવાની નિરંકુશ સ્વભાવવૃત્તી, અને "લેનેકું લાલા ઓર દેનેકું ચતુરભુજ" જેવી શંખનાથવૃત્તી વ્યાપેલી તેથી તેં સૌને હડ્ધૂત જેવા ગણ્યા. હજારોના સુખ કરતાં એક સીલીંગની કીંમત તને ઘણી જણાઇ, અથવા પ્રાપ્ત કરવામાં, મઝા માની. દિલ્લી ને લખનૌના નાશસાથે અમીરઉમરાવનો નાશ કીધો ને ત્યારથી તારૂં યથાર્થ લક્ષણ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ રહિત પરખાયું છે. એ તારી કટેવ બધી સારી આશાઓનો ભંગ કરનાર છે અને હમણાની તારી સર્વોત્તમ વર્તણુક જોતાં તે અઠાવનમાં આપેલા કોલોપર પાણી ફેરવતી જણાય છે. આ મારી કડવી વાણી તને ક્રોધિષ્ટ કરે છે ખરી, પણ તું મને શું કરી શકનાર છે વારૂ? તારામાં કશા પણ રામ નથી ને હોત તો તેં મારો ચૂરેચૂરો કરવામાં બાકી રાખી નહોત. આ જે તારો પ્રપંચ પ્રાચિન પ્રબંધ મેં કહ્યો તેથી કંઈ વધારે હવે તને સમજાવાતું છે ખરૂં? હા, મારે માટે હજી ઘણું બોલવાતું બાકી રહ્યું છે, ને તે તારે સાંભળવું પડશેજ. બલવાની લાહે બોલવાઇ, નહી બોલવાઈ તેટલામાં ઢંઢેરો—ભારતભૂમિના "મેગનાચારટા"ના વચનો પાણીના પરપોટા જેવાં થતાં ગયાં. તેનાપર તેંજ વિશ્વાસની નજર કીધી નહી, ને તેંજ તારા મનથી એને તરણાતૂલ્ય ગણી હસી કાઢ્યો. પાણીના પરપોટા ફુટી ગયા. તેનું વજન થોડા વખતમાંજ તેં

ઓછું કીધું, ને હિંદને અણવિશ્વાસ યુક્ત કીધી. જે ઢંઢેરો—અડધા ઝનુની, ધર્માંધ, વિફરેલા અને કાળરૂપ વિકાળ બનેલા હિંદના પુત્રોને અસંતોષમાંથી થંડા પાડવા માટે ધીતાળપણે—ઉદારવૃત્તીથી, પણ અલંકારિક શબ્દના સંકેતવાળો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, ને જે ઢંઢેરો એ તારૂં સઘળી શ્રેષ્ઠ સ્તુતિપાત્ર કર્મ મનાતું હતું, જે સત્ય ને વિશ્વાસથી ભરેલો હતો, અઘાત છે જેનો મર્મ ને રચના તેવા ઢંઢેરામાંથી, જ્યારે તને ફાવતું ત્યારે, અણધારી કે મતલબીરાજ રચનામાટે અણીના મામલાને પ્રસંગે બારીકમાં બારીક નેત્ર શોધવાને અશક્ત ને કદી સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર પણ તેવી બારીક બીના તારવી કાઢે નહી, તેવું તત્વ તું ખેંચી કાઢતી હતી. ગમે તેવા પ્રસિદ્ધ, સર્વમાન્ય ને અઠાવનમાં ખુલ્લા જણાયલા તેવા શબ્દનો ગમે તે અર્થ ખેંચી કાઢવામાં ધીટતા તેમજ નિડરતા બતાવવામાં તું લેશ પણ સંકોચ પામી નહી, એ તારૂં નિરલજ્જપણું, ખરેખર, માનજે મારી વાણી સાચી, બહુજ નિંદ્ય છે. અદ્યાપિ સુધીમાં પણ તેં તારા રાજ્યના ખરાં લક્ષણ ક્યાં દર્શાવ્યાં છે? સૌને તારી હાકમાં દબતાને દબતા રાખવા ને કોઈ ટંટે કરી મસ્તક ઉંચું કરે નહી તેવી યોજના કરવામાં તને કોઇપણ પ્રકારનો ભય રહયો નહી. તેં પહેલે સપાટે—૧૮૫૭–૫૮માં—છાપાની છૂટ છિનવી લીધી, ને તેને ખૂબ નરમઘેંસ જેવો કરવા ગગડાવી પાડયો. સત્ય છે કે તે અટકાવ તેં થોડા સમયમાં દૂર કીધો; પણ એજ એક કૃત્યથી નિમાણ થઇ ચુક્યું હતું કે છાપો સ્વતંત્ર નથી, ને તે તારી ઇચ્છાપર છે. નિમાળા પર અધ્ધર લટકાવેલી ડિમોકલીસની તરવાર છાપાના લખનાર ને છા-

પનારના શિરપર લટકાવેલી રાખી છે. "છાપાની છૂટ," "છાપો તો સ્વતંત્રજ જોઇએ," "મિલ્ટન કવિનો એ એક મોટો હક્ક," એ તારી મગરૂરી ને વેળાએ ક્યાં જતી રહી હતી? તારા પોતાના કુળને કલંક લાગશે એમ તને તે વેળાએ સૂઝયું નહી? તને તારાં કાર્ય માટે લજ્જાનીતિનો ભય નડયો નહી? પણ ઓ પતરાજીખોર મુગ્ધા! તેના કરતાં તારા હાલનાં કર્મો કયા ઉજમાળાં છે તે બતાવશે? અનુક્રમે તારા કુળની વંશાવળી વાચીશ, જે તને કાળ સરખી વિકાળ ભયંકર શોકભયથી થથરાવનારી લાગશે, પણ મારે તો તને કહેવું એજ નિશ્ચલ છે તો પછી વાત શી કરવી? એ છાપાની છૂટ તને પ્રિય નથી એ બતાવવા તેં તેને ક્રિમિનલ કોડમાં પણ ઘુસાડી દીધી. રે તેથી ન ધરાતાં તારા પોતાનાજ ભુડા કર્મના ભયે, કેમકે જ્યારે તારી ઇચ્છા ભારતભૂમિપર જુલમનો વરસાદ વરસાવવાની થાય, ત્યારે ઝટપટ ઉપાય થાય ને સૌના મોં બંધ રાખવા. તારી ખરી ઇચ્છા તો એવીજ કે સત્યને વાજબી તકરાર હોય પણ જો તે તારા લાક્ષણિક ઉદ્દેશથી ઉલટી હોય તો તેનો અટકાવ કરવો; અને તું અસત્યમાર્ગે ગમે તેમ સ્વચ્છંદે વર્તે અને કોઇ સ્વચ્છંદી તારાથી ન ડરતાં ધીરતાએ રોકવા તૈયાર થાય તો તેનો ખોડો કાઢવો. ભલે ભલે! બ્રિટાનિયા તેં બહુ ભલું કીધું, તારી દૃષ્ટિ તો લાંબી ખરી પણ યાદ રાખ કે એમ શું કે પેટ ભરાયલાં છે ખરાં? તેં હથિયાર રહિત આર્યપુત્રોને કીધા. આ દેશના રહિશોમાં–ખરી રીતે આખી ચોખંડ પૃથ્વીના મહાસમર્થ રાજ્યોમાં શસ્ત્રકળા જાતિરક્ષણ માટે આવશ્યનો છે. જે દેશનાં પરગણાઓ છૂટે છૂટે હોય ને મોટાં જં-

ગલો વચે આવેલાં હોય, જેમાં લૂટારા, પિંડારા, ખુની, ફાંસિયા, ચોર, ભીલ લોકો પોતાનો વંશપરંપરાનો માની લીધેલો ઉત્તમ ધંધો સ્વૈચ્છિક સાહસપણે હાંથી ત્યાં ચલાવતા હોય—જંગલો ગીચ ઝાડીથી ને ફાડી ખાનારાં પશુઓથી ચિકાર હોય, એવાં વનમાં ગરીબ ગુર-ખાંઓને પોતાના નિર્વાહ માટે કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય, તેવા-ઓનાં શસ્ત્ર છિનવી લેવાં એ કોઇ પણ રીતે શાણા રાજ્યના શાણા હાકેમને ઘટિત ગણાય ખરૂં? આમાં પણ તેં પ્રપંચ તો ખેલ્યો ખરોજ. તેં તેઓનાં શસ્ત્ર જેમ રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોના શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તેમ ખુંચવી લીધાં નથી—પરવાનાથી રાખવા હા પાડી હતી, પણ તેમાં શું? એ તે કંઈ નિયમ? જે શસ્ત્રો અંગ-રક્ષણ માટે ને સ્વતંત્રતાની ગર્વિષ્ટ એધાણી તરીકે અમીર ઉમરાવો પોતાની પાસેના પાસે રાખતા હતા, ને વારંવાર તેમનો મર્દાઇ ભ-રેલો હાથ તેમની તરવારની મૂઠપર જતો હતો તેવી આ ભવ્ય નિશાની, "બીલ ઓફ રાઇટસ" ને સબબ નિમિત્તે, ગુલામગીરી બતાવવા માટે તેં છીનવી લીધાં એ અંતરમાં રણકા જેવું સાલે તેવું ને જોસ્સાને નરમઘેંસ કરી નાંખે એવું હીણું કર્મ છે. આવા આવા તારા મોટા શ્રીમાન્ બહાદૂરીના કર્મથી તેં સૌને પીડિત કીધા તે વર્ત્તમાન—મહામતિમાન્, શૂરવીર, યશધીર, પરમસુખદાયી ને પરાર્થી પુરૂષો, કે જેણે તને વિપત્તિકાળમા આશ્રય આપી સુખદાયી બનાવી હતી, ને જેઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે સિંહનાદ ગજાવી તને ત્રાસ પમાડતા હતા તે ધોરવા-સી જ્યારે એમ જાણે કે તેમના શૂરવીર પુત્રોની જયની નિશાનીઓ તે તારા પ્રબળથી છિનવી તેઓને નિરમાની કીધા છે તો કબરમાં રહે-

લાં તેમના હાડકાં, અથવા કોઈ સ્મસાનભૂમિના એકાદ ખુણામાં પડી રહેલા તેનાં ફુલો ખલભલી ઉઠયા વગર રહે નહી. બીજી ઘણી કિમતી વસ્તુઓ ખરીદી, તને શણગારી હતી, તે બદલામાં તેં ઓછી કે વધતી કીમતની ચીજો તેં જે દિલોજાનથી પ્રેમપૂર્વક તેઓને મોટા દરબારો ભરી બક્ષીસ વંશપરંપરાને માટે કરેલી હોય તે છીનવી લેવામાં આવે ત્યારે તેઓને કેટલું વજ્રઘાત જેવું લાગે? તેં સાધારણ બળવાના આગેવાનો, કે જ્યાં બળવો થવાનો ભય હોય ત્યાંનાં શસ્ત્રો ઝુટવી લીધાં તો ઠીક, પણ તે બાળકની જેમ પણ કરે ફક્ત નિર્માલ્ય" તેના શસ્ત્રો પણ છીનવી લીધા સંગીનાની,

યુદ્ધાસક્ત ને દેશદ્રોહીજનનાં શસ્ત્રો છિનવી લીધાં તે સાથે ગરીબડાં-યુદ્ધભયથી થરથર કંપતાઓના પણ શસ્ત્ર છિનવી લીધાં એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, તારી રાજયુદ્ધશક્તિ સ્વતંત્ર શૂરવીર મર્દો સામા હરીફાઇ કરી શકવે યોગ્ય નથી; એથી તારૂં બાયલાપણું સ્પષ્ટ દર્શન દે છે. તારી મર્દાઇ તો ત્યારેજ કેહેવાત કે સૌના હાથમાં શસ્ત્રો આપી, પછી તારી મોરલીપર નચાવત ત્યારેજ, પણ એકના હાથ-પગ વિગેરે અવયવો વાઢી નાંખી પછી કેહેવું કે "બચ્ચા મર્દાઇ હોય તો આવી જાવ, તમને બતાવીશું," તેમાં કંઇપણ શાણપણ નહીજ. સામસન* જેવો બળિયો પણ મોહવશ થવાથી પરતંત્રપણાને પામ્યો! ને પછી તેનું અતૂલિત બળ છતાં પણ તે પોતાના શત્રૂનો પરાજય કરવે અશક્ત મનાયો! કારણ કે તેની પાસ શસ્ત્ર નોહતાં, તો પછી હિંદી પ્રજા-

*"સામસન એગોનિસ્ટિસ" નામનું વીરરસ કાવ્ય મહાકવિ સુરદાસ મિલટને અંગ્રેજીમાં રચ્યું છે એનો કથાપ્રસંગ બૈબલમાંથી લીધેલો છે એ મહાબલિયો ભીમ જેવો હતો, ને એનાથી એના શત્રુરાજ્યો થરથર કાંપતા હતા. ડેલિલા નામની તે શત્રૂઓની એક દિકરીએ પોતાના હાવભાવથી એ બલિયાને વશ કીધો. ને પછી તેની સાથે લગ્ન કીધું. મોહવશ થયેલા સામસનને પુછ્યું કે પતિરાજ તમારૂં આટલું બધું બળ શામાં છે, ને તે કમભાગ્યવંત પુરૂષે જણાવ્યું કે કેશમાં છે એક રાતના તે નચિંત સુતો હતો તેવામાં શત્રુઓએ આવીને, ડેલિલાના કેહેવા પ્રમાણે તેના કેશ મુંડી નાખ્યા, જેથી સામસન નિર્બળ થયો ને કેદ પકડાયો ને તેની આંખો ફોડી નાખવામાં આવી. પછીથી તેના નગરની ઘણી અધમ દશા કરવામાં આવી હતી જ્યારે તેના વાળ પાછા ઉગ્યા ને છૂટો થયો ત્યારે, તે દિવસે શત્રૂ પલિસ્ટિનિઓએ જય મેળવ્યો તેનો ઓછવ કરવા દેવળમાં ગયા; જ્યાં સામસન પણ ગયો. એ દેવળ એકસ્થંભી હતું તેમાં જ્યારે સઘળા લોકો પ્રાર્થના કરવા આવ્યા ત્યારે આ ભીમે પોતાનું વેર લેવા મધ્યનો સ્થંભ ઉખેડી નાખ્યો કે ગડગડ કરતું દેવળ તુટી પડયું ને સૌ લોકો મરણ પામ્યા. મિલટન કવિએ સ્ત્રિયોના આલાચરકો ને તેમના ચરિત્ર માટે આ કાવ્યમાં બહુ ઠોક માર્યો છે, ને કેદખાનામાનો સ્ત્રીપતિ સામસનનો ધિક્કાર તો હૈડું ભેદી નાખે છે.

ને બળવાળી ગણવી એજ કેવળ અજ્ઞાનતા મનાય તેવું છે. તેં જે આ સઘલાં કૃત્યો પ્રત્યક્ષ કીધાં તે શું દર્શાવે છે? તારી આબરૂનું એથી રક્ષણ થયું છે, કે તારી મગરૂરી જલવાઇ છે, કે તારી શકિત માટે સારો ભાવ આવવાનું કારણ મળ્યું છે? કદી તારા લક્ષમાં નહી હોય કે તેં આડી રીતે કેવાં કેવાં ઉચ્ચ ને પ્રાઢા કર્મ કરયાં છે; પણ હે પ્રપંચી રાણી! યાદ રાખજે કે સમયે આયુધ વિનાપણ આર્યપ્રજા રણરંગ મચાવી, તારા હાલના ઉત્તમ ભેદ પ્રતાપના પ્રસાદથી કોઇપણ રીતે આયુધ ગ્રહણ કરી, તને વિક્રાવશે, હઠાવશે, હણશે ને પસેમાન કરશે. આ સત્ય છે કે તેં રાજ્યસંયોજનવિધિયન્ત્ર હમણા બંધ રાખ્યા છે, પણ છુપી રીતે દેશી રાજ્યની સત્તા ને હાની પહોંચાડી છે ખરી! પવિત્ર શુદ્ધ સ્વચ્છ મને નગરો હોઇયાં કરવાની રીતિ ત્યાગી છે—જો કે તેજ રીતિએ તને પ્રૌઢી ને ભવ્ય કીધી છે; વળી તે પણ બહુ દૂરદર્શી ને વગવસીલાવાળા પુરૂષોએ; કે જેઓ એક કાળે તારી પાયમાલીમાંજ લાભ સમજતા હતા તેઓએ—પણ એમાં તારૂં ઉત્તમપણું મનાયું કે ગણાયું નથી. હે રાજશ્રેષ્ટ દેવી, હે તામ્રવરણી તરૂણી, હે યુરોપાધીશીણી, સાંભળ, સાભળ; તને એ સઘળું યાદ કરાવવું બહુ દુઃખદાયક છે, પણ તેં જ્યારે તારી કૃતિ વૃત્તિમાં ફેરફાર કીધો નથી ત્યારે હુ તને શી રીતે ક્ષમા કરી શકું? ૧૮૫૮માં થયેલો તારી રાજયકળાનો ફેરફાર માત્ર દેખાવમાં હતો, પણ કર્મમાં તો તું તેવીને તેવીજ રહી. સ્વાર્થમાં પ્રપંચી રહી, મદમાં છકેલી રહી, ગર્વઘેલી થઈ ખૂબ મચી, હાની કરવે સરસ નિવડી ને હવ્યહરણ કરવે નિડર બની. ખુલી આંખે

તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતને પડતી નાંખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ ગુપ્તભેદ જૂદોજ રાખ્યો. તેં તાત્કાળિક ઉપાય જે યોજયો તે એટલોજ કે તોપના મારાથી સુરંગ ઉરાડવાની રીતિનો ત્યાગ કીધો, પણ ફોલી ફોલીને ઉંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી. હું ઈંડયાની સરકાર કે ઈંગ્લંડના વિચારશીળ લોકોપર દગાફટકાનું આળ ચઢાવતી નથી; પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માંડયા તે એવા હતા કે કોઈ પણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડયા. યૂરોપની પ્રવૃત્તિમાં મચેલા લોકોના સમાનતાના ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આપેલા—પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારા ને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી. ઈંગ્લંડની રાજ્યસત્તા અંકુશિત છે, પણ ઈંડયામા નિરંકુશિત મદોન્મત્તપણાનો ભેગ ઘણો છે. પ્રથમ તેં શાંતિ રાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાંકયો, ને પછી દેશી રાજાઓને અભય વચન આપવા, તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનંદપટા આપ્યા. તારા ઢંઢેરામાં સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વંશ જાળવવાનો હક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપુરી છુટ છે તો પછી તેઓને સનંદપટા આપવાની શી જરૂર હતી? પણ એમાંએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાંકી રહી નહી. એ નિમિત્તે તેં રાજાઓને બાંન્ધ્યા, ને તારી સર્વોપરી સત્તા કબુલ કરાવી—જો કે ઉપલો ડોળ દમાકતો એવો રાખ્યો કે જે રાજસંયોજનનીતિ રાખવામાં આવી છે તેનો હવે પૂરેપુરો ત્યાગ

કરવામાં આવશે. હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણો લાંબો કાળ વહિ ગયો તોપણ કોઇયે તેમાં સુધારો કીધો નથી; પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્તાઓને નમ્ર, વિનયવંત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેળ કીધી એક હિંદુ રાજકર્તાને તેની રીતિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક છેજ, ને મુસલમાનને તેમની શરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઇયે તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતું નથી, એટલું છતાં તેં તેઓનો પરસ્પરાચરણરીતિ ને રીવાજ એ બધાની વચ્ચે પડીને બતાવ્યું કે આખું કેન્દ્રજ થાય ત્યાર, ઠીક કરી તેં; નવી રીતે વિજય મેળવ્યો—માત્ર થોડાક અમલદારોપર, જેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કીતુ માની લઇશે તેનાં દૃષ્ટાંત જેવું નહીં ગણાય, પણ એ તારી કબુલનામાથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવર્નરો, તેમાં મુખ્ય ડેલહાઉસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના બહાને વળગી રહીને ગરપ કીધા હતાં તે નીતિ તદ્દન ગેરવાજબી હતી; તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછાં સુપ્રત કીધાં છે ખરાં?* જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઇ લીધેલાં રાજ્યો પાછાં તેઓના વારસોને આપી દેવાં હતાં. પણ હજમ કરેલું પાછું ઓકવાનું કોને મન થાય? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામાં આવે, પણ

* ઘણા નાહના રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અખત્યાર આપવામાં આવ્યો, પણ સતારાને કેમ ન આપ્યો? કારણ તે મોટું રાજ્ય, મરેઠાઓનો નવો પ્રેમ, ને શિવાજીનું સ્થાપેલ હતું.

તુરત વેળા ચુસી લેવાની રીતને પડતી નાંખી, કેમકે તેથી વૈર વધી પડતું હતું, પણ ગુપ્તભેદ જૂદોજ રાખ્યો. તેં તાત્કાળિક ઉપાય જે યોજયો તે એટલોજ કે તોપના મારાથી સુરંગ ઉરાડવાની રીતિનો ત્યાગ કીધો, પણ ફોલી ફોલીને ઉંદરની પેઠે ખાવાની રીતિને ગ્રહણ કીધી હું ઇંડયાની સરકાર કે ઇંગ્લંડના વિચાર શીળ લોકોપર દગાફટકાનું આળ ચઢાવતી નથી; પણ તેં નવા નવા દાવો ખેલવા માંડયા તે એવા હતા કે કોઈ પણ અતિ મૂર્ખ પુરૂષ પણ સમજી શકે તેવા હલકા પ્રયોગો કામે લગાડયા. યૂરોપની પ્રવૃત્તિમાં મચેલા લોકોના સમાનતાના ધારા આ દેશની પ્રજાને અનુકૂળ પડે નહી, ને વળી પરદેશી પરધર્મી પ્રજાના આપેલા-પોતાના વિચાર પ્રમાણેના ઘડેલા ધારા, ધીમેધીમે, અન્યપ્રજાપર ઘણા કરડા ધારા ને કર દાવપેચથી મુકવા એવી તેં રીતિ રાખી. ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તા અંકુશિત છે, પણ ઇંડયામાં નિરંકુશિત મદોન્મત્તપણાંનો ભેગ ઘણો છે. પ્રથમ તેં શાંતિ રાજ્ય પ્રવર્તાવ્યું ને બળવાને ઢાંકયો, ને પછી દેશી રાજાઓને અભય વચન આપવા, તેઓનો વિશ્વાસ મેળવવા મોટા મોટા સનંદપટા આપ્યા. તારા ઢંઢેરામાં સ્પષ્ટ હતું કે જે રાજ્યોને રીતસર પોતાનો વંશ જાળવવાનો હક છે તે રાજ્યને દત્તક લેવાની પૂરેપુરી છુટ છે તો પછી તેઓને સનંદપટા આપવાની શી જરૂર હતી? પણ એમાંએ તારી સૂક્ષ્મ ગતિ ઢાંકી રહી નહી. એ નિમિત્તે તેં રાજાઓને આંજ્યા, ને તારી સર્વોપરી સત્તા કબુલ કરાવી-જો કે ઉપલો ડોળ દમાકનો એવો રાખ્યો કે જે રાજસંયોજનનીતિ રાખવામાં આવી છે તેનો હવે પૂરેપુરો ત્યાગ

કરવામાં આવશે. હિંદુશાસ્ત્ર, મનુનો કાયદો સર્વ રીતે સંપૂર્ણ છે, ને આજ ઘણો લાંબો કાળ વહિ ગયો તોપણ કોઇયે તેમાં સુધારો કીધો નથી; પણ તેં તારી પશ્ચિમની રાજનીતિનો દમામ બતાવી દેશી રાજકર્ત્તાઓને નમ્ર, વિનયવંત બનાવવા, બળવાનો ભડકો સમાવવા આ તાલમેળ કીધી. એક હિંદુ રાજકર્ત્તાને તેની રીતિ કૃતિ પ્રમાણે દત્તકવિધાન કરવાનો હક છેજ, ને મુસલમાનને તેમની સરેહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઇયે તેની વચ્ચે પડવાની તને કશીપણ જરૂર હોય એમ મને ભાસતું નથી, તેટલું છતાં તેં તેઓનો ધરમસંસારધર્મનીતિ ને રીવાજ એ બધાની વચ્ચે પડીને બતાવ્યું કે મારું કહેલુંજ થાય વારુ, ઠીક કરી તેં; નવી રીતે વિજય મેળવ્યો—માત્ર થોડાક બળવાખોરોપર. તેથી કદી તારી સર્વોપરી સત્તા નક્કી માની બેસે તેમાં હરકત જેવું નહી ગણાય, પણ એ તારી કબુલતપરથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તારા પેલા ખાઉધરા ગવરનરો, તેમાં મુખ્ય ડેલહૌસીએ જે રાજ્યો દત્તકવિધિના વાંધાને વળગી રહીને ગડપ કીધા હતાં તે નીતિ તદન ગેરવાજબી હતી; તોપણ તેં તે રાજ્યોને પાછા સપુરદ કીધાં છે ખરા ?* જો તારી ઇમાનદારી હતી તો તારે ગેરવાજબી રીતે લઇ લીધેલાં રાજ્યો પાછાં તેઓના વારસોને આપી દેવાં હતાં. પણ હજમ કરેલું પાછું ઓકવાનું કોને મન થાય ? ગમે તેટલી પ્રમાણિકપણાની વાતો કરવામા આવે, પણ

* ઘણાં નાહનાં રાજ્યોને દત્તક લેવાનો અખત્યાર આપવામા આવ્યો, પણ સતારાને કેમ ન આપ્યો ? કારણ તે મોટું રાજ્ય, મરેઠાઓનો તખ્ત જેમ, ને શિવાજીનું સ્થાપેલું હતું.

કર્મથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ બહુ મુશ્કેલ છે. "પશ્ચિમની રાજનીતિમાં બોલવામાં ઘણી ફૂડાકી હોય છે, પણ પ્રમાણિકપણાને નામે ચોખી ના છે. તેઓ કર્મ કરવે બહૂ બહાદૂર અને સાહાસિક હોય છે, ને પોતાની નીતિ એવી રીતે રાખે છે કે 'કોઇ ઠેકાણે નેમ તાકી કોઇ ઠેકાણે મારે છે.' અર્થાત તેમનું બોલવું કરવું તદન જુદું હોય છે."* આ ચેપ તને સદાનો વળગેલો હતો. તેં તારી રીતિ પ્રમાણે, દુષ્ટ લોકોને લીધે, માત્ર થોડાક બળેલા જળેલા અંતઃકરણવાળાઓને લીધે સર્વને ઉંધા પાટા બંધાવ્યા. મદોન્મત્ત, ઉધ્ધત, તોરી, ખારીલા ને માનના તરસ્યા અધિકારીઓની રૂકિન જાળવવા તેં ઘણા બિચારા નિરદોષોને ઝાડે લટકાવી જીવ લીધા કે તોપે ઉરાડી ઝાનમમાં મોકલ્યા, પણ તને લેશ પણ દયા આવી નહી. સામાન્ય લોકોને આ કર્મ બહુ વિચિત્ર ને ભયંકર લાગ્યું નહી, પણ જ્ઞાનીજનોને તો ઘણું વસમું લાગ્યું. એમ અમલ ચલાવતાં તને શરમ નહી આવી કે તેં જ્યારે ઢંઢેરો બહાર પાડયો ને માફીપત્ર લખ્યો કે "અંગ્રેજ સરકારની રૈયતનાં ખૂન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સાબીતી થઈ હોય, અથવા થાય તે ગુન્હેગારપર દયા કરવી તે ન્યાય વિરૂદ્ધ છે; પણ તે શિવાય બાકીના સઘળા ગુન્હેગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે.' એ તેં સત્ય કીધું છે ખરૂં? હજારો બીચારા નીરદોષો રેહેંસાઈ ગયા નથી, ને ખૂની અમલદારોએ રેહેંસી નાખ્યા નથી? તેં કોઇની પણ દરકાર રાખી છે? ને કોઇને

*"પાયોનિયર"માં ૧૮૭૭-જાનેવારી, કૈસરેહિંદના જલસાપરથી નીકળતા સારાંશના સબંધમાં એક મોટા અધિકારીએ એ પ્રમાણે લખ્યું હતું.

પણ બોધ દીધો છે કે એમ નહી કરવું ને કરશે તે શાસનને પામશે? જરા પણ નહી—જાણે તારા પુત્રો ને તારા અમલદારો તે કદી અધર્મ તો કરેજ નહી, તેઓ તો સકળગુણ સંપૂર્ણ ગણાયલા હોય! પણ એ તારૂં માનવું તદનજ ખોટું છે એમ કોણ નહી કેહે? ઘણા ઈંગ્લંડના રહિસોએ તારી ઉદ્ધત નીતિને વગોવી હતી તે શું ખોટું હતું? શું તને એમ માનવાનું કંઈ પણ કારણ છે ખરૂં કે તારાં સર્વ કૃત્યો સર્વમાન્ય—રે આ હિંદના રૂષિ મુનિ તો કદી ના કબુલ કરે, કેમકે તેઓની વૃત્તિ અતિ ઉદાર સાક્ષાત્ દયાની મૂર્ત્તિ, મહામતિમાન્, બહુલક્ષી ને નિવૃત્તિવાળી હતી; પણ તારા પ્રપંચી ગર્વિષ્ટ, તોરી ને મહાભિમાની રાજ્યો પણ સ્વીકારે ખરાં કે? હિંદના મહાબુદ્ધિશાળી યશસ્વી કર્મ વિજયી લોકોના દેશમાં પણ તેં ક્યાં કંઈ લજ્જાનીતિની ભીતિ ગણી છે? ક્યારે તેં "વિચાર કરવો" એમ મનમાં ધાર્યું છે? તેં ક્યારે લોકોપર, બળવાખોરો શિવાય બીજા નિરદોષપર દયા કરવી ધારી હતી? એ તો તારાં સઘળાં ફાંફાં ભામા હતાં; તને ફોકટ દયાની મૂર્ત્તિ કેહેવામાં આવે છે; બાકી દયાશીળ તો બહુ કે કોઇ પણ નિમિત્ત માત્રમાં દેશદ્રોહી ગણી કાઢવાં. જ્યારથી કાંટાવાળા પૈસા બંધ પડ્યા* ત્યારથીજ તારી 'વાઘ બકરૂં એક ઓવારે પાણી પિયે' છે એ નીતિ સત્ય કેહેવાઇજ નથી! ને ખરેખર તેં અધર્મકર્મ યોજવાં માડવા ધાર્યા ત્યારથીજ

* કાટાવાળા પૈસા હજી પણ કહી કહી જોવામા આવે છે કંપનીના રાજ્ય સાથે સિક્કા પાડવા માડયા ત્યારથી અદલ ન્યાય બતાવવા એ પૈસા પાડવા માંડ્યા હતા. ને ૧૮૫૦ પછી પાડવામા આવ્યા નથી

એ તારા અદલ ન્યાયના પૈસા બંધ પડયા. બળવામાં ન્યાયની નીતિ કેટલી જલવાઇ છે તે કેહેશે? બહુ થોડી જલવાઇ છે, ને તેનાં પણ કારણો છે; કારણ વગર તેં કંઇ પણ કીધું હોય એમ માનવાને—જેનામાં કંઇપણ બુદ્ધિનો અંકૂર છે તેવો સૃષ્ટિનો પ્રાણી કબુલ કરશે નહી. તેં ધાર્યું કે જય તો મળ્યો છે, પણ મોંઘો છે! ને હવે જયનામદ્માં વધારે ક્રૂરતા બતાવીશું તો યૂરોપ ને એશિયાના સમર્થ રાજ્યમાં નિંદ્ય ગણાઇશું, એટલુંજ નહી, પણ જે રાજ્યો ને જે પ્રજા બ્રિટનોના આશ્રયમાં રહી હતી તેઓ પોતાના પ્રમાણિકપણામાટે બહૂ બડબડશે, ને કોઈ તેવો ભયંકર સમય આવશે તો એકચિત્તથી સામા થશે! ને તેથીજ તેં સહજ ડાહોપણુ પકડી થોડેથી પતાવી વાળ્યું. પણ તારા રાજ્યનો 'સારો' * કોઇ વાંચવા બેસેનો બળવાનો જેવો નરસો કાળ કોઇપણ વંચાશે નહી. બળવો સન્મ્યો, ને તેં પછી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ધારાધોરણ ઘડાવા લાગ્યા, ને દરેક ઇલાકામાં એકેક ટંકશાળ ધારા ઘડવામાટે સ્થાપી. લોકોને બતાવવા માંડયું કે અમે ન્યાયીજ છિયે! તમારૂં સંરક્ષણ કરવા આવ્યા છિયે, પૂત્ર પ્રમાણે તમને રક્ષીશું. પણ તું પ્રપંચમાં પચેલી, લદબદ થયલી, પ્રપંચનો કીડો તેના કરેલા

* ગુજરાતમાં જોશીયો વરસની શરૂઆતે નવા વરસનું ફળાદેશ કેહેવાને નિકળી પડે છે, ને તેમાં ભૂત ભવિષ્યના બનાવો કેહે છે ઈંગ્લંડના એડવર્ડ છઠાના રાજ્યમાં એક ડોસી નોર્થામપટનમાં એવો ભાવ કેહેવાને પેહેલ વેહેલી નિકળી હતી, ને તેણે ઘણા પૈસા પેદા કરી હતા (એજ પ્રમાણે આ દેશમાં પણ થાય છે) એ ડોસીએ આ "સારો"માં ઘણા કુકર્મોમાં કલંક પેસાડ્યો હતો પછી રાણી મેરીના રાજ્યમાં તેને ધર્મ નિમિત્તે બાળી મુકવામાં આવી હતી. ઝેડીકાયલ તથા બીજા કેટલાક ગણિતશાસ્ત્રીઓ જે જે છાપી પ્રકટ કરે છે તેપણ સારોજ છે.

ધારાને કાયદાઓ બિચારા નિસ્પૃહી, નિરલોભી, નિવૃતિવાન, સંતોષી, પોતામાંજ મઝા માનનારાને કેમ અનુકૂળ પડે વારૂ? અનુકૂળ પડે નહી, ને પડયા નહી, તેમા પણ પરદેશી, પરધર્મી હિંદની વ્યવસ્થાથી બીન અનુભવી સત્તાધારીના ઘડેલા ધારાઓ વગોવાય તેવા થયા. તેજ પ્રમાણે ધારા કરડા થયા, જો કે ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવે તેવા ન બન્યા, પણ પછાડીથી તો તેનાથીએ ભુંડા બન્યા. ઘણા ધારાઓ ઘડાયા તેમાં ગોરાકાળાના ધારા ને ગોરા કાળાનો ન્યાય જુદો કરવો ને થવો એજ તારી પ્રમાણિકતાનો મોટો દાખલો છે. ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કીધો, પણ તેમાં ઘોટાળો એવો તો વાળ્યો કે જેમ ફાવે તેમ વેતરે એવી સત્તા અમલદારને મળી, ને જેમ આર્યપુત્રોના વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો વિદ્વાન પુરૂષો કરે છે તેમજ અનેક પ્રકારના અર્થો થવા માંડયા. અમલદારો ઇનસાફનું સ્વરૂપ જોઇ તેને કાયદાની કલમો લાગુ કરતા નથી, પણ ઉલટી રીતે ન્યાયના સ્વરૂપને એવી રીતે ગોઠવી દે છે કે તે ન્યાયને પોતાની ધારેલી કલમમાં ઘોચી ઘાલે છે આવા કારણ સાથે બીજુ મોટું કારણ તો એ માનવામા આવે છે કે ગોરા સાહેબો આ દેશની નીતિરીતિ ને મર્યાદાથી વાકફ નહી હોવાથી તેઓના કરેલા ધારા સર્વમાન્ય નહી ગણાય, ને તેથી ઇગ્લંડના રાજ્યનો-વ્યવસ્થા નીતિ રાખવી એ હેતુ બરાબર રીતે બર આવતો નથી. ધારા તો ઇગ્લંડની પ્રજાને અનુકૂળ છે, તેથી તે ફાવતા નથી, લોક રાજી નથી, ને તેથી રાજી કરવાને માટે શ્રમ પણ લીધો નથી. તેઓને મને કે કમને, ભાવે કે અભાવે, સુખે કે દુખે ગમે તેમ પણ ન ગમતા ધારાઓને શરણ થવું પડે

છે. વળી ૧૮૬૦ પછી એટલાબધા તો ધારા ઘડવામાં આવ્યા છે કે બીચારી પ્રજા ગભરાઈ ગઇ છે, ને તે સાથે ન્યાયાધીશ પ્રમાણીકપણે વર્તવા માંગતો હોય તો તે પણ ગુંચવાડામાં વરશોના વરશો સુધી ગોથા ખાયાજ કરે. તે સાથે આજનો કરેલો ધારો કાલે ફરે, ને એકનું કરેલું બીજો નહી ગણે, 'તેમ રોજરોજ નવાનવા ધારા ઘડવા ને જુના રદ કરવા, કંઇ નકામા ફેરફારો કરવા, ને પછી લોકોને ગુંચવાડામાં નાંખવા એ પણ તારી વ્યવસ્થાનીતિમાં મોટી ખામી છે. ઇંગ્લંડથી આવેલા અમલદારો કદીપણ લોકોને શું અનુકૂળ આવશે ને શું પરવડશે નહી તે જરા પણ સમજી શકવાને અશક્ત હોયછે, ને તેમના હાથમાં મોટી સત્તા આપવામાં આવે છે-એટલે સારૂં શું થાય ? અંતરસ્થિતિ ને બાહ્યસ્થિતિ જ્યાં સુધી સમજવામાં નહી આવે ત્યાં સુધી કદીપણ લોકોનું કલ્યાણ ને તારૂં પોતાનું કલ્યાણ પણ થવાનું નથી. અદાલતો તેં સ્થાપી ખરી, પણ તેમાં ન્યાયાધીશ માત્ર બાહારનીજ તપાસ કરે છે, પણ અંદર શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી. ગુન્હેગારો ઘણી વેળાએ છટકી જાય છે, ને બિનગુન્હેગાર સપડાઇ જાય છે, એટલુંજનહી પણ ફેસલાઓ ઘણી લાંબી મૂદતે મળે છે ને ચુંથાચુંથીની તો વાતજ નહી. એ તારી વ્યવસ્થામાં બહુ જાણવા યોગ્ય છે-પણ એ તો બહુ સૂક્ષ્મ બાબતો છે. મોટી બાબતમાં તેં શું કીધું છે તે જાણ કે કુકાઓપર જે સાહસ કરવામાં આવ્યું તેમાં તારી દાનત-

* ૧૮૬૦ પછી પચીશ વર્ષમાં કાયદા ને સરક્યુલરો મળીને ૧૧૦૦ થવા જાય છે, જેમાંથી ૭૦૦ કરતાં વધારે કાયદાઓ ને સરક્યુલરો રદ થયા છે કે સુધારવામાં આવ્યાછે.

દારી વખણાતી નથી. તે બીચારાઓને છપન્નમે ખુણે નાંખી દીધા ને હજારો ફુકાઓને મારી નાખ્યા. શામાટે તેઓને સજા કરવામાં આવી તે હજી પણ કોઇ જાણતુ નથી, ને તેને સજા કરનાર તારા-ગોરાના સાહસને છાવરી વાળી તેં જરાપણ તેની તપાસ કીધી નહી. શું એ તારો પક્ષપાત નથી બતાવતું? શું એ તારૂં પ્રમાણીકપણું છે? ન્યાય છે? ધર્મ છે? જો તારી ઈમાનદારી હોત તો તારો ધર્મ હતો કે તેઓને સજા કરનારને સખ્ત સજા કરવી હતી, કે પછી કોઇ બીજો એ પ્રમાણે વર્તત નહી. પણ "આપણી સો લાખશી ઔર પરાઇકી કુસકી," તેમ દેશીની કીંમત તને ઘણી ઓછી ગણાઈ હતી, ને તારા તો અમૂલ્ય પ્રાણ જેવા એટલે તેમની તપાસ થાય કેમ? લશકરે બલવો કીધો, તેમાં પ્રજાને શું લેવાદેવા હતી કે તેં તેઓને શિર કર મુકયો? તથાપી ધન્ય જાણ કે હિંદના ગરીબડા પુત્રોએ તારો જરા પણ અનાદર કીધો નહી, જો કે બડબડયા, રડયાં કુટયા, પણ તને વફાદારી બતાવવા કર આપ્યો. એ કર લેવાનું પ્રયોજન નહોતું, પણ એ કર પોતે જે રાજ્ય મેળવ્યું તે માટે ઈંગ્લંડે આપવો હતો. પણ બલિયાના બે ભાગ ત્યાં ભલાનું ચાલે પણ શું? તારા હાથમાં રાજદંડ તેવડે તું છુંદી નાખવાને શક્તિમંત તો કોઇ ચેં કે ચું કરી પણ શકે કેમ? તારા બલિયાપણાંના દાખલાઓ કંઈ ઓછા નથી, ને તેમાં તેં વિવેક વાવરયો હોય કે તે વાવરતાં શિખી હોય તો ઇશ્વરના કસમ, મારા પૂર્વજો રૈરવમાં પડો, હું અસત્યવાદીણી થાઉં તો, તે માત્ર તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવું ધારી જ્યાત્યાંથી દ્રવ્યહરણ કરવું વાજબી ધાર્યું:

ને ખરેખર તેં તેજ પ્રમાણે કીધું છે. ઇંગ્લંડથી આવેલાઓને રાક્ષસી પગારો મળે, ને તેઓ મોટી દોલત તાણી જાય છે. વેપારમાં મુખ્ય લાભ યૂરોપિયનનેજ કરી આપવામાં આવે છે. ઇંગ્લીશોના લાભ માટે દેશમાંથી નાણાં લેવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડમાં સત્તાવાળો રેહે ને તેનો હુકમ અહિંયાં ચાલે. તીજોરી પણ ક્યાંથી ક્યાં પડી છે, તેમાંથી મનતું 'માન્યું' વાપરવામાં આવેછે. ઈંગ્લંડે આબિસિનિયા સાથ લડાઇ ઉઠાવી, તેમાં હિંદુસ્થાનને શી લેવા દેવા હતી? આબિ-સિનિયામાં કેદીઓ પકડાયા તે કયા હિંદના પુત્રો હતા? એ લડાઈ શરૂ કીધી તો ક્યારે તેં એમ પુછયું હતું હિંદુસ્થાનના વતનીઓને, તારી પ્રજાના એક ભાગને, તારા કેહેવા પ્રમાણે તારાં બચ્ચાંઓને, કે 'આ યુદ્ધ આપણા સામાન્ય સુખ માટે છે ને જે નામોશી આવ-તી હોય તે સર્વને સરખી છે માટે સૌની સંમતિથી આપણે પોતાના રક્ષણ માટે જવું જોઈએ.' કંઈ પણ પુછયા વિના તારા મદોન્મત્તપ-ણાથી તે યુદ્ધ શરૂ કીધું ને તેનો અડધો ફાળો હિંદુસ્થાનને માથે નાખ્યો. આ તારી વ્યવસ્થાનીતિ, શાંતિનું રાજ્ય, મેહેરબાનીભરેલો ન્યાય, પવિત્ર વચન અને શીતળ છત્ર! તું સમજે છે કે એ તારો કેવો મોટો પક્ષપાત, અન્યાય, ગેરબાજબી લોભ છે તે? નહી, નહી, તને એનું ભાન પણ નથી.* દરેક દેશમાં રાજયવ્યવસ્થાવિધિ કેવા પ્રકારે થાય છે તે બાબત તને જાણ છે, તારા પોતાના પ્રદેશમાં

* એ વખતની પારલામેટની બ્લુબુક જોવી. ગ્લાડસ્ટન, બ્રાઈટ એની સામા હતા, પણ ઝાઝી તકરાર કે ટકર લેવામા આવી નોહતી. આન્સ્લો નામનો એક આઈરીશ મેમ્બ-ર એને "હલકો ભાગ" કેહે છે.

સામ્રાજ્ય ચલાવી તેને માટે યથાર્થ નિયમ સ્થાપ્યા છે તથાપિ ભરતખંડમાં તેં બલજોર નીતિવિના બીજી નીતિ ચલાવી નથી. વાજબી રીત તો એજ છે કે પરદેશની વ્યવસ્થા સ્વદેશ જેવી રાખવી જોઇયે, પણ એ સમજે છે કોણ? એકવાર તેં તારૂં પરમપવિત્ર વચન તોડી દેશીઓને ધધડાવ્યા કે બીજીવેળા પણ તને છૂટ મળી. તુરકી ને રૂશિયા લડ્યા ને તેં સૈપ્રેસ હોઇયાં કરવા ધાર્યું, તેમાં વિનાપ્રયોજને આ દેશના લશ્કરને કામે લગાડ્યું. જોકે પેહેલા યુધ્ધ પેઠે સઘળો બોજો તેં તારા શીરપર રાખ્યો હતો તથાપિ ગરીબડાં લોકોને સોસવું નથી પડ્યું એવું કોણ કેહેશે? વેપાર ધંધામાં ને બીજી ઘણી બાબતમાં હોહો થઈ રહી ને થોડો કે ઘણો ટોટો ત્રીજોરીને ખમવો પડ્યો—પોદળો પડે તે ધૂળ લીધાવિના ઉઠે નહી. પણ આના કરતાં વધારે કંટાળો આપે તેવી લડાઇ તેં બે વાર અમીર સાથે ઉઠાવી તે છે. પેહેલી લડાઇ ઉઠાવી હતી તેમાં અપજશ ખાટીને, ક્રોડોનો સંહાર ને હજારોની હાની કરાવ્યા પછી પણ તને કંઇ દરકાર રહી નહી. તે વેળાનું તારૂં પગલું કદી થોડું વખોડાય, પણ છેલ્લું તારૂં પગલું તો નિંદ્યજ છે. અમીર સામે જવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન નહોતું ને તે રાજ્યમાં દૂત કે કાસદ કે એલચી દાખલ કરાવવાની કોઇપણ રીતની તને સત્તા નોહતી. એક પડોસીને ત્યાં તેની ઇચ્છા ઉપરાંત જઇને એમ માગણી કરવી કે અમને તેડી સત્કાર કરો, અમારા ચાકર નફરને ભોજનદક્ષણા આપો અને તેઓને બીજાઓથી શ્રેષ્ટ ગણો એ જેમ લજામણું છે—નીતિરૂઢીમર્યાદાથી ઉલટું છે, તેમજ તારી એ વેળાની માંગણી લજામણી હતી; અને ખુલ્લેખુલ્લો તિરસ્કાર અ-

લીમસીદના પેહેરેગીરે છેલ્લા "અલટીમેટમ" ને ફાડ્યો તે પછી તો તારે સમજી જવું હતું, પણ તું ધીટમનની બાદશાહજાદી તે વળી સીધી પાધરી સમજે? રામરામ કર! મદોન્મત્ત ગર્વિષ્ટ ધનસત્તા વિદ્યાકળાભિમાની છકેલી તેને તો એ અનાદર ઘણો સાલે, ને તેમજ તને પણ થયું. બહુ રોષે ભરાઇ, જાદ્દી થઇ, હાય હાય એ અપમાન ખમાયજ કેમ? બ્રિટિશ "પ્રેસ્ટીજ"ને ઝાંખ લાગી ગઇ! તેથી ફ્રેંચ નીતિ "કુપડીમેન" નિડર સપાટો બતાવવો વાજબી ધાર્યો. ઇંગ્લંડ ને ઇંડયામાં વસનારા તારા સૂપુત્રો પોતાના અપમાનનું વૈર લેવા તને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. તનેજ શ્રેષ્ટધનુર્ધારી ઠોકી બેસાડી. વિધવિધનાં વચ નો કહ્યાં. તને કોઇપણ પ્રાણી જીતી શકે નહી, ને તું કદી જીતાયપણ નહી એવુંજ તેઓ ગુમાન રાખવા તૈયાર થયા. "પારકે પૈસે દિવાળી" તેમ હિંદના નાણાથી તારા વેરના ઉભરા કાઢવા હતા એટલે બીજાઓને દરકાર શી હોય? એકદમ તેં તારા ને હિંદના અતિ પરાક્રમવાળા પુત્રોને ધસાવડો કરવા મોકલ્યા, ને ત્યાં જઇને ખરેખરો કાંદો કાઢી આવ્યા કે? એ યુદ્ધ વિનાપ્રયોજનનું હતું ને તે કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નોહતી, પણ મદે ભરાયલી તું, પોતાના જય વાસ્તે, ને દ્વેષીઓના વધ વાસ્તે, પણ મોટા ભયથી હંમેશાજ પીડિત તેને યોગ્ય શાસન થયું છે. તારા પુત્રોને પણ અયોગ્ય પરાક્રમ દર્શાવતાં જે સીક્ષા થઈ છે તે યોગ્યજ કેહેવી જોઇયે. પૂર્વે ઘણા લાંબા કાળપર તો મેં તને કહ્યું હતું કે તારે કદી પણ જંગલીઓ સામા ઘૂમવું નહી, ને તેં કબુલત પણ આપી હતી કે હવે કદી ઘૂમીશ નહી, પણ તારૂં તે અબોલ્યું થયું એથી આજ હું ઘણી તપાયમાન

થાઉ છું; કેમકે તેં તારી સત્તાનો જય દર્શાવતા સ્વતંત્રતાનું છેદન કરી નાંખ્યું! કોઇ પણ દિવસે તેં સાંભળ્યું છે ખરૂં કે જંગલી, અજ્ઞાન, કળાવિદ્યાહીન, પશુ તુલ્ય, ધર્મવિનાના કે ગાંડાઓ વશ થએ છે? શાર્લામેનને જંગલીઓને વશ કરતાં કેટલો શ્રમ વેઠવો પડયો હતો, ને તેટલો શ્રમ વેઠવાની તારામાં શક્તિ છે ખરી?ને જ્યારે તેવી શક્તિ નહી ત્યારે શા માટે તેં હામ ભીડી? માત્ર હિંદના પુત્રનો ઘાણ કઢાવવાને દ્રવ્ય વ્યર્થ ઉડાડી દેવાને. પણ તેના પૈસાની તું રખવાળ ઠરીછે તો તારે તેની રખવાલી કરવી જોઇએ, પણ ઉડાઉપણે હિંદના નાણા ઉડાડી દેવાં એ બેવચની થવા યોગ્ય છે. એ બેવચનીપણું વિશ્વાસઘાતનું મૂળ છે, ને વિશ્વાસઘાત રાજ્યનો વિનાશરૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત કરી મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. તેં તારી નીતિ આવી બાબતમાં તદન જાલવી નથી, ને જેમ મત્સ્યવેધ કરવાનો કાંટો સુંદર સ્વાદિષ્ટ લોટથી ઢંકાયલો હોય છે તેમ તારો પ્રપંચ આવી બાબતમાં મનાય છે. અફગાનોપર તું રાજ્યજય મેળવી શકી નહી તો પછી તારે તેપરથી શિક્ષણીય થવું જોઇતું હતું કે જે દેશ તારા છત્ર નીચે છે તે બહુજ શાંત છે. પણ આ તને સુઝેજ નહી. હું તને સત્યજ કહું છું,–કેમકે સત્યથી શ્રેષ્ટ ને લાભકરતા બીજું કંઇજ નથી, ને સત્ય વિનાનો પુરૂપ કે દેવ પણ શોભતો નથી; ને આજે તને જે કહું છું તે તારા પોતાના હિતને માટેજ કહું છું–કે એક વાર તું સુધરીને જે પચીસ ક્રોડ પ્રજાની અધિષ્ટા દેવીપદને પામી છે તેની તું વિશેષ કાળજી રાખતી થા–બાકી આ ભૂમિ કોઇની થઇ નથી ને થવાની પણ નથી. હજારો ને લાખો રાજાઓ આ ભૂમિપર

થઇ ગયા પણ તેનામાં તો કશો ફેરફાર થયો નથી તો તું ફીસ ગણ-
તીમાં છે. તેં અમીર શેરઅલી સાથે મુલાકાત કીધી, * પણ તેનો
લાભ શો લીધો? કશોએ નહી. એજ પ્રમાણે બીજી લડાઇથી તેં
૪ળ મેળવ્યું. દેશમાં જે સ્વસ્થતા રાખવામાં આવી તેમાં થોડાં વરસ
સુધી તો તેં ડાહાપણ વાપર્યું, પણ ધીમે ધીમે તારી રાજનીતિ
દુઃખદાયી થઇ પડી તે એટલે સુધી કે ૧૮૫૨ ને ૧૮૮૦ એ બનેં સમ-
કાલીન ગણાય છે—જો દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો લોકોને, રાજ્યની
પેદાસ વધારી, ઇંગ્લંડના રખડતા રઝળતાઓના નિર્વાહને માટે ફ-
રથી છુંદવામાં આવે છે. ઘણા કરો એ [illegible] તો વધારી દીધા છે
કે તેથી તોબા તોબા પોકારવી [illegible] રાજાઓને ધમકાવી
તાબેદાર કરવા, [illegible] ાવચે હાથ ઘાલવો,

પણ તારા પોતાના સ્વાર્થસમયે: તેમની વચ્ચ પડવું ને તેમની પ્રજા
ઓ[illegible]
વતાં [illegible]
કાળપર તેં [illegible]
ઘૂમવું નહી,
નહી, પણ તારૂં [illegible]

* લોર્ડ મેયોના સમયમા અંબાલા ખાતે એક મોટુ દરબાર ૧૮૬૯ના મારચની ૨૭
હતુ, ને અમીર બ્રિટિશ રાજ્યનો મિત્ર રેહે તે માટે બાર લાખનુ સાલી-
ઠરાવ્યુ તથા ઘણી ભેટસોગાતો આપી હતી. હાલના અમીર અબદર
૨ વરશે બાર લાખ આપવામાં આવે છે. જો કે બ્રિટિશોને તેનો જરાપણ
તમહમદ સાથ ૧૮૪૯મા કરાર થયા પછી પણ કોઇ દહાડો એકે
ચો નહોતી—એવી તો રાજનીતિ ને રાજપ્રપંચ.

મર્ણ પામે ત્યારે કે તેઓ દુઃખના ડુંગરમાં દટાય અને તેઓ પોતાની પ્રજાપર અન્યાય ગુજારે ત્યારે બેધડક દાદ ન આપવી એ થોડી ફરિયાદ ને અસંતોષનું કારણ નથી. પ્રજાની કમાઇનો કર. વેશ્યાપાસથી લેવાતો કર, મીઠાપર કર, અનાજપર કર, દારૂતાડીપર કર, નર્કના લીલામ એ વિગેરે અનેક પ્રકારે લેવાતા કર વિષેતો હું શું બોલું? તે માટે બોલવું એ પણ શરમાવે તેવું છે. તેં તારા કરની હદ સઘળેજ વધારી છે, ને હવે દેશી રાજાઓ તારૂં જોઇને મતિહીન થયા છે, છતાં તેં પેલા ગંડુનો* ન્યાય કરવાનો ફારસ કીધો. પણ તે બાપડો રાજા નામનો, વિલાસી, શૃંગારમાંજ મઝા માનનાર અને સ્વસ્થતાએ કામ કરનાર તેને રખડાવ્યો અને પછીથી પદભ્રષ્ટ કરીને તારી પોતાની સજ્જડ હાક બેસાડી સઘળા દેશી રાજ્યોને જણાવ્યું કે હવે તપાસજો, અમારી સામાં કંઇપણ બોલવું યા કારણવિરૂદ્ધ કર્મ કરવું એ તમારૂં નસંતાન-ખડિયા ખડખડ કાઢનારૂં થશે. બાકી શું બીજા રાજાઓ એવા દોષને પાત્ર નોહતા? શું સઘળેજ વ્યવસ્થા ચાલતી હતી? સૌની પ્રજા સુખી હતી? રે તારી પોતાની પ્રજા ખરી સુખી હતી? પણ મલ્હારરાવ જાતે નામર્દ—લશ્કરીવ્યવસ્થા સારી નહી, રાજકુટુંબમાં સંપ નહી, આગલા રાજાનું કુટુંબ વિફરયું છે, ને તેનો મોટો પ્રપંચ હશે, વળી બ્રિટિશ રાજાની સત્તા પ્રબળ છે, તે સન્યાયી ને પ્રમાણીક છે માટે યોગ્ય ન્યાય કરશે,

*મલ્હારરાવ ગાયકવાડનો ન્યાય કરવાને નિમિત્તે સર્વોપરી સત્તા ચલાવી છે. એ જાતે એશિલો તેમ બળ વગરનો હતો એવુ ધારી એક નહી માની શકાય તેવું તોફાન કીધુ એ ન્યાય તો શરમ ભરેલોજ સઘળે ગણાયો છે મલ્હારરાવ ૧૮૮૩મા મદ્રાસમા ટેહમાનામાજ મરણ પામ્યો છે જે અન્યાય થયો તેનો કારી મા તેને ઘણો લાગ્યો હતો.

X

એમ ધારી માવડીમુખો બની શરણે આવ્યો. પણ એજ પગલું ખંડેરાવપર ભર્યું હોત તો કયાંએ ફુરચી ફુરચી ઉડાવતે, જો કે તેના હાલ પણ ભુંડા થતે, પણ તને ઝંપીને બેસવા દેતે નહી. એક હલકા માણસના બોલવાને ટેકો આપી એક રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો ને તેમ કરતી વેળા વળી નવુંજ તૂત કાઢવું એ તારી તામ્રમુખી રાજનીતિ ધી:-કારવા યોગ્યજ કેહેવાય. તારી પ્રજા તે કયાં સુખી છે? તેઓનો બડબડાટ તે કયાં કમ છે? પણ બીચારાં બકરાંને રેહેસી માર્યું ને પછી પાટવી કુંવરને બોલાવી સઘળા રાજાઓને મજરો કરવા બોલાવ્યા. સૌ બાધેલા તે આવ્યા, ભેટ સોગાદ કીધી, ને અમૂલ્ય માલ દઇને રાજકુંવરને વધાવ્યા. એ વફાદારીનો બદલો કેવો મળ્યો? રાણીજીને કૈસરિયા કરાવ્યા, ને ઇંગ્લંડની રાણી તે ભરતખંડની મહારાણી થઇ. તથાપિ વિશ્વાસ તો થોડોજ મુકવામાં આવ્યો હતો કે થોડાજ હક વધારવામાં આવ્યા હતા. નથી તેં તેના બદલામાં દેશી રાજસભા* સ્થાપી કે નથી તેં દેશીઓની પ્રીતિ ખેંચવા માટે નવા મોટા માર્ગ ખુલ્લા કીધા. માત્ર કૈસરે-હિંદ એ નામ ધારણ કીધું ને સિક્કામાં કોતર્યું તે વિના લોકહકને શું લાભ થયો? શું તારી આ ખબતા

*શુ કીધુ છે કયસરે હિંદે? વ્યવસ્થાનીતિ તો તેવીને તેવીજ છે દેશીઓને ગભરાવવાને "'આજે આ કાયદો ને કાલે બીજો કાયદો' એ ભણકારા દેશીઓના કાનને ભયકર લાગે છે. કદીપણ દેશીઓને ધારા ને વ્યવસ્થા સમજવાનો સમય આપતા નથી," એમ એક અનુભવી અમલદાર કહે છે. લોર્ડ મેયોએ કહ્યુ છે કે "હિંદુસ્થાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધીમા ઘણા કાબેળ માણસો છે, જેઓ પોતાના રાજકરતાને મદદ કરવાને ઘણા આતુર છે" પણ મદદ કોણે લેવા માગી? સર ડેવિડ વેડરબર્ન કેહે છે કે નેટીવહૌસ ઓફ કોમન્સ સ્થાપવી એ પણ જરૂરનું છે. પણ કયસરે હિંદ થયા પછી પણ કંઈ થયુ નથી.

હિંદના પ્રિયપુત્રો નહી સમજતા હોય? તેઓ તારી પક્ષાઇ ને શઠતા નહી મનમાં વિચારતા હોય? ને તેમ સમજતા હોય તો તને નહી પજવશે? તેઓ ઉઠીને તને ખેદાનમેદાન નહી કરશે? શું તેઓ ચૈતન્ય રહિત જડ છે? જંગલી છે? મૂર્ખ છે? અજ્ઞાની જેવા છે? નહીજ, તેઓ પણ માણસ તરીકે સઘળું સમજે છે, તેઓની નીતિ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓમાં ઘણી સારી લાગણી છે; પણ જ્યાંસુધી વખત નહી આવે ત્યાંસુધી તેઓ દબાવી રાખવાને પણ વિરલા છે. તેઓ સહનશીલ, વિચારશીલ, મર્યાદશીલ, વીરશીલ, ધીરશીલ છે, કે જેવી શિલતા બીજી કોઇપણ પ્રજામાં નથી. નથી તે અમેરિકામાં, નથી તે આફ્રીકામાં કે નથી તે એશિયાન બીજા લોકોમાં. પણ તેઓ સમજે છે કે જ્યાંસુધી એનો સૂર્ય તેજસ્વી છે ત્યાંસુધી એની સામા કંઇપણ અવરોધ કરવો એ મિથ્યા છે, કાળની અવધી સુધી તે સૂર્ય વધશે, ખીલશે, ને અસ્ત પણ થશે, કાળ આવશે ત્યારે હમેશના જેવું નીમાસામ થશેજ! ને તેથી તેઓ નિરાંતે બેસી પોતાની તપોવૃત્તિને ઘુંટે છે. આર્યપણું શ્રેષ્ટ છે ને તે શ્રેષ્ટતા તેઓએ મુકી નથી. તેં તેઓનાપર તારાજ લાભને માટે ઘણા હુમલાઓ કીધા, બીજી એક મોટી જાત વહાબીઓ કે જેનાથી તારાં કાવત્રાં ઘણાં મોટાં છે, તે જાતને દાબી દીધી, પણ જરાપણ નરસું લાગે તેવું કીધું નથી. ભુટાન જોડે લડાઇ કીધી, પણ તેઓ બોલ્યા નથી, તારા પ્રતિનિધિ*નું કમોતે મૃત્યુ થયું તે માટે શોકવસ્ત્ર સજ્યાં,

*લાર્ડ મેયોનું મૃત્યુ પોર્ટ બ્લેરમાં ૧૮૭૨ની ૮મી ફેબ્રવારીએ થયું હતું.

હાહાકાર વર્તાવ્યો, ને માનસુકન માન્યા. તેં જે જે માંગ્યું તે આપ્યું. તારા મોટા ઢંઢેરામાં વચન આપ્યું હતું કે દેશીઓને વિદ્યાગુણ જોઈને મોટા ને સારા ઓધ્ધા આપવામાં આવશે ને તે વચન તેં નહી પાળ્યું તો બોલ્યા સરખા નથી, આસમાની સુલતાની આફ્તો આવે છે તોપણ અબોલા રેહે છે, ને કરડાકી થાય છે તોપણ, પક્ષપાત થાય છે તોપણ, અન્યાય થાય છે તોપણ, અધર્મ થાય છે તોપણ, નિર્દયતા બતાવવામાં આવે છે તોપણ કોઈનો મોટા ઉભરાટો બહાર નીકળવા પામતો નથી, પણ તેં કયાં વિવેકે વિચાર કીધો છે?* લાખો હિંદના પુત્રો ભુખ્યાતરસ્યા રઝળે છે, પણ કોઈ તેપર લક્ષ આપતું નથી, જ્યારે તારા પુત્રો સુખાસનમાં બેસી મહાન વૈભવ ભોગવી લીલાલહેર કરે છે; જો કે પોતે કોઈપણ વાજબી નીતિ પાળતા નથી, પણ બીજા પાસે પળાવવા યત્ન કરે છે ને "હિતેચ્છા ને દયા"ના શબ્દોપર પાણી ફેરવે છે, ને ભુંડું ઈચ્છિવામાં

* "હિંદુઓ અચચળ વૃત્તિના, ધ્યાની ને તરંગી, ઘણુ કરીને લડાઈના કામથી કાયર, દેશાભિમાનરહિત, જાતિ ભેદથી છુટાઈ ગયેલા, ધરમમા સંશયી, અડધા જંગલી, અને વેહેમથી ગભરાયલા છે" "First English man in India."

"હિંદુઓ ધર્મિષ્ઠ, મલતાવડા, અણજાણ્યાને સત્કાર કરનારા, વિદ્યાજ્ઞાનની આસક્તિવાળા, હોસથી મેહનત કરનારા, પ્રિતથી ન્યાય ઈચ્છનારા, એકાંતવાસી, કામ કરવે શક્તિમંત, કૃતજ્ઞ, સત્યની પ્રસંશાવાળા, પોતાના સકળ વ્યવહારમા પ્રમાણિક છે આથીંપણ આપત્તિમા વિશેષ દીપે છે સંગ્રામમાથી ભાગવુ એ તેમના વીરો જાણતા નથી, પણ જ્યારે યુદ્ધનો અંત શંકાશીળ જણાય છે ત્યારે કેસરિયા કરી પોતાના શૌર્યનુ દેણ અદા કરે છે કે વિજયની વરમાળ પેહેરેછે પોતાના વડિલ અને શિક્ષાગુરૂને દેવ જેટલું માન આપે છે, ને ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે પોતાનુ પ્રાણદાન દેવામાં લેશ પણ સંકોચ ધરતા નથી.

આઈન અકબરી.

☞ બેમાંથી વિશેષ બલવાન મત કોનુ છે તે વાચનારે વિચારવુ.

તત્પર રેહે છે. તોપણ ફરીથી તેમની મોટી છાપાની સ્વતંત્રતા સહજમાં છિનવી લઈ તેઓના હાથ નીચા નાખ્યા ને કાળા કરતાં ગોરા શ્રેષ્ટ–તેઓજ દેવતા–એમ ગણાવ્યું. મમત, ઈર્ષા, તુચ્છકાર અને અવિનય એ તારા અમલદારોનો સદ્ગુણ સાધારણ વધી ગયો છે, ને એની હવે તો પરિસિમા થઈ છે. મને તો ભાસે છે કે તારૂ આવખું હવે તો આવીજ રેહેવું જોઇયે. પાર્લામેંટમાં જે મોટી ધામધુમો થાય છે તે ખાલી મોતના વલખાં છે. ત્યા માત્ર પ્રાચિન કાળનો મોટો નાટકજ થાય છે.* કોઇને પણ હિંદુસ્થાન માટે કાળજી નથી. લોકોની અવસ્થા કેવી છે તે જાણવાને થોડાજ આતૂર રેહે છે. માન ને પ્રસિદ્ધ થવાના લોભીઓ તેજ બહાર પડે છે, ને થોડાકો માત્ર સત્ય ને પ્રીતિથી કામ કરે છે; પણ તેમાંથી કોઈપણ વેળાએ લાભ થયો ને હિંદના પુત્રોનું રૂડુંજ થયું હોય એવો એકપણ દાખલો હોય તો, હે ગાનદ મને બતાવ? કાર્ય તથા અકાર્ય નિશ્ચય થાય છે, પણ કોઇપણ રીતે વ્યવસ્થા થતી નથી. હજારો લોકો હકોનેમાટે આર્જવ કરે છે, વિનવે છે, પ્રાર્થના કરે છે, રે કેહેવા દે કે યાચના કરે છે, પણ તારા કાન ખુલતા નથી. ઘણા થોડાનેજ, હે યશસ્વી વીરનારી, એ પ્રસાદ આપ્યો છે. પ્રજાપ્રતિનિધિસમાજ સ્થાપવાને અનેક મોટા પુરૂષે તને જણાવ્યું હતું કે 'તેઓને જ્યારે આપણે મોટામોટા હકો ને સારા સારા સુધારાની વાતો જણાવીયે તો તે હકો તેઓને આપવા જોઇયે,' પણ હજી સુધી તેમાંનું તેં કંઈ કીધું નથી. નથી તેં કોઈ

*જાન બ્રાઇટનું ૧૮૭૬ નું ભાષણ " ધી ટાઈમ્સ "મા વાચવું.

રીતના, તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા કીધા, નથી રોજગાર માટે સંગવડ કરી આપી, કે જે રોજગાર માટે લોકો રોજની બુમ મારી રહ્યા છે, નથી તેં સારા હકો, કે જે હકો રૂશિયા જેવું જંગલી રાજ્ય તરકોમાન લોકોને આપવે ઉદાર નિવડ્યું છે,* નથી તેં કરભાર ઓછો કરીને લોકોને નિશ્ચિંત કીધા; હવે લોકોની પ્રીતિ તારી તરફ કેમ ઉલટે? તને કેમ મહાપ્રતાપી ગણીને આદરસત્કાર કરે, રોજરોજ તારા ગુણ શી રીતે ગાય? જો કે પેહેલેથરથી તેઓનું નખોદ વાળતી આવી છે ને હજી સુધી તો તેં તે રોજગાર બંધ કીધો નથી તથાપિ હજી તારૂં સારૂં નસીબ છે કે લોકોમાં અસંતોષની ચીડ પેઠી છે, પણ આણમાંથી ખસવાનો ઉભરો આવ્યો નથી. બાકી આજ કાલમાં તને જોવા જેવું બતાવતે! હજી અસંતોષ પૂર્ણ વ્યાપ્યો નથી, ને તેટલામાં તેના ઉપાય થાય તેવું છે, માટે તારી ઇચ્છા હવે કેમ વર્તવાની છે તે મને જણાવ. ઉપાય હજી હાથમાં છે, કેમકે હિંદનો અસંતોષ હજી છીબનો છે, ને જ્યાં સુધી દુંટીનો થયો નથી ત્યાંસુધી સઘળા ઉપાયો આબાદ લાગશે, પણ અંતઃકરણમાં પ્રેતરૂપી શત્રૂ પેઠો કે તારૂં ધાર્યું કંઇજ થવાનું નથી, પછી તું ભલી ભલી ફોજ લાવશે તો તે પણ નિકંદન થઇ જશે. આ હિંદનો પ્રતાપ તારે ઓછો નહી જાણવો. તે આજે દયામણી ને રાંકડી દેખાય છે; તેના શરીરપર ફાટાંતુટાં વસ્ત્રો છે, તેનો મુગટ ખસેલો છે, પણ તે કાંતિએ ચંદ્ર, વેગે વાયુ, સ્થૈર્યે કરી મેરૂ, ક્ષમાએ કરી પૃથ્વી, તેજે

*રૂશિયાએ તરકોમાન લોકોને માત્ર ગવર્નર શિવાયના સઘળા ઓધ્ધા આપ્યા છે પણ હિંદુસ્થાનમાં સઘળા મોટા ઓધ્ધા પરદેશીના હાથમાં છે.

કરી સૂર્ય, તેમ લક્ષ્મીએ કરી કુબેર, શૌર્યં કરી ઇંદ્ર, ને બળે કરી વિષ્ણુ સરખી છે, ને સમગ્રે તેથી પણ શ્રેષ્ટતા દર્શાવે તેવી છે, તે રોષમાં આવશે ત્યારે તારો છુંદાપાક કરી નાંખશે, કે જેથી તું દુનિયામાં કોઇપણ કરતાં અધમ હાલતમાં આવી શકશે. જો કે સ્પેન, પોર્ટુગાળ ને ઇટલી ગ્રીસ તો ગણત્રીમાં પણ રહ્યાં છે પણ તારી તો ગણત્રી પણ રેહેવાની નથી. તારે જો તારૂં ખરેખરૂં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવું હોય, ફલાર્થિવૃક્ષોને વિફળ થતાં અટકાવવાં હોય ને તારી પોતાની શ્રેષ્ટતા જાલવવી હોય, શુદ્ધ ન્યાયે પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઇચ્છતી હોય, બગડતી બાજી સંભાળવી હોય ને સમારવી હોય, બ્રિટિશ પ્રજાનું સુખ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય ને તેં એમ કહ્યું હતું કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેને સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું ને તેની કૃતજ્ઞતાએ અમારો ઉત્તમ હક રેહેશે! અને અમારા લોકના કલ્યાણને માટે આ અમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને તે સર્વ શક્તિવાન પ્રભુ અમને ને અમારા હાથ નીચેના સત્તાધારીઓને શક્તિ આપો;" એ વચન સત્ય કરવા ઇચ્છતી હોય, ઇંગ્લંડતેને પુરાણ કાર્થેજ બનાવવા ઇચ્છતી નહી હોય, તેમ ભરતખંડને સ્પેન બનાવવા નહી ચાહતી હોય તો તું એવું કરવાની કબુલાત આપ કે જેથી તારી ને હીંદ વચ્ચે જે મોટા અણરાગ બંધાયો છે, જે કલહના મોટા બીજ રોપાયાં છે, જેથી દેશમાં એક બીજાની આંખે આંખ મળતાં વેરના ઉભરા બહાર આવે છે તે બંધ પડે, દેશીઓ સર્વ રીતે શિતળ થાય ને તારા અધિરાજોને માન આપે, તને પુષ્પથી ભરી નાખે, તારોજ ઘોષ ચોખંડ પૃથ્વીમાં ગાજી રે-

હે, ને "જે જે"નો મોટો પોકાર પડી રેહે તેવી યોજના યોજું. સ્મરણમાં રાખજે આ બધુ સાંભળતાં પેહેલાં કે ઘોળાઘોળ કરવા કરતાં એક નિશ્ચયથી વર્તવામાં બહુ મોટું ડહાપણ મનાયું છે માટે કંઇ પણ નિશ્ચય કરી આગ્રહ ધર્યા પેહેલાં તેના અંતના પરિણામ જોવાં. વળી આ પણ સ્મરણમાં રાખજે કે "ભરતખંડની પ્રજાનું કલ્યાણ, સુખ ને વૈભવ તેજ ઇંગ્લંડની પ્રજાનું કલ્યાણ સુખ ને વૈભવ છે. અંગ્રેજોનું ધનલુબ્ધપણું, અવિનય, પશુતુલ્યગણના એ ભરતખંડ પ્રત્યે થાય તો તે ઇંગ્લંડનું ક્ષુધાપીડિત ને દુઃખશોકનું કારણ છે." * વળી આટલું પણ સ્મરણમાં ધરજે કે વખત એવો પણ આવશે, એ મદાભિમાની બ્રિટાનિયા, કે તેં દુરાગ્રહ ધર્યો તો હું સર્વ રીતે હિંદને સાનુકૂળ થઇ તેને મોટો વૈભવ અપાવીશ, કેમકે એનું દુઃખ મને બહુ સાલે છે, ને મેં કદી પણ આ પાંચ હજાર વર્ષમાં એની રક્ષા કીધી નથી; અને છેલ્લું યાદ રાખજે આટલુંજ કે, યુદ્ધકુશળતા દર્શાવવી–રાજ્યલોભે મહાન રાજ્યને ઉંધુ વાળવા મથવું–તેવા મથનાર રાજ્યો કદી પણ સારી સ્થિતિમાં આવ્યાં નથી; અતિ ડહાપણ વાપરતાં અતિ ઘણું ખરડાવું ન પડે એ મારી છેલ્લી મોટી સાવધ કુશળ સૂચના છે."

ઠંડાપણાથી સ્વતંત્રતા દેવી, બહુજ ગંભીર ને પ્રૌઢ ચેહેરેથી જોતી, પોતાનો ફક્કડ વાવટો ઉરાડતી મોહ પમાડે તેવી રીતે હાલનચાલન ને લટાકટા બતાવતી કુદવા મંડી પડી. બ્રિટાનિયા સ્વત-

કા

*ૠ.

જૂ. પણ British India, Its races and its History. Vol. 2. Page 372.

બ્ધ થઇને દિગ્મૂઢ બની ગઈ હતી, તેનાથી કંઇ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહી. જે મોટો લાંબો ઇતિહાસ કહયો તે એવો વજ્ર બાણ જેવો એની છાતીમાં ઘર કરી રહયો કે જાણે તેની દશે ઇંદ્રિઓ મરણ પામી નહી હોય ને માત્ર ચેતન વગરનું સ્થુળ નહી ઉભું હોય તેવી પ્રેતસમ જડ વૃતિએ ઉભી રહેલી જણાઇ. હિંદના મનમા આ સત્યભાષિણીદેવીના અમૂલ્ય ઇતિહાસ કથનથી બહૂ બહૂ વિચાર થયા, ને વિચાર્યું કે જે આટલો બધો ઇતિહાસ જાણે છે, કે જે જાણવાની મને પણ તક મળી નથી, તે કેટલી પ્રબળ હશે. અને જેણે આ બ્રિટાનિયાને ક્ષાબુમાં માખણ જેવી બનાવી દીધી તે કોણ જાણે કેવી શકિત ધરાવતી હશે.

બહુ વખત વિતિ ગયો, ને બ્રિટાનિયાની બોલવાની હિંમત ચાલી નહી, તેને સુઝયું નહી કે મારે કહ્યો માર્ગ લેવો, પણ હજી એના મનમાંથી મદ દૂર થયો નોહતો તેથી, અથવા તો સ્વતંત્રતા વધુ શું કેહે છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન કરતા રૂપે તે બોલી.–

"દેવી, તારા કેહેવાથી મેં ઘણું જાણ્યું છે, તેં ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાંકડી હિંદને તું આશ્રય ન આપે તો એનામાં કંઇ શકિત છે ખરી? અને એને સાહાય થવાનું તને શું કારણ પડયું છે? અમારો કલહ અમે બંને સારી રીતે સમજી શકત નહી?"

"નહીજ! જો તેમ હોત તો આટલો કાળ વિતત? કદી નહી." તુચ્છકારથી સ્વતંત્રતાએ ઉત્તર દીધો. "જો તમે બંનો સમજી શકો એવી સ્થિતિમાં હોત તો હું આવેત નહી, હિંદ રડત નહી, ને તને બોલવાનું કારણું પણ મળત નહી, ને તેથીજ મારાજ નસીબમાં આ

વિગ્રહનો નિકાળ કરવો સર્જીત છે તો તે મારે કરવો. હું શું કરત? મૂર્ખતાદાન! હજી જાણતી નથી, તને ગડદાપેચ કરી ખુંદી નાંખત, એવી કે કદી ઉઠવા પણ શકિતમાન થાત કે નહી તે હું કહી શકતી નથી. હિંદ શું કરી શકે એ તો પુછજ નહી. એને જેટલું કીધું છે તેટલું કોઇ પણ કરનાર નથી. એમ પુછ કે એ શું નહી કરી શકે? તારી જાણ માટે ત્રણ મોટા ઇતિહાસના દાખલા તને ટુંકામાં કહું છું, કેમકે હજી તો મારે ઘણું કરવાતું છે. ઘણા નમ્ર પ્રેમવચન બોલવે તું ચપળ છે, પણ તારાંમાં લોઢાંનો આત્મા છે તેથી જે ખરી લાગણીની વાત છે તે સમજાતી નથી તો હવે તને ઠેકાણે લાવવી જોઇયે. ઘણા કાળ સૂધી દેવતાઓએ તારો પક્ષ ખેંચ્યો છે, પણ તેઓને હવે માલુમ પડયું છે કે તું કોઇની થઇ નથી ને થવાની નથી; માટે હવે મને વધારે ખીજવ નહી ને વધારે બોલીને તારૂં વજન ગુમાવ નહી. મેં નિશ્ચય કીધો છે કે તારો ને એનો છૂટકારો કરવો, ને તારે માટે મને જે માન છે તે રેહે તેવા વિચાર કાયમ રેહેવા દેવા. તેં જેમ સત્તા ને ઐશ્વર્ય વધારવાનો લોભ કરી સારી દુનિયામાં ધૂમાધૂમ કરી મુકી તેનાથી એ વધારે દોડ ને ધામધૂમ પૂર્વાપર હિંદના મોટા યશસ્વિ તનુજો કરતા હતા—જો કે મોટા યોદ્ધાના શૌર્ય પરાક્રમ તારામા હજુએ નથી—અથવા કવચિત જણાય છે, ને એનામાં તો નિરંતરજ તેવો અગ્નિ પ્રદિપ્ત રેહેતો હતો. સહસ્ત્રાર્જુન રાવણ ને કંસ દૂર્યોધન મોટા સમર્થ પુરૂપ જણાયા છે. પોતાની પ્રજાને પિડવામાં, સૌ રૈયતને રંજાડવામાં, ચો તરફ પોતાનો ગૌરવપ્રતાપ દર્શાવવામાં, મદોન્મત નિરંકુશિત રહી બીજાઓને કનડવામાં, વૈભવ માટે યથેચ્છ

પ્રમાદ બતાવવામાં, ઉદ્ધતાઈ, ખટપટ ને નાદાની કરવામાં, જાલમ કરો મૂકવામાં, સુંદર ને અતિ કોમળ સ્ત્રીઓને પોતાના જનાનામા લાવી રાખવામાં, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનપણામાં ખામી બતાવવામાં, દેશની કીર્ત્તિને હાની પોહોંચાડવામાં, નીતિ અનીતિ, લાભહાનિ, સારાસારનો વિચાર કરવામાં, રૂષી ને મૂનિ જે માત્ર પોતાના તપો બળને અધિન રેહેતા તેની પાસથી કર લેવામા, અને સર્વ રીતે રાજ્ય મુર્ખાઇ બતાવવામાં જે યુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરી હતી તે દુઃખ ઘણા લાંબા કાળસૂધિ લોકોએ સહન કીધું. એ સર્વ રાજાઓ—નામસીવૃ-તીવાળાઓએ જાણ્યું કે હવે આપણી સામાં થનાર આ પૃથ્વીપરતો કોઇ માયનો પૂત નથી, તેથી તેઓએ પોતાનું ધાર્યું પાર ઉતાર્યું જે કરે તેમા કોઇ પુછનાર ન હતું. પણ સૌની અવધી હોય છે. કાળ પોતાના પંઝામાંથી કોઇને મુકતો નથી ને જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે સૌના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે. સહસ્ત્રાર્જુને મદમાં આવી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કીધી ને બ્રાહ્મણધન હરી લીધું તો પર્શુરા-મને હાથે તેનો અંત આવ્યો રાવણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર માંગ્યો,* પણ તે શું આપે? તેઓ પાસે વનફળ ને વનવાસ શિવાય શી સંપત્તિ હોય? પણ ગર્વિષ્ટ રાવણને તો કંઇ પણ જોઇતું હતું તેથી તેઓ

*આ બાબત રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે, રાવણે સર્વ્દ્વિપસથી કર લીધો, ને મદમા આવેલો તેણે બ્રાહ્મણો પાસથી કર લેવો ઈચ્છયો બ્રાહ્મણોએ પોતાની તર્જનીની આંગ-ળીમાંથી રક્ત કાઢી, રાવણના અનુચરને તે લોહીનો ભરેલો ઘડો આપ્યો, ત્યારે રા-વણ ચમક્યો, કે એ મહાનર્થનું કારણરૂપ થઇ પડશે, ને તેથી અનુચરને કહ્યું કે એને કોઇ સ્થળે દાટી દે, કેમકે એ મોટા નાશનુ કારણ છે પુરાણમા એમ જણાવ્યુ છે કે તે દાટવામા આવેલા ઘડામાથી જાનકીની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેણેજ રાવણના કુળનુ નિકંદન કરાવ્યુ.

એ પોતાની તર્જનીમાંથી રક્ત કાઢી ઘડો ભરી આપ્યો ને પછી તેનાથી તેનો ક્ષય આવ્યો. ઇંદ્ર જે રાવણનો દાસાનુદાસ તે તેની પડતીનો સમય આવ્યો જાણી પોતાના સારથી સાથે રથ મોકલી રામને આશ્રય આપ્યો. કંસ પણ તેવોજ પ્રમાદી હતો ને દૂર્યોધનના મદ ને જૂલમમાં કંઇ ન્યૂનતા નોહતી, તેની સામા મોટમોટા રાજાઓ પણ થયા. એ સોપરથી એવું માલમ પડે છે કે આર્ય પ્રજા માત્ર સહિષ્ટ ને નીતિબળપર રેહેનારી છે. પશ્ચિમવાસીઓ પોતાનું બળ હંમેશ ઘૂમવામા ને મથન કરવામાં વાપરે છે, પણ આર્ય પુરૂષો તેમ કરતા નથી. એ તો સમય આવે ત્યારે માલમ પડશે, પણ અર્વાચિન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મોં આગળ છે. ઔરંગજેબે હિંદુઓને વટલાવી સૌની સુનત કરાવવાનો વિચાર કીધો હતો ત્યારે એકલો શિવાજી * નિકળી આવ્યો, જ્યારે તેની આશા કોઇનેજ હતી નહી. તેમજ તારા સંબંધમાં પણ જાણ. હમણા તો તને સઘળા સાતમે આસમાને ચઢાવી તારા તાબેદાર બન્યા છે, પણ જ્યારે તારૂં પરિપૂર્ણ આવખું આવી રેહેશે ત્યારે એજ તારી પ્રસંશા કરનારાઓ તારી સામા થશે. જયમુગટ પેહેરી કોડથી ઘેલાં કાઢવાનો હમણા તને સમય છે, અને તારો ફુલકણો સ્વભાવ જાણી તને વખાણી મોહ પમાડે છે; પણ સ્તુતિપાઠકો એ મુગટને ઉડાડી દેવામાં સમય આવે ત્યારે ચૂકશે નહી. આ મોહના તેજમાં તું રહીને નિર્ભયપણે એમ માની બેસે છે કે મારે હવે કોઇ શત્રુ નથી, પણ જ્યારે સમય આવ-

* શિવાજી અને ગુરૂગોવિંદ પણ મુસલમાનો સામા ઉઠ્યો હતો. શિખરાજ્યની સ્થાપનાના કરનાર એજ મૂળ પુરૂષ હતો.

શે ત્યારે આ સર્વ વિપરીત જણાશે. અમેરિકાનો દાખલો તારા મોં આગળ તાજો છે તે છતાં તું હજુ પણ ધુસનો ખાપ અને તારૂં રાજ્ય સ્વચ્છ સ્વતંત્ર તેજસ્વી કરવાને બદલે તેમાં ગંધારવું રાખે છે એથી તારી મૂર્ખાઇ બીજી શી ? એનાથી વધારે નઠોરતા કયી ? કોણ એને સાવધનીતિ કહેશે ? જલસાએ કેસરિયાં કીધાં. અને તારી સમક્ષ ઘણા દેશી રાજાઓએ મજરો કીધો તેથી તું એમ માને છે કે તેં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવ્યું છે ? એજ તારા વિચાર તારા જયચંદ્રને કલંકયુક્ત કરે છે, ને એજ તારી નીતિથી તારા રાજ્યનો અંત આવશે. દેશી રાજાઓને પક્ષે કરવામાં તારે હજી ઘણું કરવાનું છે, જેમાંનું લેશ કરવાનો વિચાર પણ તને થતો નથી એ જોઇને તારી દીર્ઘદૃષ્ટિને માટે ઘણું હલકું મત ઉત્પન્ન થાય છે. હું હિન્દને આશ્રય નહીં આપું તોપણ એ તો ક્યારે પણ બ્હાર પડશે—પછી તે મોડી કે વેહેલી—પણ એ સપણી બેસવાની નથી, તેવી એને ટેવજ નથી. અને મને આ કલહની વચે પડવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ કે જ્યારે તું પ્રથમ આ દેશમા આવી ત્યારે યવનોથી હિંદની છાતી રૂંધાતી હતી, એનો શ્વાસ ઘુંટાતો હતો. મેં ધાર્યું કે તું જઇને એને સાવધ કરી, કોઇ મોટી સાવધનીતિને અનુસરીને એનો છુટકો કરી મને આપોઆપ બોલાવી સત્કાર કરશે. પણ તેં જેમ અમેરિકામાં કીધું તેમ અહિંયા કરવા આવી. ‘ અમ બડે-ભાઈ અમ બડે ’ તેમ પોતાનાજ ગુણગાન કરવા માંડયા. અમેરિકાએ મને ખાનગીમાં પ્રથમ જણાવ્યું કે મદદ આપશે ? તે મેં હા ભણી

ને તારી બુદ્ધિ ખસી ગઈ; * જૂલમ કરવા માંડયો, કરો મુકવા માંડયા, સત્તા છીનવી લેવા માંડી, રાજાસત્તા સ્થાપવા ચાહી અને છૂટાપણાને નામે બિંડુ વાળ્યું; પછી તેઓથી કેમ ખામોશ થાય? સૌ ઉઠયા ને સર્વોપરી રાજના મોટા શ્રીમંત કર્તાહર્તા સત્તાધિકારીઓને ભગાડી લજ્જીત કીધા; ત્યારે પછી ત્યાં તું સપણી બેઠી. પણ હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રકૃતિ જૂદી હોવાથી તેઓ મનમાં ને મનમાં કુંજરાયા કરે છે ને તને ધિઃકારે છે, પણ મોંડે બોલવાની હિમત કરતા નથી; ત્યારે મારો તો ધર્મ છે કે એને સહાય થવું; તેથી હું આવી છું ને મારો હેતુ પાર પાડયા વિના જવાની નથી. જો તું માનશે તો તને કીર્ત્તિમંત કરીશ, નહી તો દંડ કરવામાં બેધડક એવી તો નીતિ વાપરીશ કે તું તારૂં સઘળું ભુલી જશે. હિન્દને ઘણી વેળાએ તેં ટમટમાવી છે, ને ઘણી વેળાએ તેં ભમાવી છેત-

*જ્યોર્જ ધી થર્ડના સમયમાં અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું ઈંગ્લંડના ધર્મસંબંધી દુખથી દુણાયલા લોકો ત્યાં જઈને રહ્યા હતા ઈંગ્લંડની પાર્લામેંટ માત્ર ત્યાં ગવરનરો મોકલતી હતી. પણ પછાડીથી સઘળી સત્તા હાથમાં લેવા માંગી, ને વિશેષ રાજસત્તા લેવાનો મમત ધર્યો. કર મુકવાની વાત પાર્લામેંટે કીધી, પણ આ સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા લોકોને તે વાત ગમી નહી. ઈંગ્લંડે છેલ્લું માગ્યું કે માત્ર ચાહપર કર લેવો, તે પણ એ લોકોએ ના કબુલ કીધું. અમેરિકાવાળાઓએ જેવા ચાહના વાહાણ બંદરમાં આવ્યાં કે ચાહ દરિયામાં ઝોકાવી દીધી (બોસ્ટનવાળાઓએ). ઈંગ્લંડે આ ઉન્મત્તાઈ સાંખી નહી ને તેઓની ધારાસભા કાઢી નાંખવા ઠરાવ્યું અમેરિકાના તેર સ્વસ્થાનવાસીઓએ પ્રોટેસ્ટ કીધો, પણ ઈંગ્લંડે તે માન્ય રાખ્યો નહી. ૧૭૭૫માં લડાઈ શરૂ થઈ નવા નવા લશ્કરો અમેરિકનોએ ઉભાં કીધા ને ઘણી લડાઈઓ અમેરિકનો લડયા વાશિંગટન મહાપુરૂષ અમેરિકનોને મળ્યો ને ૧૭૭૬ના માર્ચમાં મોટી જીત મેળવી યોર્કટૌનમાં છેલ્લી સેહે પોહોચાડી વાશિંગટને મોટો જય મેળવ્યો ને એ દેશ તદન સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૮૨માં લડાઈ બંધ પડીને ઈંગ્લંડે પોતાનું પોત ગુમાવ્યું ઈંગ્લંડને સમજાવવા અમેરિકનોએ કશીપણ કસર રાખી નોહતી. આજકાલ દુનિયામાં સર્વ રાજ્યોમાં યૂનૈટેડસ્ટેટસનું શાંતિરાજ્ય સર્વોપરી દિવ્ય દીપે છે.

રી છે,* તેમ આ વેળાએ હું એને છેતરવા દઈશ નહી. પણ આટલું તું યાદ રાખજે કે હું તને હમણા માત્ર સલાહજ આપવા આવી છું, તારી શત્રૂ તરીકે નહી પણ સખી તરીકે આવી છું, જેટલું મને હિન્દ માટે લાગે છે તેટલુજ તારે માટે પણ લાગે છે–તેં આ દેશને સ્વસ્થતા આપી શાંતિ સ્થાપી છે, કેટલીક બાબતમાં લોકોને આગળ પડતા કીધા છે તેનો બદલો તને મળે નહી ત્યાંસુધી તું એનાથી દૂર થાય તે જોવાને હું ચાહતી નથી, ને હિન્દ ઘણી બળિયલ છે છતાં–તે આ તારા હાથમાંથી વસ્તુ જાય તે લઇને પણ આનંદ પામશે નહી. હજી તું રાજકાજમાં નિપુણ તથા ચતુર છે, ને ભેદપ્રપંચ આબાદ રમે છે. પણ તે પ્રપંચો હજુ છેકજ હીણા નિકળ્યા નથી, ને તેટલા સૂધી તને સમાલવી એવો મારો કલ્યાણકારી હેતુ તારા પ્રતિ છે એમ મોહિત થઈ તને જણાવું છું".

"ઠીક, તારે તારો મુખ્ય હેતું તો એજ કેની કે મારી સર્વ સત્તા છિનવી લઇ મને નિરાધાર કરવી;" બ્રિટાનિયા દુખ ખૂબ લાગ્યું હોય તેવી વાણીથી બોલી. "પણ આ સખી સ્વતંત્રતા! તું મને યાદ રાખજે કે જેને માટે તું બારીસ્ટરની પદવી લઈ આવી છે, તે એવી નથી કે કોઈ પણ દિવસે તારો શ્રમ સાર્થક કરે. મારા હાથમાંથી સત્તા લેવા પછી એના હાથમાં તો હમણા સત્તા રેહેવાની નથી; કોઈ બીજોજ એને ભોગવનારો થશે; એનો રાજ્યસત્તા માટેનો ચડસ ઘણો ભુંડો છે."

*ઇંગલંડના ઘણા અભય વચનો ઈંડિયાને આપેલા છે, પણ ઘણા ખરા હવામા ઉડી ગયાં છે પાર્લામેંટમાં બેસવાનો હક ન મળે તો ખેર. પણ સિવિલ સર્વિસમા દાખલ કરવાના, ધારાઓ અજા અનુકૂળ ઘડવાના, ન્યાય યથાર્થ કરવાના, વચનો થોડાંજ પળ્યાં છે.

"તું કેહે છે તેમાં ખોટું થોડુંજ છે," સ્વતંત્રતાએ ખુલાસો કીધો. "મેં એમ નથી કહ્યું કે તારી સત્તાનો અનાદર કરવો કે છિનવી લેવી. મારો હેતુ એવો હતો નહી ને હમણા થયો પણ નથી. મારો હેતુ એટલોજ છે કે તારી રાજરચનામાં સુધારો કરી તારા પ્રતિ જે અપ્રિતિ હિંદની થઇ છે, તેના સહાય દેશહિતની થઇ છે, તેના પૂત્રો તને કરડવા ધાય છે, તારા પૂત્રો એના પૂત્રને ધિ:કારે છે તે બધામાંનો વસવસો, વૈરભાવ, અપ્રિતિ, અસંતોષ, કડવાસ એ દૂર કરવો ને સૌ ઠેકાણે શાંતિ પાથરવી. હવે શું તારો હેતું સૂધારો કરી શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાનો નથી? સ્થિતિ પ્રસંગ જાણ્યા છતાં, લોકોની અરૂચીના જ્ઞાન છતાં, વૃત્તિ ફેરવાઈ છે તે તને માલમ છે તે છતાં પણ તેં શું એવોજ નિમ લીધો છે કે દુરાગ્રહથી હઠીલી થઇ કરડાપણું બતાવવું ને નિરંકુશિત જાલમ સત્તા—ઔરંગજેબ અને મ્યાંગુએ* વાપરેલી તેવી સત્તા વાપરવી? શું તારોજ ડંકો ખરો એવો મમત તું ધરે છે? કાઢજે કાંદો ત્યારે તેમાથી?" એ છેલ્લું વાક્ય તેણે અતિ રોષમાં કહ્યું ને બ્રિટાનિયાને તે ઘણું વસમું લાગ્યું.

"નહી, નહી, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી," બિહતાં બિહતાં બ્રિટાનિયાએ ઉત્તર દીધો. "હે રૂડા ભાગ્યવાળી, હે સુંદર મુગટયુક્તમરતકવાળી, ઇંદ્રથી પણ વિશેષ તેજસ્વી, હું તારા ક્રોધને પાત્ર નથી, આ તારો ક્રોધ અયોગ્ય છે માટે ચંદ્ર પેઠે શાંત થા, ને મને ભયરહિત કર, કે

*ચાઇનીશ તરતરીનો ચીનનો મોકલેલો ગવરનર. એણે ઘણી સ્વેચ્છિ શક્તિએ કારભાર કીધો ને લોકોને ત્રાહે પોકરાવી, જેથી ઘણા બંડો થયાં હતાં (ઇ. સ. ૧૩ મા સૈકામા)

જેથી તારી ઇચ્છાને હું અનુકૂળ થાઉં. અને સુખરૂપ હિંદપર રાજ્ય ચલાવું."

આ વાક્યથી ને બ્રિટાનિયાની નમ્ર વાણીથી સ્વતંત્રતાને હાસ્ય પ્રાપ્ત થયું ને તેણે સ્મિતહાસ્યથી નિર્મળ આંખે તેના ભણી દૃષ્ટિ કીધી. આ વેળાએ સ્વતંત્રના દેવીના શરિરમાંથી મદ ઝરવા લાગ્યો, ને પોતાના સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરાક્રમથી તે ફુલકણી બની.

"જો તું શાંત થઇ છે તો સાંભળ;" બ્રિટાનિયાએ ફરીથી કહ્યું: "મારી સર્વોત્તમ ઇચ્છા એજ છે કે મારે મારી સખીનું, મને જેની સહાય છે અતિપ્રિય તેવી હિંદનું, જે પ્રમાણે હિત થાય તેવું હીત કરવાને હું તત્પર છું, ને તેવું હીત શું છે તે તું મને જણાવ. એનું કલ્યાણ થાય ને મારૂં માન સર્વ રીતે રહે તેવી તારી સઘળી યોજનાને હું માન આપીશ. જેથી મારૂં ને એનું પ્રિય થાય તેવું કરવામાં હું તારાપર સઘળાં પ્રકારનો વિશ્વાસ મુકું છું. મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે કે 'હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રકારે યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય, લોકોને સઘળા સારા હકો મળે, ન્યાય ને દયા વાસો કરીને રેહે, સર્વ પ્રકારે યુરોપિયન ને આર્ય એક થાય, દેશના રાજકાજમાં સામાન્ય રીતે સૌ ભાગ લે, મને હર્ષથી વધાવે અને એ પોતે હર્ષથી રાચે,' તેવા સર્વ ઉપાયો લેવાને હું તત્પર છું. તારી મારા પ્રતિ કાળજી છે તો મને કેહેશે કે તું કેવા પ્રકારે નવી વ્યવસ્થા કરવા માંગે છે?"

"ભલું કીધું બ્રિટાનિયા, મોટા ભાગ્યવાળી સુપુત્રી, તેં ડહાપણ પકડયું છે અને તેં તારી સર્વથી મોટી આબરૂનું સંરક્ષણ પણ કીધું છે. જો આજે તેં મારી સામા કંઇ પણ હુલડાઇથી ટેંટં કીધી

હોત તો મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે તને ઘુંદી નાખવી. હમણા હિંદમાં જોર આવ્યું છે, ને તારા પેલા હીણા, રક્ત રેડવામાં આસક્ત, અભિમાની, પ્રપંચી, ક્રૂર કર્મી અને અપજશિયા લાર્ડના * રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઇ ચુકી છે, ને તેવા સમયમાં દુણાયલા લોકો મારી ઇચ્છાને સાનકૂળ થાત નહી તોપણ હું મદ ઉત્પન્ન કરી, છાકટા ને મદવાળા બનાવત, ને પછી પેલા જાલમ, તારા સદાના શત્રુ રૂશિયાને આ બાજુએ ઘસડી લાવત. તે આવતે કે સૌ કંટાળેલા તને પેહેલાંતો ફુલાવત, પણ પછી જેવી તું અફગાન સરહદપર ગઇ કે તેઓ પોતપોતાનું સમાલવા પડત, ને ઇંગ્લંડથી કુમક આવી પહોચતાં સુધીમાં તો એવો ફેરફાર થઇ જાત કે જેમ એક બે નાદાનોની ઉશ્કેરણીથી યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર † થયું હતું તેમ આ હિંદ પણ સ્વતંત્ર થઇ મને પૂજત. પછી એના હાલહવાલ થાત કે "બાણુ" ‡ પેઠે કાપાકાપી થાત તેમાં મને થોડીજ લેવાદેવા

* લો. ર્ડ લીટન-આ કોનઝરવેટીવ વૈસરાયના કાળમા ઘણા અપજસિયા કામો થયા છે. લોકહકસત્તા છિનવી લેવામા, પ્રજાપર કરભાર ફેકવામાં, દેશીઓ તરફ કરડા ધારા સ્થાપવામા, દેશી છાપાની છુટ છિનવી લેવામા, વસુલજમાંમાં ઘોટાળો વાળવામાં એની રાજનીતિ તદન અપકીર્તિને પાત્ર નિવડી છે. એ ૧૮૭૬ માં ઇંડયામા આવ્યો ને ૧૮૮૦ના જુનમાં વિલાયત સિધર્યો હતે. જે વેળાએ પ્રજા તરફથી જરાપણ તે માન પામ્યો નથી.

† યુનૈટેડસ્ટેટ્સ સ્વતત્ર થયુ તેને માટે એક વાર્તા અમેરિકામા આ પ્રમાણે ચાલે છે. ફિલાડેલ્ફિયાના પદર વરસના બે છોકરાઓએ એક મડળી સ્થાપી તેનો મત્ર એ કે "દેશ હક સભાળવા." દશ વરષમા અડધું નગર તે મડળીનું મેમ્બર થયુ. ઈંગ્લંડ સામા થવામા પેહેલ આ મડળીએ કીધી હતી એ આરમેબ્લીની ઉશ્કેરણીથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયુ છે આ બે છોકરાઓની મોટી યાદગીરી સ્વતંત્ર મેહેલ—જે ત્યાં બાંધવામા આવ્યો છે તેમા રાખવામા આવી છે.

‡ ફ્રાન્સમા ૧૭૯૨મા થયેલી કાપાકાપી, અવ્યવસ્થા, અધેર, ખુનામરકી ને રાજકુટુંબનો શિરચ્છેદ.

હતી; એ એનું પછાડીનું ભોગવી લેત, પણ હાલ તારો તો ખોટો-કાઢત. પણ જો તું મને તારી સઘળી સત્તા મારા સ્વાધિનમાં આપે છે તો હવે તારે યાદ રાખવું કે તારી આબરૂનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરી તને જય અપાવીશ. મારે જે શર્ણે આવે છે તેને મેં કદી છેહ દીધો હોય તેવો એક પણ દાખલો તારી પાસે નહી હોય. આ તને કહું છું કે મેં જેને જેને મારા છત્ર નીચે લીધા છે તેને તેને મને સદાજ આશિર્વાદ દીધા છે. તારાથી કંઇ પણ અણજાણ્યું નથી. હવે હું માત્ર હિંદનો શો વિચાર છે તે જાણવાને ઇચ્છું છું. જો એ પણ મને લવાદી સોંપશે તો તમારા ઉભયનું જેમ કલ્યાણ થશે તેમ કરવામાં જરાપણ ઓછું રાખીશ નહી. અને એ જે મારૂં કરેલું કાર્ય તેથી એવું થશે કે પેલા તારા રાક્ષસ રશિયાના કોસાકસો પણ હિંમત ભીડી આવી શકશે નહી."

પછી બીજી બાજુએ સ્વતંત્રતા ફરી ગઈ. હિંદની છાતી આ વેળાએ ધપધપ ધબકારા લેવા લાગી. તેના મોંપર ફીકાસ આવી ગઇ ને તેનામાં બોલવાની હિંમત જેવું થોડુંજ દેખાયું. તેનામાં તુરતને માટેજ વિચારશક્તિ હતી, ભાવીને માટે કશી પણ ગોઠવણ તેણે કીધેલી નહી તેથી તેને એટલો તો ગભરાટ છુટયો કે ત્વરાથી યુક્તિ રચી છટકી જવાનો વિચાર કીધો. પણ વખત હવે હતો નહી. જે બને તે ખરૂં તે એ સારી રીતે જાણતી હતી તેથી નસીબને અધિન થઇ ઉભી રહી.

"હે શચી* કરતા વિશેષ આયુષ્યવાળી હિંદ, તારે શું

*ઇંદ્રની ઇંદ્રાણી એનુ વય ઘણું લાંબુ કેહેવાય છે; કેમકે પુરાણમાં એવી કથા

જોઇયે છે તેને માટે તેં વિચાર કીધો ખરો?" ગભરાયલી હિંદને જરા આનંદ ઉપજે એવી વાણીમાં સ્વતંત્રતાએ પ્રશ્ન કીધો. "તારી શી ખરેખરી ઇચ્છા છે તે તું જણાવ. યાદ રાખજે કે આજે તારી એવી તો શક્તિ નથી—અથવા જે તારી શક્તિ છે તે હણાઇ ગઇ છે તેથી તારાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થપાય એવી આશા થોડીજ રાખજે. તેમ કરવામાં સારૂં છે એમ નહી જાણતી. માંગ તે એવું માંગ કે તું સુખી થાય ને આનંદ પામે, સાથે આશિર્વાદ પણ દે ને લે."

"મોટી શક્તિવાળી સખી, તેં જે વાદ કીધો, ને આ મારી હમણાની સર્વોપરી થઇ બેઠેલી રાણીએ તને મોહિત કીધી તેથી હવે મારી ખાત્રી છે કે તું મારા હિતમાં ભાગ્યેજ રાજી થશે. બાકી મારી ઇચ્છા તો એવીજ છે કે મારા પોતાનાં રાજ્યો સારી રીતે સ્થપાય ને આ અમારો દેશ અમારા હસ્તકમાં રહી અત્યાનંદે કલ્લોલ કરે તેજ સર્વથી મોટું સુખ છે. તું આજે કરી જશે તે કાલે ફેરવી નાંખવાને એ ધીટ થતાં વિલંબ લગાડશે નહી, ને લુચ્ચાં લાડ ને ફીકા માન આપવામાં એના જેવી કાબેલ કોઇ નથી. રાજધર્મ તો એ જરાપણ જાણતી નથી. કોણ એને બાપજી કહીને ઓળખે છે? એનું કુળવંતપણું શામાં છે? પ્રજાના હક્કો એણે આ-

છે કે ઈંદ્ર ગમે તેટલા બદલાય, પણ ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે જે સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે તે ઈંદ્રપદને પામે, ને આગલા ઈંદ્રની સઘળી સત્તા જાય, પણ ઈંદ્રાણી તો તેની તેજ રેહે, ને નવા ઈંદ્રની સાથે લગ્ન કરી સંસારવિલાસ ભોગવે ગ્રીક લોકોના ઈંદ્રને જ્યુપીટર ને તેની સ્ત્રી ને જુનો કેહે છે—એ જુનો વળી જ્યુપીટરની બેહેન પણ થાય. પ્રાચિનકાળમા ભાઇ અને બેહેનનો લગ્નવિધિ હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે ભરતખંડમાં વેનનો પુત્ર પૃથુ અને તેની બીજી પુત્રી અર્ચીના લગ્ન થયલાનો દાખલો ભાગવતમા છે; ને તેજ પૃથુ ઈશ્વરનાં ચોવિશ અવતારમાંનો એક મનાયો છે.

પવાનો ખરો વિચાર ક્યારે કીધો છે? મારી પેહેલાંની રાજનીતિ* શું ખોટી હતી? હમણાની ઈગ્લંડની રાજસત્તા અમે તેવી સારી હોય તોપણ અહિંયાતો—અમારા પુત્રોના સંબંધમાં તો એ ત્રણ નીતિએ રાજ ચલાવે છે: પ્રજામાં એકચક્રી તે રૂશિયાની કરડી રાક્ષસી નીતિ છે, દેશી રાજ્યમાં ફ્રેન્ચની ફ્યુડલ નીતિ છે, ને પોતામાં તો પોતાનીજ નીતિ છે. એ એની રાજનીતિ મારે નથી જોઇતી. એના જુલમથી હવે હું ધરાઈ ગઇ છું, ને એનું મોં જોવું પણ મને ખાવા ધાય તેવું છે.” હિન્દે કહ્યું.

“અહો! હિંદ આજ તને કંઇ નવું શૂર છૂટયું છે, ને બોલવામાં બહુ બહાર પડી છે; પણ કંઇ વિચાર છે ખરો? તારૂં તો ગમે તે થશે, પણ તારા પુત્રોની અવસ્થાનો વિચાર કીધો? નાલાયક છતાં તને રાજ કરવાનો અભખરો બહુ છે, તો સત્તાવનમાં કેમ નહી ચલાવ્યું? તને થોડી તક્કો આપવામાં આવી નથી; પણ કોઇ

*મનુસ્મૃતિના સાતમાં અધ્યાયમાં રાજધર્મ ને રાજનીતિ માટે વિસ્તારથી બતાવ્યું છે “રાજ્યમા ન્યાયથી ચાલવુ.” “રાજાએ બ્રાહ્મણોપાસથી સાલસાઈ, ગભીરપણુ એ શિખવુ, અને તેઓનીજ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર તથા આત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો, અને કૃષિ, વેપાર અને બીજી વ્યવહારીક કળાઓ બીજા લોકો પાસથી સપાદન કરવી” “કામવાસના સમાવવી, ક્રોધ બધ કરવો, નિશ્ચાજીત થવુ” “રાજાએ સાત કે આઠ સચીવ—પ્રધાન નિમવા (ક્ષત્રી). જે પવિત્ર પુસ્તકના જ્ઞાતા, શૂરવીર, શસ્ત્ર વાપરવે કુશળ, ને ખાનદાની હોય” “એક બ્રાહ્મણ સૌથી શ્રેષ્ટ ગણાય.” દુત નામનો એક દક્ષ, મોટી બુધ્ધિવાળો, ઉત્તમ કુળનો, તથા દિર્ઘ દષ્ટિવાળો કારભારી હતો, જે સુમત અથવા પરરાજ્ય સબંધી જ્ઞાતા હતો; તે પ્રમાણિક, લોકપ્રિય, વ્યવહાર કુશળ, દેશકાળ જાણનાર ખુબસૂરત, શૂર તથા વકતા હવો જોઈએ.” એ પ્રમાણે સૈન્યની વ્યવસ્થાના નિયમ પણ ઉત્તમ હતા, ને વસુલાતમાં બાબત પણ ડાહાપણના ધારા હતા. ઇનસાફમાં ઘણી સખ્તાઈ હતી, અને ગ્રીસના ડ્રેકોના જેવા કરડા ધારા ફોજદારી ગુન્હાને માટે હતા. આ રાજનીતિના ધર્મ બહુ વાચવા યોગ્ય છે.

પણ વેળાએ "ડાહાપણ" એતું તો ભાનજ શખ્યું નથી. તને હવે તારી મૂર્ખાઇ માટે મારે ખરો ઉત્તર દેવો પડશે કે તું રાજ કરવે નાલાયક છે. તારા થોડાં રાજ્યો છે તેમાં શું ઉકાળ્યું છે કે હવે વધુ માંગવા તૈયાર થઇ છે. બીજું કંઇ માગ." સ્વતંત્રતાએ ધમકાવી ખૂબ કડક જવાબ દીવો.

"જો તારી એવીજ ઇચ્છાને આજ્ઞા છે તો ભલે મને અમેરીકન, ફ્રેંચ, જર્મન કે બીજું કોઇ રાજ્ય આપ, પણ એ તો નહીજ;" હિંદે કહ્યું.

"છટ, વળી નાહાની કીધી? ઉંધી મતિ હજી પણ ચલાવે છે, એ તારી નબળી શક્તિ બતાવે છે ને તને સારા નરસાનું કશું ભાન નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, પછી તેપરથી એમ માનવું કે તું અસલથી જડ છે કે હવણાં ઇંદ્રિઓ બેહેર મારી ગઇ છે? ફ્રેંચો તને સારા લાગે છે? રોજના લડકણા, કાપાકાપી મચાવવામાં પેહેલે નંબરના, આજે પ્રજારાજ્ય તો કાલે રાજારાજ્ય એવું કરનારા, જીતાયલાઓને સમાન માત્ર કેહેનારા, પણ કરનારા તો જુદાજ. એ તો જ્યાં સુધી પ્રજારાજ્ય હોય ત્યાં સુધી ઠીકઠાક છેજ. પણ જ્યાં રાજા રાજ્ય થયું ત્યાં તારો ચુંદીપાક કરવામાં લેશ પણ ડરે તેવા નથી.* હિંદુસ્થાનમાં સેહેજ કંઈ ચલાવે છે સારૂં તેથી લોભાઈ ગઈ, પણ એ તો જ્યાં ઘણું થાય ત્યાં પછી એવો વિચાર રેહેજ નહી. થોડા-

*મી. દિનશાહ અરદેસર તાલિયરખાનની "દક્ષણની મુસાફરી જોવી" ફ્રેન્ચોના બે થાણા હિંદુસ્થાનમાં છે: પોડીચરી ને ચંદ્રનગર એ બને ઠેકાણે સારૂં રાજ્ય ચાલતું જોવામાં આવે છે, ને ત્યાની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી કેહેવાય છે. અંગ્રેજો કેહે છે કે અમારા જેટલો દેશ એ લોકો મેળવે ને એવી રાજનીતિ ચલાવે ત્યારે ખરી વાત.

માંજ મઝા છે. જરમનમાં આર્યરાજ્યના ભેદો છે, પણ તે તને ક્યાં સુધી અનુકૂળ આવવાના હતા ? તેનામાં કંઈ થોડા કરો ને થોડો જુલમ નથી. એ તો વળી એક નર * છે ત્યાં સુધી સઘળું સલામત, પણ દીવા પછાડી અંધારૂં ઘોર. બીજામાં રૂશિયાને તો તું માગેજ નહીં. માત્ર યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ છે, પણ તે તને, આવી વિસ્તરેલી, વંઠેલ, કોઇની પણ તાબેદાર નહી થયેલી તેને પાલવે બંધાય નહી. તેઓમાં માત્ર સઘળાં ગુણો છે, પણ તેઓ તો ઇચ્છે છે કે પોતાનુંજ સલામત રેહે તો બહુ થયું. જ્યાં સૌજન નિર્લોભી હોય તે આવી ખટપટમાં પડેજ નહી. બીજા કોઈ તને લેવામાં રાજી થાય, પણ મારી અક્કલ જો તને કામની હોય, તું મારૂં કરેલું બહાલ રાખવાને ઇચ્છતી હોય તો તને જણાવું છું કે હાલમાંજ કંઈ સુધારો થાય તેટલો કરવાની ઇચ્છા રાખ, બાકી મોતના હવાતિયાં છોડી દે. તારે સારી રીતે જાણવું જોઇયે કે 'રાજ્યની સલામતી માટે, લોકોના ખરા હકના રક્ષણમાટે માત્ર દેખીતાં જાહેર કામ, રાજ્યકારી બનાવો રૂડી રીતે થવા જોઇયે એમ નથી—સ્વાત્મ વિચારથી છુટાપણું અથવા નીતિબળ એ એક પુરૂષ માટે ઉત્તમ ગુણ ગણાય, પણ રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ગુણ સલામતી છે. જ્યાં સલામતિ નહી ત્યાં પછી ગમે તેવા સુખ હોય તોપણ તે કામના શાં ?'† બીજાં જે રાજ્યો આવશે તે મુસલમાન ને મોગલ રાજ્યને

* "The Friend" By S T Coleridge.

†એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકાર લખે છે કે.—"ત્રિ-સાબીઆર્ક એ દુનીયામાં શ્રેષ્ટ નર ગણાય છે તેની રાજનીતિનો મછરો યૂરોપમાં સહજે પડે છે તે સર્વ રાજ્યોપર સરદારી ભોગવે છે, ને કોઇપણ રાજ્યને ગભરાવવાની શક્તી ધરાવનો કેળવાય છે"

પણ વિસરાવશે. તેઓના જુલમ ઘણા કરડા છે. હા, આવતા સાથે લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા મોટા મોટા હકો આપશે, રાજ્ય-સત્તામાં દાખલ કરશે, ઘણી રીતે અભય વચનો આપશે, પણ યાદ રાખજે કે તેનામાં જે કટેવ હશે તે જવાની નથી. સત્તાનું અભિમાન સર્વ પ્રકારે, મોડે કે વેહેલે સજ્જ થયા વિના રેહેતું નથી, ને તે કનડે પણ ખરૂં, ને તેથી અપ્રીતિ ક્યાં નથી ઊત્પન્ન થઇ? ઇંગ્લંડમાં ફ્રિનિયનોના ટોળેટોળાં છે, ફ્રાંસમાં કમ્યુનિસ્ટ, જર્મનીમાં સોશિયલીસ્ટ ને રૂશિયામાં નિહીલીસ્ટ છે, તો જો ત્યાંની રાજસત્તા સારી હોય તો તેઓ કેમ નિરાંતે બેસે નહી? અને જ્યાંની રાજસત્તા સારી છે તેઓ તને લેવાને કયાં તૈયાર છે? જે પોતાનું રાજ્ય સલામત અને રૂડું રાખવાને રાજી છે તેઓ તો કદી પણ બહાર દેશ મેળવવાને રાજી થાય નહી; તેમ ગમે તેવા રૂડા હોય તોપણ રાજ્યકર્ત્તા ને રાજ્ય થતી પ્રજા બંનો જાતિએ પણ નહીં મળતી હોય તો ત્યાં જયી ને જિતનો ભેદ રેહેજ. તારોજ અકબર લેની, બીજાને દૂર ક્યાં શોધવા જાય છે. તેના રાજયમાં જેટલી સત્તા ને વૈભવ મુસલમાનોને હતા તેટલી સત્તા ને વૈભવ હિંદુને પણ હતા એમ કોણ કેહેશે? *થોડા જણો સારી સત્તા ભોગવતા હતા, પણ તેથી સકળ પ્રજાને મોટા હક મળતા હતા એમ ગણાય નહી. તેમાં ને આમાં માત્ર

*અકબરના રાજયમા દેશીઓ રાજસત્તા ભોગવતાં હતા, પણ કેટલાક ઓધ્ધા તો ખાસ મોગલોને માટેજ હતા. પણ જે મોટા ઓધ્ધા આપવામાં આવ્યા હતા તે આજના અંગરેજી રાજયને મુકાબલે તો ઘણા મોટા હતા. ૧૮૭૭ના જલસા વખતે સીંધીયાને કોસીલર બનાવ્યો, ને હોલ્કરને સેનાધીપતી કીધો પણ તે નામનાજ. અકબર તો રાજામાન બીરબળ વિગેરે ને યુદ્ધમાં પણ ઘણી વેળાએ મોકળતો હતો.

એક ફેર છે, તે એ કે "બાદશાહ ત્યાં બજાર" તેમ દેશમાં રાજાનું રાજ્ય હોવાથી લોકોને ધંધા રોજગારની તાણ નોહતી, હાલમાં બ્રિટાનિયાના સંબંધમાં માત્ર તેટલીજ ઓછપ છે. ને તેનો નિકાલ કંઇ હવણાં ને હવણાંજ થાય નહી. એ સૌ ધીમેધીમે આપોઆપ થશે. વખત આવે ત્યારે તેવી બાબતમા સૌ થઇ રેહેશે—કંઇ તાતેવાયે સઘળું થાય નહી. માટે ગાંડાગાંડા વિચાર હોય તે મુકી દે, ને ખરે માર્ગે ચઢ કે જેથી તને લાભ થાય. પરદેશી રાજ્યમાં જેટલુ સુખ મેળવી શકે તેટલું મેળવવાની આશા રાખ, બાકી પારકું તે સારૂં નથીજ એ મને સારીકાની માલમ છે. જ્યાં સુધી તને સત્તાનું—ખરી સત્તાનું ભાન થયું નથી, ત્યાં સુધી તારે તારા બળપર કુદવું એ કેવળ મિથ્યા છે. અત્યાર સુધીમા તેં જે ગુમાવ્યું છે તેમાં તારી પણ થોડી ઘણી બેવકુફી તો ખરી, કેમકે તમે બંને અભિમાની છો, પરંતુ તમારા બંનેના અભિમાન હજી સુધી ડાહ્યાં છે તેથીજ આબરૂમાં રહ્યા છો, અને મારી શિક્ષા તને ગ્રાહ્ય લાગે તો તે ડાહ્યાં રાખવામાંજ આબરૂ છે. હવે કંઇ પેલો કૃષ્ણકાળ નથી કે તારી આબરૂ ને મોભો જલવાઇ રેહે. તારી ભુલ જણાતાં સૌ ઉપડીને પીંખી નાંખે તે ખબર છે કે નહી? ડાહાપણ શિખ, સલામતી ચાહ, નીતિની જાણકાર થા, સત્ય ને સ્થાયી શું છે તે શોધ, સબળ થાય ત્યાં સુધી થોભ, અને તાત્કાળને માટે સુભાગ્ય થવા યથાર્થ હોય તેજ ઇચ્છ."

આ બોલવું હિંદને ગમ્યું નહી ને ગમે તેવું પણ નહોતું. પણ સ્વતંત્રતા સામાં બોલવાની તેની કશીએ તાકાદ નહી કે કંઇ પણ બોલી શકે હવે તેની પાસ તકરાર નહી હતી, કેમકે તેની

સઘળી તકરારો તોડીને ફુરચેફુરચા ઉડાવી દીધા હતા. તેની એવી શક્તિ પણ નોહતી કે રણપરાક્રમ દેખાડવાને દોડી જાય, ને આ જગતજન્તુનીનો તિરસ્કાર કરે. મદ એજ એનામાં વિશેષ ભરાયો હતો. એના મગજમાં એવીજ ધૂન ભરાઈ હતી કે મારૂંજ ધારેલું થવું જોઇયે. ચિહિડિયાપણું હમણા તેનામાં બહાર પડતું જણાતું હતું, ને ધુંધીપણાનો આવેશ ખૂબ ખીલ્યો હતો. પણ કરે શું, ઉપાય નહી, ચાલતું નથી, બહાર નિકળવાની હિંમત નથી, દુઃખમાં દટાયલી છે, કોઈ તેવો સુપુત્ર પણ પાસે નથી, તેથી સંકોચવૃત્તિ ધરી રહી. એ જાતે ઘણી ઠરેલ, સાવધ, પાકી, ગમે તેવા સંકટમાંપણ ગભરાય નહી તેવી, વળી શૌર્યવાળી, તે સાથ પોતાની પૂર્વ કીર્ત્તિને માટે મદભરી હતી, તેથી આ તેનો જે અનાદર થયો તે સહન થયો નહી. બોલવાને-ઘટતો કે અણઘટતો ઉત્તર દેવાને ઘણી મેહનત કીધી, પણ શુદ્ધ સરળ હૃદયની હોવાથી બોલવાથી રખેને લજ્જા જાય એવા ભયથી સ્વભાવને દાબી રાખી ખારીલો ભાવ ને હઠીલો વિચાર બતાવતા અટકી.

ઘણીવાર થઈ તોપણ હિન્દ બોલી નહી ત્યારે સ્વતંત્રતા વિચારમાં પડી. એટલા માટે કે એ કંઇજ નહી બોલે તો તેનું પરિણામ સારૂં નહી; ને તેમાં લાભ કરતાં હાની વધારે છે. માટે ફરીથી બોલાવવા માટે, હિંદને નરમઘેંસ કરવા માટે વધારે કરડાકીથી બહુ મોટા વજ્રબાણ જેવા શબ્દથી બોલી—જાણે ઇંદ્ર પોતાના વજ્રથી પર્વતના ચૂરેચૂરા કરતો હોયની શું તેમ:—

"હિંદ, તું તારા મનમાં એમ માને છે કે હું ઘણી કુશળ છું, ને મારા જેવી સર્વોપરિ શક્તિ કોઈ નથી? પણ હવે મને જ-

ફેર છે કે તારા ખોટા, કૃત્રિમ, મિથ્યા મદાભિમાની વિચારોનું નિકંદન કરવું; કેમકે એવા મિથ્યા વિચારથી તું મિથ્યાભિમાની બની છે, ને તેથીજ તારો જ્યારે ને ત્યારે અંત આવે છે. આજ કેટલાં વર્ષ થયાં તું ઘેટાં જેવી થઇ છે, ને તને જેમ છુંદે તેમ છુંદાય તે કરતાં તારામાં વધારે શક્તિ નથી. તું લોભી નથી પણ સંતોષી છે; ક્રૂર નથી પણ સ્નેહાળ છે, વિવેકી ને મર્યાદાવાળી છે તો હવે તને ક્રૂરતાની ઈચ્છા છે, ને લોહીની નદીઓ વેહે તેવો તારો વિચાર છે? હોય તો કેહે હું તેનો ઇલાજ કરૂં. પણ સાંભળ, પરદેશી રાજ્ય છતાં, તારે પક્ષે રહી બ્રિટાનિયાને પાંગળી કરવા ઇચ્છું છું છતાં, મારે સત્યને ખાતર કેહેવું પડે છે કે બળાબળમાં—માત્ર હમણાંજ—તારી ને બ્રિટાનિયાની સરખામણી કરિયે તો, એ દંભી, ભૂટ, વળી સાત્વિક ગુણવાળી, તું શિયાલણી ને એ સિંહણ છે; ને જેમ ઉંદર ને બિલાડાંના બળમાં ફેર; કુતરો ને વાઘના બળમાં ફેર; સસલું ને હાથીના બળમાં-ફેર તેમ તારા ને બ્રિટાનિયાના બળમાં ફેર છે. આજે એ ધારે તો તને દૈવત વિનાની કરી મુકે, પણ તારાથી એનો એક વાળ વાંકો થાય નહી. તારામાં તેવી શક્તિજ નથી, ને આજે તારા આ વાઘનું કપાળ ચીરી નાંખ્યું છે તે જોતાંજ કોઇ પણ હિંમત બીડવાનો ક્ષણભર વિચાર પણ કરે નહી. બળિયા, સાધનબળે અનુકૂળતાવાળા સાથે સ્નેહથી કામ કરવું જોઇયે, પણ હઠથી કંઇ થતુ નથી. તું હઠીલી થશે તો આ મારૂં તને છેલ્લું ને તારા ભલામાટે કેહેવું છે—કેમકે હું તારી દાઝ ખાઇને આવી છું માટે જણાવવું જોઇએ—હું બ્રિટાનિયાને સર્વ પ્રકારની સત્તા આપીશ; ને કહી-

શા કે "એ નાદાન ડોસી, "સાઠીને બુદ્ધિ નાઠી" તેવી અવસ્થાએ પહોંચી છે તો ભલે એને એનું શોધી લેવા દે. તારે તારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવું." પછી એ તને સુખ આપે કે દુઃખ આપે, મારે કે જીવાડે, તે કશાની પણ હુ જોખમદાર નથી. એને જરા પણ ડર છે તો તે માત્ર મારો છે, ને જ્યારે મેં એને સર્વ હક સ્વાધિન કીધા પછી એને નડતર શું થવાનું છે?"

"ભલી સખી, તું એટલી બધી ક્રોધિષ્ટ ન થા, તારી ઈચ્છા પ્રમાણે હું વર્તવાને રાજી છું," હિંદને જે ગભરાટ થયો તે સાથે એકદમ સઘળી કબુલત આપી દીધી. "જ્યારે તને મારૂં દાઝે છે, તું મારા હિત માટે આટલી બધી આતુર છે, મારે વગર પુછવે ગાછવે, મારી તરફનું વકાલતનામું લઈને તેં આ મદભરી સ્ત્રીનો મદ ઉતાર્યો છે, તો હવે હું તારી વિરૂદ્ધ વર્તું તો ખરેખર મારા જેવી નિમકહરામ કોઈ નહી કેહેવાય. પણ હે સખી! તું મારા કલ્યાણમાં એવું સ્થાયી કરજે કે જેથી કેટલો કાળ સુધી મારે કંઈપણ બોલવું પડે નહી, ને મને કોઈ પણ રીતે હીણું લાગે નહી. જિત ને જયીનો ભેદ જેમ બને તેમ ટળે તેવું પણ કરજે, ને મારૂં નિવૃત્તિ સત્વબળ વધે તેવા ઉપાય પણ લેજે. તને મારી સૌથી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે દુનિયાના પટપર મારા પુત્રો નપુંસક ગણાય છે, ને આ બ્રિટાનિયા પણ ગણે છે તે અપવાદમાંથી પણ મુક્ત થાઉં તે લક્ષમાં રાખજે. વળી જેમ મારી શ્રેષ્ટતા—હતી તેથી પણ વિશેષ—વ્યાપે ને સર્વ મને પીછાને, સૌ રાજ્યમાં મારી કીર્ત્તિ ગવાય અને સૌ ઠેકાણે મને ઓળખે તેવો કરાર આ બ્રિટાનિયા સાથ તું કરજે કે જેથી એ મને

હીણે નહીં ને અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં મેં જે ઉજ્વળ યશ પ્રાપ્ત કીધો છે તે યશમાં વધારો કરે. મારૂં કલ્યાણ હવે તારા હાથમાં છે."

પોતાનો અતિ મોટો વિજય થયો છે એમ સમજીને, અને નવોજ રંગ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી સ્વતંત્રતા ઘણા ડાવકાપણાથી, પુરતા ઉમંગથી અને બહુ ડાહાપણથી આ પ્રમાણે બોલી બંનેને રૂડી રીતે સંતોષી કીધાં.—

"મારા શિરપરનું જોખમ હું બરાબર સમજુ છું ને તમે વિશ્વાસ રાખો કે ને ફરજ હું પ્રમાણિકપણે અદા કરીશ, કેમકે ઇશ્વર સાનિધ્ય તેનો ઉત્તર દેવાનો એક કાળ છે! તમે બંનો સખીઓએ મારાપર આટલો બધો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, ને પોતાના કંઇપણ વિચાર આપ્યા વગર આ ટીંગુજી * દેશહિત જોયા કરે છે તો તેને મારો સાક્ષી રાખું છું ને તે સર્વ સાથે આજે તમારો કલહ હમેશને માટે ભાંગી તમો બંનોને સતોપ પમાડું છું. મારો હેતુ કોઇપણ કાળે—તમો બંનો મારી સત્તા માન્ય રાખી, જે મોટું માન આપવા તત્પર થયાં છો તો, માત્ર તમારા કલ્યાણમાંજ મારૂં કલ્યાણ છે એમ સમજવા છતાં—એવો નથી રાખ્યો કે મારી બંનો પ્રિય સખીઓને દુભવીને મારો સ્વાર્થ સાચવવો. ઘણા લાંબા કાળ ઉપર હું એવાજ પ્રપચ ખેલતી હતી, પ-

* હિંદુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાન—સ્વદેશપ્રીતિ અને સ્વદેશહિત—દેશ દાઝને માટે આ ટીંગુજી—વામનજીની ઉપમા યથાર્થ છે. "મુંબઇ મેગેઝીન"મા અમને વાંચેલુ આ પ્રમાણે યાદ છે. "સ્વદેશાભિમાન હિંદુસ્થાનમા કહીં કહીં છે, પણ તે ખરેખરૂં તો નહીંજ. ઘરસંસારમાં, ધર્મમા, વેપારમા, નીતિમા, ન્યાતમાં, જાતમા, ઘરમા ને સભામાં, રાજદરબારમાં ને સામાન્ય વ્યવહારમાં સઘળે સ્વદેશાભિમાન ગાજી રહ્યુ છે; પણ જો એક પણ કામ આ સ્વદેશાભિમાનીઓએ કીધુ હોય એમ અમને પુછવામાં આવે તો અમે ના કહીશું. સરકારના માનની તૃષ્ણા રાખવામા, પોતાને મોટા ઇલકાબો મળે તે માટે ખુશામત કરવામાં

ણ હવે તેમાં કંઇ સાર નથી ને તેનાથી વિનાશ વેહેલો વેહેલો થાય છે એમ મને જણાયું તે પછીથી હું એવો દાવપેચ ખેલવો છોડી બેઠી છું; તેમાં જ્યારથી ફ્રાન્સમાં કાપાકાપી ચાલી, માણસો—જેની જીંદગી ધણી અમૂલ્યની ગણાતી હતી તેઓ કુત્રાં કરતાં પણ નઠારી રીતે મુવાં, ટોળીઓએ મોટા પરાક્રમને મસે મોટા મોટા સમર્થ પુરૂષોને ગતઃપ્રાણ કીધા, મારા હકો લૂંટાઇ ગયા, રાજાનો, રાણીનો અને તેના કુટુંબકબીલાનો શિરચ્છેદ કીધો, ને જ્યાં ફાટાફાટી ચાલી ત્યાં મારો હાથ વાળ્યો વળ્યો નહી ને ખાળ્યો ખળ્યો નહી; તેમાં આ સૈકાનાં મધ્યમાં સ્વતંત્ર બળવાખોરોએ બખેડા કરી ભયંકર અવરોધના સાધનો તૈયાર કરી રાજાને નસાડયો ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો છે કે જ્યાંસુધી યોગ્ય વ્યવસ્થા થાય નહીં ત્યાંસુધી કદીપણ મારે કોઇને આશ્રય આપવો નહી, પણ માત્ર સર્વ સુખરૂપ રેહે તેવું કરવું. આ સઘળુ પ્રિય બ્રિટાનિયા તને જણાઉં છું—એટલા માટે કે તું મારો વિશ્વાસ બહુ થોડો રાખે છે. પણ બેધડક રેહે, તને જરાપણ ઇજા થાય કે તારા ગૌરવને હાનિ પોહોંચે તેવું લેશપણ કરીશ નહી."

[બ્રિટાનિયાના મોંપર આ વેળા ઘણી લાલી આવી. તેણે હાથના કકડા ફોડતા આનંદથી આકાશ તરફ જોઇ બગાસું ખાધું.]

"હું એવું કરીશ કે જેથી તમે બંનો આનંદ પામો. પૂર્વાપર બ્રિટનજાદી તેં હિંદને રંજાડવામાં કંઇપણ કસર રાખી નથી. એના પ્રા-

આવે, દીકરાઓને મોટી નોકરીમાટે માંગણી કરે તો પછી સ્વદેશાભિમાન હોયજ શાનુ? ખરેખર સ્વદેશાભિમાન માટે થોડાના માન કરતાં વિશેષના માનની દૃષ્ટિ રાખે તોજ સાચુ." આ મતને મળતો લોર્ડ ગ્રાહોમનો એક વિચાર તેની નીચે ટાંકેલો હતો હિંદુસ્થાનના સ્વદેશાભિમાનને ટીગુજી કહેવાનુ કારણ એજ કે માત્ર મોનો બકવાદ છે.

ત્તના પ્રાન્ત તેં રાજ્યસંયોજનવિધિએ દત્તકવિધિનો અવરોધ કરી પચાવી દીધા છે. પણ હવે તેવો કાળ નથી, તેમ કરવામાં શોભા-પણ નથી. જો તું દત્તકનો હક છીનવી લેશે તો દેશી લશ્કર જે તારી સલામતી માટે છે તે તદન અવિશ્વાસી થશે ને જ્યાં તેઓ ફાટયા કે તારી સલામતી ઓછી જાણજે—પણ જ્યારે લોકોની રૂચી ગઇ, અ-રૂચી થઇ, તને ખુનીની આંખથી જોવા લાગ્યા—જેમ પોલ લોકો રૂશિયાને હંમેશ જોતા આવે છે તેમ—તો ત્યાં પછી તારે રાજ ક-રવું એ થોડું મુશ્કેલ નથી. વેરના ભડકાંમાં સૌ ચંપાઇ જાય તો તારા ભાર શા? અને હિન્દ! પ્રતાપી પણ આજકાલ ઘણી દુઃખદ અવસ્થામાં દટાઇ ગયેલી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી મહદ્ભૂતકર્મ આદર-નારી ભારતી! તને પણ આટલું જણાવું છું કે જો તારે તારી આબાદી કરવાની ઇચ્છા હોય, તારા પુત્રોને જગતમાં વિખ્યાતી અ-પાવી યશસ્વી વિરલા બનાવવા હોય તો તારા પૂર્વના મોટાં કર્મો (?), જે તું વારંવાર આચરતી હતી તે હવે બંધ કરવાં. એ સઘળાં કર્મો કીધાથી તું કદી પણ વિજયી થઈ નથી, તો હવે થશે એ આ-શા હાલ તુર્ત તો સ્વપ્નવત્ છે. મારો ઇરાદો એવો નથીજ કે આ-તારી ભૂમિ યાવત્ચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ગુલામગીરી કરી પરદેશી સ-ત્તાના તાબામાં રેહે, પણ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તારા પુત્રોમાં જે રાજકીય ઉત્તમ ગુણો જોઇયે તે જ્યાસૂધી આવે નહી, શરવીરો સાહાસિક ને બળવાન થાય નહી અને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજે નહી ત્યાં સુધી તારે આ બ્રિટાનિયાના છત્ર નીચે રેહેવું—ને તેજ તને ઘણું લાભ કરનાર થઈ પડશે જો તું એના પાસામાથી નિકળી તો કોડાની

થતાં વાર લાગશે નહી, કેમકે તારી શક્તિજ નથી કે કોઈ પણ બી-જાં રાજ્ય સામા ટકી શકે. એના પાસામાંથી ખસી કે પરદેશી ગીધો તને પીંખી નાંખશે પણ જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપોઆપ તારી ચઢતી થશે, અને જ્યાં તું ખરી શુદ્ધિમાં આવી ત્યાં કંઈ એમ નહી ધારતી કે આ બ્રિટાનિયા ઉભી રેહે? આશાજ શું રાખે છે? એ તુરતજ રૂખસત લઈને રવંડા માપી જશે, ને પછી તું ખરેખરી આબાદીની ટોંચે પોહોચશે. પણ એ થતાં ઘણો વિલંબ છે, હું કંઇ સમય નિર્માણ કરતી નથી. ભવિષ્ય ભલાં ભલાંના ખોટાં પડયાં છે તો મારા ભવિષ્યની વાતજ શી! પણ નક્કી જાણ કે એક સમય આવશેજ ને ત્યારે હું તને સહાય છુંજ. પણ હમણા તારે બ્રિટા-નિયાના તાબેદાર રેહેવું. એ તને ગુલામડી નહી ગણે, પણ સખી ગણશે. તેટલામાટે હાલમાં હું એક મહાપુરૂષને મોકલવાની એને આજ્ઞા કરૂં છું. એ મહાપુરૂષ ઇશ્વિરની ઇચ્છાએ દેવવંશથી ઉતરી આવેલો છે ને કૈસર–એ–હિંદને યશ અપાવનારો છે. એ દેશમાં દયા, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, પ્રેમ અને ઐક્યતા સ્થાપશે. જ્યા જ્યાં એ જશે ત્યાં ત્યાં પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થશે અને દેવાંશી નર તરીકે પુજાશે. વિક્રમ, યુધિષ્ટર કે રામની રાજ્યપ્રવેશવિધિ થઇ છે તે વિધિએ જ્યાં ત્યા પ્ર-વેશ કરશે. સ્ત્રી પુરૂષ કે બાળક, વૃદ્ધ કે તરૂણ સૌના મોંમાં એના યશ ગવાશે. અયોધ્યામાં દિલિપે વિજય કરીને પ્રવેશ કીધો * ને રૈયતના

* રઘુવંશ મહાકાવ્યનો સર્ગ ૩ જો જુઓ. ગવર્નમેન્ટના મોકલેલા લોર્ડ રીપનનું વિજય મુહુર્ત તા૦ ૨૦ મી ડીસેબર ૧૮૮૪ ને દિને મુંબઈ નગર મધ્યે થયું હતું. એ રંગકાળ રામના અયોધ્યામા થતો પ્રવેશ કે દિલિપના નગરપ્રવેશને સર્વ રીતે સ્મરણ કરાવે તેવો હતો

ઉત્સાહ આનંદનો પાર નોહતો તેવો આનંદ એ પુરૂષથી તને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તને વધારે કશાની લઘુતા રાખવાનું કારણ નથી. અને બ્રિટાનિયા જે પુરૂષને મોકલવાની મને પ્રેરણા ઇશ્વરથી થઇ છે તે પુરૂષ તારા કલેવ, બેનટિક, કેનીંગ કે મેયો એ સર્વથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કરશે. તારા સુપુત્રો તેના કર્મની ગણના કરી તેઓ પણ આ હિન્દના પુત્રો સાથે આ તારા યશસ્વી પુત્રને પુષ્પથી વધાવ-વા તૈયાર થશે. વળી એ તારો પુત્ર, જેમ પ્રાત:કાળમાં મોટા મોટા પુરૂષોના નામસ્મરણ કરવામાં આ આર્યભૂમિના સુતનુજ સદા તત્પર રેહે છે, તેવા હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, યુધિષ્ટર, કર્ણને સંભારે છે તેમ સંભારશે. ઘેર ઘેર તેની પૂજા થશે, ને જ્યારે એ તારો પુત્ર સ્વદેશ આવશે, ત્યારે તારી પ્રજા ગર્વથી ગાંડી થઇ જશે, અને આ સાક્ષાત્ દેવાંશીને પૂજવોજ બાકી રાખશે. ક્રાઇસ્ટની મૂર્ત્તિને પૂ-જવાને જેઓ ના પાડેછે તેઓ પણ એની સેવના કરશે. જે તારા પ્રિય પુત્રને મેં આ હિન્દના પ્રાણ રક્ષણ કરવાને યોગ્ય ગણ્યો છે તે ડાહાપણમાં રામ જેવો, યુદ્ધમાં ભીષ્મ જેવો, વિદ્યામાં દ્રોણ જેવો, ધૈર્યમાં ધ્રુવ જેવો, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો, કલ્યાણમાં માહાદેવ જેવો, માહાત્મ્ય-માં ગીતા જેવો, પવિત્રતામાં ગંગા જેવો, કાંતિમાં ચંદ્ર જેવો, ઔદાર્યમાં કર્ણ જેવો, વશ કરવામાં અને પ્રિય બોલવામાં ઉર્વશી જેવો થશે, તે દ્વેષિ કે મિત્ર સૌને સમાન ગણી સર્વના તારણમાટે લક્ષ દેશે; અને જે અપ્રીતિ સર્વવ્યાપક વાયુપેરે સ્થળ સ્થળ વ્યા-પ્તી રહી છે તેને બદલે પ્રીતિ આનંદ સર્વ સ્થળે વ્યાપી રેહેશે. તે અત્યંત તપાયમાન થયલાને શીતળ કરવામાં ઘણો ચતુર છે, અત્યંત

દ્વેષીનું પણ હિત કરવામાં આગ્રહી છે, તે કદી અપમાનથી પીડિત થતો નથી ને ભયથી કંપતો નથી, પણ નમ્રતા ને વિનય એ તેના રક્ષક હોવાથી સદાય આપત્તિથી મુકત રેહે છે. વળી હે પ્રિય ભાગ્ય-ણી બ્રિટાનિયા, આ મહાપુરૂષનાથી સર્વ એટલા તો સંતોષી બનશે કે દેવતા પણ તેની ઇર્ષ્યા કરશે! તે કદી પ્રહાર કરવાની તો ઇચ્છા પણ ધરશે નહી અને જેઓના ચિત્ત ને ભાવ હમણા વિભ્રમ થયાછે તે સર્વ ટાળી સર્વ સ્થળે મોટો જયઘોષ ગજાવશે. જો એવો આ તારો—"

આટલું બોળતાંજ પર્વતમાં મધુરૂં મધુરૂં ગાયન થયું. સર્વ સ્થળેથી આનંદના વાજીત્ર વાજવા લાગ્યાં, અને ચોપાસથી ખુશબોના બેહેકાટથી મગજ તર થઇ જતું હોય તેમ વાયુ વાવા માંડયો. જ્યાં આ મહાત્મ મંડળી મળી હતી તેની પડોસમાંથી એક દિવ્ય સિં-હાસનપર વિરાજીત થયેલા એક પુરૂષને ઉંચકીને બે અપસરાઓ બ-હાર નીકળી આવી, અને પર્વતથી અધર તે સિંહાસનમાં વિરાજ-માન થયેલા પુરૂષને ઉંચકીને ખડી રહી. એના મસ્તકપર વિરા-જમાન છે શ્વેત છત્ર, મૂખપર સત્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ છે! ને મેઘ જેવું શિતળ છે એનું સ્વરૂપ એને જોતાંજ સૌ વિસ્મય થયા.

"જો આ તારો તેજ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પવૃષ્ટિ કરેછે. એ મહાપુરૂષને તું હિન્દના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તાવે, ને સર્વ સ્થળે એવોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય અને તે આનંદથી આ પુરૂષને નિરખી, ગર્જના કરવામાં આવે કે ગ્રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવ: મારી જે ઇચ્છા છે તે એજ છે અને એ ઇચ્છા સંપૂર્ણ પાર પડવાથી હિન્દ-બ્રિટાનિયા તમો બંનો પૂર્ણ

પ્રેમભાવથી આલિંગન કરશો અને જે આજથી બાવીશ વર્ષ-પર તેં અભય વચન આપ્યુંછે કે "પ્રજાની ચઢતી કળાએ અમારૂં બળ, તેને સંતોષે અમારૂં નિર્ભયપણું, ને તેની કૃતજ્ઞતાએ હમારો ઉત્તમ યશ રેહેશે," તે સર્વ તને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થશે. હે બીરૂ, તમારૂં આથી વિશેષ કલ્યાણ કોઇ પણ નથી અને તમે બંનો એનાથી સાંત્વના પામશો, ને ઉત્સાહ ભર્યા અમરકીર્ત્તિ મેળવી અજીત બનશો."

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે મહામતિમાન્, તેજસ્વી, નિર્મળ અંતઃકરણવાળો, કોમળ ને પ્રેમાળ, વળી સાવધ ધીર ને ચતુર એવી કાંતિ-વાળો, જેની પ્રભાવશ્રી ને ભવ્યકાંતિ જોઇને દેવ સરખા પણ છક થઇ જાય તેવા પ્રતાપી પુરૂષના દર્શન થતાં બંનો સમોવડિયા એવા તો દીંગ થઇ ગયા ને ક્ષણભર તેની સામા જોઇ શક્યા નહી. થોડી વાર તેના સામા દૃષ્ટિ કીધા પછી બ્રિટાનિયા બોલે તેટલામાં હીન્દ પ્રેમાવેશમાં બોલી!

"અતિ વૃદ્ધવયનો આ દેવતાઇ પુરૂષ મારી ભૂમિને પાત્ર છે. એ સર્વનું કલ્યાણ કરનારો, તારણહાર ને વિસ્મય પમાડે તેવો મહા પુરૂષ નિવડશે ને ખરેખર એનાથી વધારે સારો પ્રતાપી શ્રેષ્ટ દિવ્ય પુરૂષ મને સાપડશે નહી. એ મારા પુત્રોનાં સર્વ સુખો પૂરા પાડીને એ સ્વતંત્રતા દેવીની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ કરીને મોટા યશને પામશે"

"તારૂં કલ્યાણ થાઓ, અને તુ સર્વ સ્થળે એવો પ્રતાપી યશ મેળવ, એ ઉંચા પર્વતપર વિરાજનારી દેવી સ્વતંત્રતા," બ્રિટાનિયા અત્યાનંદ પામતી બોલી. "મારી ભૂમીમાં આવું અનુપમ રત્ન છે એ શોધી

કાઢવાની તારી ઉત્તમ શક્તિજ તારો પ્રતાપ દર્શાવે છે. આ મ્હોટા પુ-રૂષને મોકલવાને, સર્વ પ્રકારના મહાભાગ્યના આનંદ સાથે તારૂં વેણ હું માન્ય રાખું છું. ચંદ્રોદય સમયે જે વિલક્ષણ પ્રતાપ જણાય છે તેવા પ્રતાપથી એ ભરપૂર છે અને એની શીતળ મુખમુદ્રાજ કહી આપે છે કે એનાથી વિશેષ પ્રતાપી પુરૂષ મને મળશે નહી. હે કેસરી તૂલ્ય બળવાન ! હે ભારતી ને બ્રિટાનિયાના યશમાં આતુર ! હે વિવેક ચતુર દેવી ! હે વિચિત્ર પ્રકારે યુદ્ધ કરનારી ! હે ભૃકુટ કટાક્ષમાં ક્ષણ-વારમાં કોઇ પ્રજાને યમલોક પ્રત્યે મોકલવે કુશળ ! હે લોહમયી ચંદન થી ચરચીત થયેલી સુંદરી ! હે વજ્રમણિ તથા હસ્તિમદે કરી સ્વતંત્ર સર્પિણી સરખી ! વિચિત્ર પ્રકારના તેજગૌરવથી દિપતી દેવી ! તેં આ કલહ પતાવવા જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરીછે તેવી કોનામાં છે? આ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વમાં પૂજવા યોગ્ય છે ને ત્રણ લોકમાં હું નથી જોતી કે જે એનાથી વિશેષ ઉત્તમ આચરણવાળો બીજો નર હોય. એ સર્વ કાર્યમાં યથાવિધિ કર્મ આચરશે; ઈંગ્લંડ ઇંડયામાં સર્વને એક દૃષ્ટિવાળા કરશે ને સર્વ મહારાજ્યમાં પૂર્ણ યશને પામીને કુળદીપક રાજપુત્ર નિવડશે."

આજ વેળાએ આકાશમાંથી દુંદુભિનાદ થયો ને પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. વાણીથી દેવતાઓએ જણાવ્યું કે "હીન્દનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર રા-જેન્દ્રરીપનાધોશ છે."

"મંગળ, કલ્યાણ અને સર્વ સિદ્ધિ તમને સાંપડે એ મારો શુભ આશિર્વાદ તમો ચારેને છે, અને આ જે મોટું કાર્ય આજે આ-પણે ઘણી ઘણી રકઝક કરતા, ઘણા કડવાં મેંણાઓઠાં મારતાં, રોષ

બતાવી દુઃખ ઉત્પન્ન કરતાં, આગલું પાછલું ભૂંડું બતાવવા છતાં પણ નિર્વિઘ્ને પાર ઉતાર્યું છે તે આનંદમાં તે ધર્માત્મા કેશવ ભગવાનનું સ્તવન કરિયે—કે જે પ્રભુ આ જગતને પાળે છે, પોષે છે ને સંહારે પણ છે. જેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક તૃણ પણ હાલી શકતું નથી, તે મહા પ્રાજ્ઞ, મહા મતિમાન્, સર્વ પ્રાણીનું હીત કરતા અને ત્રણેય લોકથી નથી કંઇ પણ અવિદિત જેનું, તે કૃપાળું કેસવ તમારો ધર્મ વધારે ને શ્રેયકર થાય—નિરંતર તમારા કલ્યાણમાં ઉદ્યુક્ત રેહે, ને સર્વ પ્રતિજ્ઞાપૂર્ણપણે પલાવે. તમે બંનો સખીઓ પ્રેમથી ભેટી એકેકના મસ્તક સુધી આ શુભ પ્રીતિયુક્ત પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ ને હર્ષથી બોલો કેઃ—

हिंद-ब्रिटानियानी

सांम्राज्यकीर्त्ति

अविचळ रहो.

शांतिः शांतिः शांतिः ॥

☞ અહિંયા અમારો રાજકીય કથારૂપી નિબંધસંપૂર્ણ થાય છે. આમાં અમે ઘણેઘણે સ્થળે શુદ્ધાંતઃકરણથી બ્રિટિશ રાજ્યના દોષો બોલવામાં, તેની વર્ત્તણુકનું અવલોકન કરાવવામાં ઘણા આડા વહ્યાં છિયે, અને દેશીપ્રજાના ગુણ અવગુણ બોલવામાં, તેમના ગાંડાઘેલા અભિમાનને વગોવી તોડી પાડવામાં કશી પણ કચાસ રાખી નથી. એ રીતે બંનો પક્ષ તરફનો તિરસ્કાર ખેંચી લેવાના દોષને પાત્ર ઠર્યા છિયે પણ તે સાચો વાદ છે ને તે નિર્ભયપણે દર્શાવવામાં લેશપણ સંકોચ પામવાનું કારણ નથી ને અમે પામ્યા પણ નથી. જે મહાપુરૂષને દેવી સ્વતંત્રતાએ આ દેશમાં મોકલ્યો છે તે પુરૂષનું યશસ્વી કર્મ ચરિત્ર—જો પ્રસન્નતાથી આનો સત્કાર થશે તો રૂડી રીતે સૌ પ્રજા સમક્ષ ધરવાને અમને ઉત્તેજન મળશે. અમારો આ કીર્ત્તિવંત ઇતિહાસ જેમ શાલિવાહન ને વિક્રમનો યશ પ્રવર્ત્યો છે તેમ યશને પામો. શાંતિઃ

વિશેષ વિચાર.

વિશેષ વિચાર.

દેવી સ્વતંત્રતાએ જે પ્રતાપી પુરૂષને ભરતખંડમાં મોકલવાની ભલામણ બ્રિટાનિયાને કરી હતી તે મહાપુરૂષ અલિઝાં બહાદુર ખુદાવિંદ મારકિવસ આફ રિપન, કે. જી., પી. સી., જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઇ. ઇ., ભરતખંડના વૈસરાય અને ગવરનર જનરલ આ ભારતભૂમીપર તા૦ ૩૧ મી મે ૧૮૮૦ ને દિને પધાર્યા હતા, ને તા૦ ૨૦ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૮૪ને દિને ૪ વરસ ૬ માસ ને ૧ દિવસ સામ્રાજ્ય ચલાવી સ્વદેશ સિધાર્યા તે પ્રસંગે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવિતા ભારતવાસી કવિજનોએ રચેલી, જે આજે પણ સર્વ સ્થળે અતિશય મોટા પ્રેમાનંદથી ગવાય છે, તે અત્રે ઉતારી છે.

c

INDIA'S VINDICATION OF LORD RIPON AND HER FAREWELL.

Up, brothers, up! behold in yonder skies
  The glorious sun-down in the crimson west!
Thus noble Ripon—gen'rous, just, and wise—
  Goes to his Island home from toil to rest!

His reign has been poor India's halcyon day,
  A sun-look piercing through the deepest gloom,
A radiant morn, all redolent of May,
  Ay, Hope's own Resurrection from the tomb!

For not the hero's Fame, the Lily red
  That grows on crimson streams of blood, he sought;
His purer, loftier aim has been to shed
  The life and light that cheers the People's lot!

His guide's the law revealed on Sinai's height,
  The Sermon in the Mount his fount of love;
And the Great Book has taught his hopes aright,
  To seek for glory but in realms above!

The bonds of Love, like silk, though soft and light,
  Are stronger yet than adamantine chain,
And more than bayonet or sword of might
  Potent t'attach men to a foreign reign.

Fetters can shackle limbs but not men's hearts,
  Coercion is the tyrant's poor resource;
For Loyalty is born of loving arts,
  Of gen'rous Sympathy, and Moral Force

Arms may restrain awhile the stubborn breast,
May force allegiance from reluctant land.
Empires thus raised on weak foundations rest,
Like houses built by children upon sand!

But Love, confined to no one race or clan,
And Justice emulous of Heaven's own,—
Holding the balance ev'n 'tween man and man,—
These are the rock of power, of earthly throne.

And these, O Ripon! are thy title just
To the land's love and lasting gratitude;
For true to Duty and thy sacred Trust
Thy ceaseless care has been this country's good

Shame on the lying tongues which falsely say,
That England's hold on India's heart has been
Weakened beneath this virtuous ruler's sway,—
So just to all, so faithful to his Queen!

They call him weak! because he has not thrust
All he could wish down their reluctant throat,—
Because he has been firmly, strictly just
In all he ever did, or spoke or wrote!

Weak—weak indeed! he who at duty's call
Spurned Faction's threats, lies, slanders and did stake
Position, influence, and power,—all—
All that the world holds dear, for Conscience' sake!

Weak—weak indeed! the Christian hero bold
Whom, from the rav'nous pack, like shepherd good
And vigilant, hath saved the helpless fold,
And still between the strong and feeble stood!

Mark! how they yell and chafe and strain their necks
To rush, with furious violence, on him,—
The man who, of all men, imposed the checks
So needful to restrain each savage grim!

There are who blame him for great lust of fame,
Unblushing preachers of repressive force !
If to serve God and Man deserves the blame,
He shares it with Hare, Howard, Wilberforce !

Misguided fools ! As fragrance in the rose,
Sweetness in honey nectar in the palm ;
So Man's love in God's love inheres, and grows,
Humanity's elixir,—healing balm !

And fame, unsought, attends such hallowed Love,
As Life attends the Universal Space ,
Or as the songsters from the sylvan grove
Attend fair Usnsa when she shows her face.

An adult'rous class clamour for a sign !
But will they, can they see ? the purblind band !
Behold ! propitious to his rule benign,
With health and plenty Heaven hath blest the land !

Apart from thousand nameless acts of grace,
The kindly charities of life unbought,
It has been Ripon's glory to efface
From Statute Book the law which shackled Thought.

A liberated Press ! then view his plan
Of Local Self-Government ! Measures twain
That make the Patriot feel himself a man,
And raise up India's drooping head again !

These are his triumphs ! these the talisman
Which Indian Union silently has wrought,
Making the Hindu, Parsi, Mussulman,
All one in feeling, interest, and thought !

Are not these great achievements, golden deeds
That should in golden characters be writ ?
The prescient Husbandman hath sown the seeds,
And these will grow in grace in season fit.

Will th' acorn, which doth in its tiny shell,
    The stately monarch of the forest hold,
Will it, as by a juggler's magic spell,
    Before its time the giant oak unfold ?

Wait, brothers, wait ! O nurse the seeds with care,
    Still—still the soil prepare, manure, refine
Time will change them to goodly plants and rare,
    The Trees of Life to nations in decline !

The Muse of History will fondly dwell
    On the bright record which embalms his fame ,
When selfish rowdies at his name who yell.
    Will have sunk to Nothingness whence they came

She does not build her verdict on the views
    Of class or clique or buzz of idle moth ·
The People's voice is echoed by the Muse,
    All else she spurns as frowzy, worthless froth

See, India, though long into marble grown,
    Like fair Ahulay's vivified again —
She breathes—she weeps—no longer now a stone—
    A touch of kindness thrilling heart and brain !

In tears, dear Mother ! in a flood of tears ?
    Flow on, ye precious dews of surcharged breast !
Ye best express her grief profound and fears,
    At loss of him who gave her strengthening rest

The ages have not seen such stirring sight ,
    A Continent with one pulsation moving ,—
One heart—one mind—one soul ablaze with light
    Of glowing passion for one loved and loving

O England ! What thy sword should ne'er achieve,
    That Ripon's gen'rous rule has gently done !
The Millions here have motive now to live.
    And closer cleave unto Victoria's throne !

The greatest Conqu'ror he of Modern Ind,—
    Mightier than Mahmood, Nadir, Tamerlane,
Who built their power on woes of human kind,
    On ravished land, and desecrated fane !

Not his the triumphs of that robber band !
    He 's conquered hearts, the living are his slain ,
The Olive branch of Peace his flaming brand,
    And Justice, Mercy, Love, his warrior train !

Up, brothers, up ! your grateful homage pay
    To him, whose rule benign will shortly cease ;
Pour out your glowing hearts in thrilling lay,
    Make the present one Carnival of Peace !

O twine his brow with wreaths that will not fade,
    Such wreaths as never warriors' temples bound,—
By fond Affection's loving fingers made .—
    With such be Ripon by the Empire crowned !

And, now, farewell ! though it breaks the heart
    To say the word ; still, fare thee well, once more !
And think, O think,—all kindly as thou art.—
    Of us who love thee, honour, and adore !

May God, thy God and ours, our common God,
    Bless thee with health, strength, and an evening calm !
And when thy mortal part's placed 'neath the sod,
    Be thine the coveted White Robe and Palm !

RAM SHARMA.

રીપનવિરહપદ્યાવલિ. *

राज्ञ्याय : किल लार्ड रीपन इति स्वप्रातिनिध्येऽर्पितो
भव्याय प्राहितोऽत्र भारतभुव : पातुं प्रजान्यायत :
तद्वत्तुल्यदृशा निरीक्ष्य सकलान्यत्नान्व्यधान्नः शुभो-
-दर्कानेष विशेषत : प्रणयवानस्मासु जीयाच्चिरम् ॥

અર્થ—લોર્ડ રીપન જેને મહારાણીએ પોતાના પ્રતિનિધિ દાખલ ભારતભૂમિના હિતને અર્થે અને પ્રજાનું ન્યાયથી પાલન કરવાને માટે મોકલ્યો, જેણે સઘળી પ્રજા ઉપર તેના (રાણીશ્રીના) જેવી દૃષ્ટિ રાખી લોકનું હિત થાય એવાં કૃત્યો કર્યા અને એવાં શુભ કાર્યોથી વિશેષ કરીને અમારો જેણે પ્રેમ હર્યો તે (મહાન્‌પુરૂષ)નો દીર્ઘ કાલ પર્યંત જય જય થાઓ.

आर्यांस्तथेंग्लिशजनानथ पारसीका
म्लेच्छान्परा अपि निजा:सकला : प्रजास्ते
प्रेम्णा प्रपश्यति मति : सुगति : समाना
देशोन्नतिप्रचुरकर्मकृतावधाना ॥

અર્થ—દેશોત્કર્ષ રૂપી ગહનકાર્યમાં તત્પર તારી સુબુદ્ધિ આર્ય, ઈંગ્રેજ, પારસી, મ્લેચ્છ, તેમજ પ્રજાના બીજા બધા વર્ગો ઉપર તારી પ્રેમયુક્ત, દૃષ્ટિ સમાન રહી છે.

देशास्थिराद्दुर्बल आप्तनानाक्लेश : क्लिात :प्रसरत्कलात :
उत्कर्षमासाद्य सुखी यथास्यात्तथा पथान्वाञ्छितवान्विधातुम् ॥

* પંડિત શ્રી ગટ્ટુલાલજીએ એ રચના કરી છે, તેમાંથી માત્ર આટલા શ્લોક તારવી કાઢ્યા છે

અર્થ–આ ઘણા કાળથી દુર્બલ, અને વિવિધ પ્રકારના કલેશથી દુઃખી દેશની, હવે પસરતા ઉદ્યોગોથી ચઢતી કળા થાય એવા ઉપાયો શોધી કાઢવ પ્રયત્ન કર્યો.

न राजनीतिं वहुराजमानां नरा, जभावं गमिता नृपालैः
विदांति लोका इतितां विधातुं अभ्यासलभ्यान्कृतवान्प्रयत्नान्। ॥

અર્થ–આગળના નરપાલોથી બકરી જેવા દીન બની ગએલા લોકો બહુ શોભીતી રાજનીતિથી અજ્ઞાન છે એમ સમજી તે તેમને પ્રાપ્ત થાય તેવા શુભ યત્નો કર્યા.

धनादिहीना अपि साधनानि जना अनायासत एव लब्ध्वा
स्युः श्लाघ्याशिक्षामधिगम्य दक्षाः कार्यं तथा भूमिभुजां सधर्मः ॥

અર્થ–નિર્ધન લોકો પણ અનાયાસે સાધન મેળવી સ્તુત્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ચતુર થાય એમ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે.

मनोऽत्युदारं विगलद्विकारं न्यायश्च सर्वत्र स निर्विशेषः
प्रसिद्धिपत्रे च वचांसि राज्ञ्याः सार्थानि कर्तुं हृदयप्रवृत्तिः ॥

અર્થ–(એનું) મન ઉદાર અને વિકાર રહિત, (એનો) ન્યાય સર્વત્ર એક સરખો, અને એની હૃદયવૃત્તિ મહારાણીશ્રીના (૧૮૫૮) જાહેરનામામાનાં વચનોને સફળ કરવામાં પ્રવૃત્ત (હતી).

व्यर्थाद्विशेष वचनारचनाद्वरिष्ठं कृत्वा प्रदर्शनमभीष्टविधेरितीदम्।
जानन्सन्मानमतिभूपतिनीतिरीतिप्रीतिप्रदःस्मजनभीतिमसौभिनत्ति

અર્થ–વ્યર્થ બોલી વાતો કરવા કરતાં ધારેલી વસ્તુ કરી બતલાવવી એ વધારે સારૂં છે એમ જાણી એ અપક્ષપાત મન રાખનારા રાજાની નીતિ અને રીતિમા ખુશી પામનારો એ (નામદાર) પ્રજાના દીલમાથી બીકર કાઢી નાખે છે.

राज्यं जनस्य धनधर्मधराप्रतिष्ठारक्षाकृते नसमुपेक्ष्य सुखंप्रजानाम् ।
स्वस्यैवसौख्यधनसाधनमेतदीक्ष्यंराज्ञेतिशुद्धशुभबुद्धिमसौबिभर्ति ॥

અર્થ-રાજ્ય, પ્રજાનું ધન તથા ધર્મ અને પૃથ્વીની પ્રતિષ્ઠા અને પાલન માટે છે; પણ પ્રજાના સુખના અનાદરમાં નથી; તેમ વળી રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સુખ અને ધનનાં સાધન તરીકે રાજાએ માનવું જોઇએ એવી શુદ્ધ અને ઉંચી બુદ્ધિ એ ધરાવે છે.

लेख्यं न सत्यमपि वृत्तदलैरिहस्यै
राज्ञो विरुद्धमिति दुर्नियमो य आसी-
त्संताडितस्य मुखरोधनतुल्यमेत-
न्नीतिप्रचारचतुरः खलु संजहार. ॥

અર્થ-સત્ય પણ રાજાનું પ્રતિપક્ષી લખાણ વર્ત્તમાનપત્રોએ ન કરવું એવો જે દુષ્ટ નિયમ હતો ને કોઇ માણસને માર મારી તે બોલી ન શકે તે વાસ્તે તેનું મોં બંધ કર્યા જેવો હોવાથી, નીતિમાર્ગમાં ચતુર લાર્ડ રીપને કાઢી નાખ્યો.

आवश्यकी क्षितिभुजामनिरुद्धचित्त-
लोकाशयापगति रश्मिकस्यहेतोः ।
कुर्युः परस्परहिताचरणेन तुष्टा
भूपाः प्रजाः प्रणयमित्थमसौ व्यतानीत् ॥

અર્થ-આગળ શું કરવું તેની સુઝ પડે માટે લોકોના મનમાનો ખરો આશય શો છે તે જાણવુ રાજાને અવશ્ય છે. અન્યોન્યનું હિત કરી સંતુષ્ટ થએલા રાજા તથા પ્રજા પ્રીતિ રાખી રહે એમ એણે કર્યું

रंका अपि गतशंका शिक्षादक्षाः स्युरुज्झितातंकाः
कर्तुं तथा शुभपथाज्ञ्नरुचिशोधनविधौ व्यधाद्वर्गम् ॥

અર્થ—રંકજનો પણ શંકા તથા ચિંતા રહિત થઇ વિદ્યામાં જેવી રીતે કુશલ થાય તેમ કરવાસારૂ લોકોની રૂચી જાણવા વિદ્વજ્જનનું એક મંડળ નીમ્યું.

नियमकरै र्नियमाः प्राक्प्रकाशनीयाः प्रसिद्धिपत्राद्यैः
तेष्वाशयं जनानां प्राप्याविशोध्य प्रवर्तनीयास्ते ॥

અર્થ—કાયદા રચનારાઓએ પ્રથમ તો વર્તમાનપત્રદ્વારા કાયદા જાહેર કરવા, અને તે ઉપર લોકોનો મત જાણી ઘટિત ફેરફાર કરી પછી અમલમાં લાવવા પસાર કરવા.

देशहितो विहितोयं नियमवरःस्थानिकस्वराज्यमिति
येषां वसु तैरिष्टे योज्यं निजकृत्य एव तदितिधिया ॥

અર્થ—જે લોકોનો પૈસો તે તેઓ પોતાની મરજી માફક પોતાના કામમાં ખરચવા ગોઠવણ કરે એમ સમજી દેશને હિતકારી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામે ઉત્તમ કાયદો ઘડયો.

राज्य व्यवहातिकृतिनो भूत्वार्या अप्यशेषकार्याणि
ब्रिटिशवदिहापि कुर्यु र्यथातथा सत्पथावलंबोऽयम् ॥

અર્થ—આમ કરવાથી રાજકીય વ્યવહારોમાં કુશળ થઇને આર્ય લોકો ઇંગ્લંડ પેઠે અહીં પણ સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા શુભ માર્ગના અવલંબનરૂપ આ કાયદો છે.

एवंविधाः शुभविधा विविधा विधाता
श्री लार्डरीपन इति प्रथिताभिधानः ।
अस्मादृशाधनजनोपकृतिप्रतुष्टा
दीशाच्छुभानि लभतामखिलानि सोऽसौ ॥

અર્થ—આવા પ્રકારના અનેક શુભ નિયમો કરનાર શ્રીમાન્, લાર્ડ રીપન આ નામથી પ્રસિદ્ધ અમારા જેવા ગરીબ આર્યજનોના ઉપર

કરેલ ઉપકારથી પ્રસન્ન થયેલા ઇશ્વર પાસેથી અનેક પ્રકારનાં શુભ પામો એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

श्रीमद्राज्याः प्रतिनिधितयात्रागमिष्यंस्यथोये
तेते कृत्वा सकलमनया राजनीत्या शुभं नः
अस्मद्भूमिं ब्रिटिषपदवद्द्रव्यविद्यासमृद्धां
सत्स्वातंत्र्यां व्यवहृतिकलाकौशलाच्च क्रियासुः ॥

અર્થ—મહારાણીશ્રીના પ્રતિનિધિ દાખલ જે જે ગૃહસ્થો અત્રે આવે તે સર્વ આ રાજનીતિને અનુસરીને અમારૂં કલ્યાણ કરી આ ભૂમિને ઇંગ્લંડ પેઠે દ્રવ્ય અને વિદ્યાથી સમૃદ્ધ કરો. અને વ્યવહારમાં તથા કળામાં લોકોની કુશળતાથી અમારા દેશને ખરી રીતે સ્વતંત્ર કરો.

પંડિત ગટ્ટુલાલજી.

શ્રી રિપનાષ્ટક.

(છપ્પા.)

જય જય રિપન ઉદાર, જયતિ ભારત હિતકારી;
જયતિ સત્ય પથ પથિક, જયતિ જનશોકબિચારી;
જય મુદ્રા સ્વાધીન, કરન સાક્ષમ દુખનાશન;
ભૃત્યવૃત્તિપ્રદ જય, પીડિત જન દયાપ્રકાશન;
જય પ્રજારાજ સ્થાપનકરન, હરન દીન ભારતવિપદ;
જય ભારતબાસિહિ દેન નવ, મહા ન્યાય પતિ પ્રથમ પદ. ૧

જય જય હિંદૂ ઉન્નતિ, પથ અવરોધ મુકતકર;
જય કર બન્ધન મન્થર, કર જય જયતિ ગુણાકર;
જય જન સિચ્છન હેતં, સમિતિ સિચ્છા સંસ્થાપક;
જય જય સેતાસેત, બરંન સમ સમ્મત માપક;
જય રાજ્યધુરંધર ધીર જય, ભારત શિલ્પોન્નતિ કરનં;
જય પરમ પ્રજાવત્સલ સદા, સત્ય પ્રિય જય શ્રી રિપન. ૨

રાજતન્ત્રકે પંડિત, તુમ જાનત પ્રયોગ ખટ;
સ્તમ્મન કીનો રાજ, વાક્ય કરિ અટલ નીતિ અટ;
જન દુખ મારન, ઉચ્ચાટન દ્વૈ બિદ્ધ ભાવ જગ;
વિદ્વેષણ સ્વારથી, મિલિત દલ મધ્ય ન્યાયમગ;
આકર્ષણ મન સબ જનનકો, નિજ ઉદાર ગુન પ્રગટકર;
જય મોહન મંત્ર સમાન નિજ, વાક્ય વિમોહિત દેશભર. ૩

જય ભારત નભ ઉદિત, રિપન ચન્દ્રમા મનોહર;
શુકલ કૃષ્ણ સમ તેજ, તદપિ જસ અપૂજસ વિધિ કર;
જસ ચંદ્રિકા વિકાસિ, પ્રકાસ્યૌ ઉન્નતિ મારગ;
વાક્યઅમૃત બરસાદ, કિયે આહ્લાદિત નર જગ;

સસઅંક વંગબિલ સો લસત, જન મન કુમુદ પ્રફુલ્લતર;
સત્તાઇસ રૈનપ્રકાસ સમ, સત્તાઇસિ શુભ કર્મ કર. ૪

જય તીરથપતિ રિપન, પ્રજા અઘશોકવિનાશક;
ગંગ જમુન સમ મિલિત, તદપિ જાન્હવિ મરજાદક;
અક્ષયવટ સમ અચલ, કીર્ત્તિ થાપક મનપાવન;
ગુપ્ત સરસ્વતિ પ્રગટ, કર્માશન મિસ દરસાવન !
કલિકલુષ પ્રજાગનભીતિકો, સબ વિધિ મેટન નામ રટ;
જય તારનતરન પ્રયાગ સમ, જસ ચહુંદિસિ સબ પેં પ્રગટ. ૫

જદપિ બાહુબલ કલાઇવિ, જીત્યૌ યહ સિગરી ભારત;
જદપિ ઔર લાટનહૂકો, જગ નામ ઉચારત;
જદપિ હેસટિંગ આદિ, સાથ ધન લે ગયે ભારી;
જદપિ લિટન દરબાર, કિયો સજ્જ બડી તઇયારી;
પૈં હમ હિન્દનકે હીયકી, ભક્તિ ન કાન્હૂ સંગ ગઈ;
સો કેવલ તુમરે સંગ રિપન, છાયાસી સાથિન ભઈ. ૬

શિવિ દધીચ હરિચન્દ, કર્ણ બલિ નૃપતિ યુધિષ્ટિર;
જિમિ હમ ઇનિ કે નામ, પ્રાત ઉઠિ સુમિરત હે ચિર;
તિમિ તુમ હૂં કહ નિતહિ, સુમરિહૈં તુમ ગુન ગાઈ;
યાસો બઢ અનુરાગ, કહો કા સકત દિખાઈ;
હમ રાજભક્તિકો બીજજો, અબલૌં ઉર અંતર ધરયો;
નિજ ન્યાવ નીરસોં સીંચિકે, તુમ યામૈ અંકુર કર્યૌ. ૭

નિજ સુનામકે બરુન, કિયે તુમ સફલ સબહિ વિધિ;
રિપુ સબ કિયે ઉદાસ, દઈ હિય રાજભક્તિ વિધિ;
મહારાનીકો પન, રાખ્યો નિજ નવલ રીતિ બલ;
પરિ મધ ન્યાવ તુલાકે, નૃપ રાખ્યો સમ દુહુ દલ;

સબ પ્રજા પૂજ્ય સિર આપકો, રિત રહિહૈ યહ સર્વ છન;
તુવ નામ દેવસમ નિત જપત, રહિ હૈ હમ હે શ્રીરિપન. ૮

હરિશ્ચંદ્ર.

પધરામણી.

(દોહરા).

શીતલ, મંદ, સુગંધમય, ત્રિવિધ સમિર સુખકાર;
વહે શિખર સિમલાતણે, વસે જેહ તે ઠાર.

પરમહંસ નર એહના, અનુપમ જે ગુણગ્રામ;
વરણવતાં વરણાય ના, સુણજો સજન તમામ.

કોમળ કરૂણામય દિસે, જેનું અંતઃકર્ણ;
ભારતજનની કારણે, આવ્યો અશરણશર્ણ.

ભાગ્યદેવિ સહુ આર્યની, થઈ પ્રસન્ન જે સાર;
પશ્ચિમ દિશમાં પરવરી, આણ્યો દેશસુઝાર.

પરદુખભંજન નૃપતિ તે, વિક્રમ વીર સુજાણ;
તેહતણો અવતાર છે, કવિજન કહે પ્રમાણ.

આગળ પશ્ચિમ દિશથકી, આવ્યા અસુર અનેક;
પિંઢારા સમ પાપિયો, ધાણ કાઢવા છેક.

નાદિર, તૈમુર, ગજનિનો, લોભી જે સુલતાન;
લૂંટી ઝૂંટી દેશને, ગયા કંઇક હેવાન.

વળિ કંઈ સાગરપારથી, આવ્યા લઇ અધિકાર;
દેશ ડુબાવી દુઃખમાં, પ્હોંચ્યા નિજ નિજ ઠાર.

જે અપજશના ગાંઠડા, બાંધી ચાલ્યા સાથ;
પાછળ ભૂમી ભામની, ઉર પિટતી નિજ હાથ.

શ્રી રિપનાષ્ટક.

પણ આ અવસર તૂજને, છે પશ્ચિમ દિશ ધન્ય;
નર એવો તેં મોકલ્યો, જે સમ મળ્યો ન અન્ય.
રિપુ ન કોઇનો તેથકી, ધર્યું રિપન અભિધાન;
અજાતશત્રૂ એહ છે, પાંડુપુત્ર સમાન.
ઉદય અધિક આ દેશનો, દિલથી કરવા કાજ;
ભલે પધાર્યો પ્રેમથી, દેવાંશી નર આજ.
દશા દેશની અવરથી, એવણ નવ પલટાય;
ભારતભૂમિને એથકી, મળશે નિર્મળ ન્યાય.
હરખ! હરખ! તું આ સમે, હેતે હિંદુસ્તાન;
મનગમનો તુજને મળ્યો, આજે સુખો સુજાણ.

સવિતાનારાયણ.

કીર્ત્તિ.

(સાર્દૂલવિક્રિડિત.)

સેવા રાણિતણી કરી, કરિ વળી જેણે મહારાજ્યની;
સર્વે જાત પ્રજા સમાન ગણિને દાખી ગતી ન્યાયની;
જેની નીતિ વડેજ રાજ્ય વિષયે વૃત્તિ વધી દેશિની;
સંધે વ્યાપિ રહી ધ્વની અમિર તે રીપંનની કિર્ત્તિની.

ધીરવીરજશ ગાઇએ, નર્મદ ધરી ઉમંગ;
રંગરંગ રીપન તુને, હિંદને આપ્યો રંગ.

નર્મદાશંકર.

૨૩૮

સ૫

ગુ